

e-ISSN 3023-736X

VOLUME CİLT
ISSUE SAYI

2
1

ChronAfrica

AN INTERNATIONAL PEER - REVIEWED SCIENTIFIC JOURNAL

2025
MARCH MART

e-ISSN 3023-736X

VOLUME CİLT
ISSUE SAYI

2
1

ChronAfrica

AN INTERNATIONAL PEER - REVIEWED SCIENTIFIC JOURNAL

2025
MARCH MART

e-ISSN : 3023 - 736X

Sorumlu Yazı İşleri Müdürü
Abdullah Özdağ

Administrator
Abdullah Özdağ

Yayın Türü
Yaygın Süreli Yayın

Publication Type
Peer reviewed journal

Yayın Sıklığı
Altı ayda bir (Mart, Eylül)

Publication Frequency
Biannual (March, September)

Yayın Dili
Türkçe, İngilizce, Fransızca

Publication Language
Turkish, English, French

Baş Editör
Abdullah Özdağ

Editor in Chief
Abdullah Özdağ

Editöryal İletişim

ChronAfrica
Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi,
İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi,
Uluslararası İlişkiler Bölümü/Nevşehir/Türkiye
E posta : info@chronafrica.com

Editorial Office

ChronAfrica
Nevşehir Hacı Bektaş Veli University,
Faculty of Economics and Administrative Sciences,
Department of International Relations /Nevşehir
E mail : info@chronafrica.com

Yayıncı

Abdullah ÖZDAĞ
Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi,
İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi,
Uluslararası İlişkiler Bölümü / Merkez Nevşehir
E posta : abduallahozdag1@gmail.com

Publisher

Abdullah ÖZDAĞ
Nevşehir Hacı Bektaş Veli University,
Faculty of Economics and Administrative Sciences,
Department of International Relations / Nevşehir
E mail : abduallahozdag1@gmail.com

Dizgi ve Kapak Tasarımı
Barış Özhan
E mail : benbarisozhan@gmail.com

Typesetting and Cover Design
Barış Özhan
E mail : benbarisozhan@gmail.com

Dergi Kurulları / Journal Boards

Editörler/ Editors

Abdullah Özdağ (Editor in Chief) Nevşehir Hacı Bektaş Veli University - Türkiye

İlhan Aras Nevşehir Hacı Bektaş Veli University - Türkiye

Tekin Önal Ankara Yıldırım Beyazıt University - Türkiye

Ercan Demirci Nevşehir Hacı Bektaş Veli University - Türkiye

Dil Editörleri / Language Editors

Tassadit Messiheddine (French) Ankara Algerian School of Political Sciences - Algeria

Souad Atoui Labidi (French) University of M'Sila - Algeria

Mustafa Karataş (Turkish) Nevşehir Hacı Bektaş Veli University - Türkiye

Lamiha Öztürk (French) Ankara Medipol University - Türkiye

Uğur Ünalır (English) Nevşehir Hacı Bektaş Veli University - Türkiye

Yayın Kurulu / Editorial Board

Abdullah Erdem Taş - Dumlupınar University - Türkiye

Ahmed Haid Houdzi - Cadi Ayyad University - Morocco

Aida Rahim Bağirova - Bakü Devlet University - Azerbaijan

Amb. Maria Nzomo - Nairobi University - Kenya

Ahmet Kavas - İstanbul Ticaret University - Türkiye

Al - Moataz Billah Zein Al - Din Muhammad - Ain Shams University - Egypt

Aynur Hacikadirli Meherrem - Azerbaijan National Academy of Sciences - Azerbaijan

Bakail Moncef - Cezayir 2 University - Algeria

Catherine Sicart - Perpignan University - France

Chakip Benafri - Cezayir 2 University - Algeria

Denis A. Degterev - Moskova University - Russia

Dirk Kotzé - Güney Afrika University - South Africa

Elem Eyice Tepeciklioğlu - Ankara Sosyal Bilimler University - Türkiye

ELsayed Mohamed Marey Radwan - Al-Azhar University - Egypt

Esra Çimen Karayürek - Ankara Hacı Bayram Veli University - Türkiye

Haid Salima - Medea University - Algeria

Hale Şıvgın - TOBB University - Türkiye

Halim Gençoğlu - Cape Town University - South Africa

İsa Gökgedik - Dumlupınar University - Türkiye

Justin Willis - Durham University - United Kingdom

Kaan Devecioğlu - ORSAM - Center for Middle Eastern Studies - Türkiye

Mehmet Kaya - Niğde Ömer Halis Demir University - Türkiye

Minga Kango - Cape Town University - South Africa

Mohamed El Bouchikhi - Hassan 1 University - Morocco

Mohammed Charif - Encemine University - Chad

Mukerrem Miftah - Ethiopian Civil Service University - Ethiopia

Murat Özcan - Gazi University - Türkiye

Mustafa Turan - Ankara Hacı Bayram Veli University - Türkiye

Mustapha Elouizi - Fes 2 University - Morocco

Mürsel Bayram - Ankara Sosyal Bilimler University - Türkiye
Salima Khattari - Mohammed V University - Morocco
Samira Berdji Besseghir Mustapha - Relizane University - Algeria
Souad Abbaci - Médéa University - Algeria
Selma Yel - Gazi University - Türkiye
Süleyman Kızıltoprak - Yalova University - Türkiye
Uğur Ünal - Gazi University - Türkiye
Yakup Civelek - Ankara Hacı Bayram Veli University - Türkiye
Zeynep Arkan - Ankara Hacı Bayram Veli University - Türkiye

Hakem Listesi / Reviewer List

Prof. Dr. Celal Taşdoğan, Ankara Hacı Bayram Veli University -Türkiye
Prof. Dr. Dris Chérif, The National School of Journalism and Information Sciences - Algeria
Prof. Dr. Farida Hamoum, University of Jijel - Algeria
Prof. Dr. İsmail Şahin, Bandırma Onyedi Eylül University - Türkiye
Prof. Dr. Louisa Ait Hamdouche, National School of Political Sciences - Algeria
Prof. Dr. Safia Siradj, University of Ghardaia - Algeria
Prof. Dr. Selim Kılıç, Niğde Ömer Halisdemir University - Türkiye
Prof. Dr. Yakup Bulut, Gaziantep University - Türkiye
Assoc. Prof. Dr. Altuğ Günar, Bandırma Onyedi Eylül University - Türkiye
Assoc. Prof. Dr. Djamel Boukhalet, University of Mohamed Boudiaf - Algeria
Assoc. Prof. Dr. Elem Eyryce Tepeciklioğlu, Ankara Sosyal Bilimler University - Türkiye
Assoc. Prof. Dr. Shyrax Aggoun, University of Batna 2 - Algeria
Assoc. Prof. Dr. Sevdâ Ünal, Çukurova University - Türkiye
Assoc. Prof. Dr. Şevket Kadioğlu, Pamukkale University - Türkiye
Asist Prof.. Dr. Esra Çimen Karayürek, Ankara Hacı Bayram Veli University -Türkiye
Asist Prof.. Dr. Nesibe Erkan Çakır, Karamanoğlu Mehmet Bey University - Türkiye
Dr. Mücahit Ülger, Kırşehir Ahi Evran University -Türkiye
Dr. Özgür Öztürk, Aksaray University -Türkiye

Tarandığı İndeksler / Abstracting and Indexing

Ulusal ve uluslararası indeksler tarafından taranan uluslararası hakemli bir dergidir.
It is an internationally refereed journal scanned by national and international indexes.

e-ISSN 3023 - 736X

ChronAfrica 2025; 2(1)

	AFRICAN RESEARCH (AR) INDEX		EURASIAN SCIENTIFIC JOURNAL INDEX
	ACADEMIC RESOURCE INDEX		INDEX OF ACADEMIC DOCUMENTS
	GOOGLE SCHOLAR		DIRECTORY OF RESEARCH JOURNAL INDEXING
	ACADEMI INDEX		TÜRK EĞİTİM İNDEKSİ
	IDEALONLINE		OPEN UKRAINIAN CITATION INDEX
	OPENAIRE EXPLORE		IPINDEXING
	SEMANTIC SCHOLAR		YUBETSU SHIBATA
	EUROPUB DIRECTORY OF ACADEMIC and SCIENTIFI JOURNALS		ASIAN RESEARCH INDEX JOURNALS
	ISSN PORTAL		SCILIT
	ASIAN SCIENCE CITATION INDEX		COSMOS IMPACT FACTOR

İçindekiler / Contents

Beyond Intercepting Wahhabism, Upgrading “Mainstream” Islam, and Transplanting al - Ahbash in Ethiopia: Rethinking the Role of the Ethiopian Government and the US	1
Mükerrem Miftah / Research Article	17
Sömürgecilik Afrika’nın Kaderi mi? Olası Bir İtiraz Olarak Afrika’nın Potansiyel İmajı	18
Mustafa Ateş / Araştırma Makalesi	44
Tehlikeli Atıklardan E-Atıklara: Afrika’nın Dünyanın Çöplüğü Olma Sorunu	45
Mehmet Özel / Araştırma Makalesi	61
2000’li Yıllarda Afrika’da Kur Oynaklığı Üzerine Ampirik Çalışmalar: Genel Eğilimler ve Gelecek Perspektifleri	62
Şükrü Apaydın, Şeyma Bozkaya Mert, Anıl Atamer / Araştırma Makalesi	80
Des hommes et des femmes, des rapports de pouvoir, de la résistance et de la destruction dans Surtout ne te retourne pas de Maïssa Bey	81
Hamouche Noura / L’article de Recherche	96
Identité et insécurité linguistique en classe des langues et cultures nationales au Cameroun	97
Ngaouri Landri, Yomb Mbeleg Basile / L’article de Recherche	113
Mahi Binebine’nin Sidi Moumen’in Yıldızları’nda Yasak Olanı Söylemek	114
Salima Khattari, Çev. Meryem Maşası / Çeviri Makalesi	120

Beyond Intercepting Wahhabism, Upgrading “Mainstream” Islam, and Transplanting al - Ahbash in Ethiopia: Rethinking the Role of the Ethiopian Government and the US

Mükerrem Miftah*

Abstract

The article presents three major arguments regarding the relationship between Ethiopian Muslims and the Ethiopian People's Revolutionary Democratic Front regime. The first argument addresses how, beyond Wahhabism and terrorism, the regime has securitized Islam and Muslims in Ethiopia. It contends that the regime sought to broadly redefine Muslims' relatively peaceful quest for recognition, participation, and ownership in Ethiopia's public sphere as an existential threat. Second, drawing on pertinent internet sources, the article argues that the US, particularly the U.S. Embassy in Addis Ababa, played a role that accentuated the regime's efforts. Third, by actively pursuing the “cultural reprogramming” of Islam and Muslims in Ethiopia, both parties aimed to impose a version of Islam that would fundamentally undermine Ethiopian Muslims' citizenship and religious identity. Drawing from both primary and secondary sources, this article concludes that, beyond Wahhabism, al-Ahbash, and “mainstream” or “Sufi” Islam, the regime and the United States were primarily interested in imposing any version of Islam or Muslim religious behavior that exhibits relatively identifiable features. This version requires maintaining a relatively low profile in Ethiopia's public sphere, acquiescing to the needs of the state, and posing no threat to the state and its interests, both locally and internationally.

Keywords : Islam, Muslims, Suffiyah, Wahhabism, al-Ahbash, EPRDF, Ethiopia

Introduction

Ethiopia is one of the oldest nations in the world, even more so than others in the field of religion. Christianity came to Ethiopia in the fourth century (Lawler, 2019). Islam arrived in the seventh century (Britannica, 2024). While many advanced the untenable claim of mutual tolerance and peaceful coexistence for centuries between the two religious groups in Ethiopia, there is hardly any evidence to this end.¹ If anything, much like any other nation, inter- and intrareligious experience in Ethiopia must have its ups and downs, neither characterized by perennial fighting nor a thoroughly harmonious interaction. There have been points and times of peaceful coexistence as well as frictions. However, there is hardly any evidence suggesting ordinary Muslim Ethiopians conspiring to unleash “Islamic”

* Ethiopian Civil Service University, Department of Policy Studies, Addis Ababa, Ethiopia, mukeremmifta@gmail.com, Orcid: 0000-0003-4910-4284 .

Received: 20.12.2024 **Accepted:** 18.02.2025 **Published:** 30.03.2025

Cite: Miftah, M. (2025). Beyond Intercepting Wahhabism, Upgrading “Mainstream” Islam, and Transplanting al-Ahbash in Ethiopia: Rethinking the Role of the Ethiopian Government and the US. ChronAfrica, 2(1), 1 - 17. <https://doi.org/10.62841/ChronAfrica.2025.240>

Copyright © 2025 The Author(s). This is an open-access article under the Creative Commons Attribution License (CC BY) which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium or format, provided the original work is properly cited.

¹ One of the leading proponents of this rather ideologically-laden approach to interreligious relations in Ethiopia is Haggai Erlich. See, for instance, (Erlich, 1994). For a brief appraisal of Erlich's “lean-legged” approach to Christian-Muslim relations, see (pp.75-76) from Miftah (2015).

terrorism bent on destroying the Christian others, as some would have us believe (Dulin, 2017). This problem arises when a pseudo-historic-scientific endeavor advances a patched-up “hi/storying” to get across ideologically laden perspectives and/or policy statements (Yusuf, 2009). This is where and when sober academic exercise ends and ideologically twisted interest begins. This will be expanded further shortly. Nevertheless, the subtext and functionality of this doctored, reified, and/or heightened animosity between Ethiopian Christians and Muslims, or better yet, “Muslims’ bitterness”, can be explained and thus tackled. This article is one modest effort in that direction.

One of the principal arguments advanced in this article concerns the role of interests, local, regional, and/or global, and how these brought forth and instantiated, first, unnecessary and counterproductive complexities in making sense of Ethiopia’s inter- and intrareligious experience, and second, the need for, in the words of Bryan Turner, “upgrading” or, in the words of the US’ former ambassador to Ethiopia, Donald Yamamoto, “cultural reprogramming” of Islam in Ethiopia (Yamamoto, 2006, 2008, 2009a, 2009b). Put differently, had it not been for Islam’s inherent propensity for conflict and terrorism against Ethiopia’s Christians, at least since the advent of Wahhabism in post-nineteenth-century Ethiopia (some, like Erlich, would even go back to the sixteenth century), there would not have been much chaos and problems in contemporary Ethiopia and elsewhere in the region, so the argument goes. Consequently, actors with deeply entrenched interests in Ethiopia and the Horn of Africa came up with what they considered the ultimate panacea in the form of the “cultural reprogramming” of Islam in Ethiopia. This was then followed by well-planned and funded interventions via different programs and projects in the different parts of Ethiopia and the Horn of Africa.

Now, to flesh out this and related other issues addressed in this article, the forthcoming discussion has been organized into three sections. First, the article begins with a reflection on the growing Muslims’ presence in Ethiopia’s public sphere, especially since the 1990s, and presents this, specifically in terms of the Muslims’ general quest for recognition, participation, and ownership, as a challenge against the longstanding “the Muslims in Ethiopia Complex” (MIC). Second, the article analyzes how the Ethiopian People’s Revolutionary Democratic Front (EPRDF) regime and the US responded to this challenge in their own ways, respectively. Finally, the article ends with general remarks. In terms of study material, the study benefited from interviews with purposively selected Muslim religious leaders and intellectuals in (fieldwork) Addis Ababa, direct observations, lived experiences, important documents, research articles, and other web sources.

1. Challenging the Muslims in Ethiopia Complex: recognition, participation, and ownership

In post-1990s Ethiopia, Muslims embarked on boldly asserting themselves in Ethiopia’s public sphere. All the available evidence pointed to the fact that there was a discernible and patterned movement of Muslims redefining what it means to be a Muslim and Ethiopian (Erlich, 1994).² Haustein and Østebø (2011, p. 761), for instance, observed that “The most significant change during EPRDF rule was that Muslims have become far more visible within Ethiopian public space”. For years, Muslims have been negatively defined, first, by writers and academics in Ethiopian studies; second, by state elites in their

² Erlich recounts Muslims’ growing, but implicitly threatening, participation in Ethiopia’s government structure-federal and regional, academia, the expansion of religious centers, such as Mosques in Ethiopia to the extent of “defying the Old Christian atmosphere” (1994, p. 178).

social and public policies; and third, by Muslims themselves, as “Muslims in Ethiopia”, not as Ethiopian Muslims. Elsewhere, it was pointed out that the “Muslims in Ethiopia complex” (MIC) entails “a state of imagination, portrayal, and execution of the task of disentangling Islam and Muslims from Abyssinia and/or Ethiopia and the resulting intended sociocultural, economic, and political consequences” (Miftah, 2015, p. 72). He argued that the MIC stood for three but not mutually exclusive expressions of Muslims’ lived experiences in Ethiopia.

In the field of politics, the MIC “functioned as policy and praxis of many of the ruling elites throughout Abyssinian and/or Ethiopian history. It was deployed by many of the kings and state elites in their hand-to-hand and ideological combat against Islam and Muslims in Ethiopia” (Miftah, 2015, p. 79). In the field of Ethiopian Studies, the MIC represented a variant of knowledge production primarily spearheaded by non-Muslim Ethiopians and foreign academics and writers that claim to study Ethiopia’s history, culture, and society. Here, the MIC is a discourse by academics and other writers that have “created, in their discourses and narratives, an overessentialized, homogenous, and thousands-of-years-old intact culture and society” that has “disentangled, partly or completely, aspects of an equally important body of history, culture, and society” (p. 73). In the sphere of social psychology, MIC signified “the actual socioeconomic and political condition of Muslims and the associated low self-perception and alienation” facilitated and sustained by the politics and education of estrangement (Miftah, 2023, p. 221).

Post-1990s period, however, started to witness a progressively shifting development away from what has just been discussed under the MIC. Facilitated by at least four important factors, which will be discussed shortly, “Ethiopian Muslims” or “Muslim Ethiopians”, as opposed to Muslims “in” Ethiopia, or from the disentanglement to the reconstitution of Muslims, slowly but steadily came to the fore. One way of conceptualizing this could be a shift from the systematic and deliberate alienation encapsulated under the MIC to the recognition of Muslims as citizens; their participation in the areas that befit any citizen at all levels of society, and their ownership of their identity, religion, culture, and above all else, their agency and fate as human beings (Miftah, 2023, p. 222). These three core expressions of Muslim Ethiopians (Ethiopian-ness) are important analytical anchors underpinning Muslims’ historical questions and struggles in Ethiopia. In fact, these can be appraised as responsive strategies to the challenges of the MIC, which, for centuries, first, failed to recognize, second, dispossessed, and third, alienated Ethiopian Muslims. In spite of all these, given the desecularization propensity of the last regime and the state-led securitization of Islamic institutions and Muslims under the EPRDF regime, one of the key informants empathetically underscored that Muslims’ quest for recognition, participation, and ownership in and/or of Ethiopia is far from over. He observed that,

The state’s political calculations cannot be considered as the sole reliable rationale behind its actions. Rather, to meaningfully understand this, one has to properly diagnose the nature of Ethiopia’s historically evolving institutional politics and political culture and their relations with Islam and Muslims in Ethiopia. These conditions cannot be disentangled from the legacies, memories, biases, and discriminations deeply ingrained in Ethiopia’s body politic. There is, in plain words, a deep state of ideas, perhaps inadvertently endorsed, but which has always been against Islam and Muslims of Ethiopia. (Edris, July 1, 2022)³

³ The name is changed for anonymity.

This observation is very important, at least for two critical implications. For one thing, there is a faint but patently present sense of conspiracy that constantly hunts Ethiopian Muslims, and that has a history of accumulated grievance and trauma underpinning centuries of struggle and fighting with the establishment. Understandably, trauma breeds feelings of suspicion and watchful prudence. On the other hand, there is also a meaningfully understandable assessment of the past that conditions the nature and form of interactions between Muslims as a relatively coherent religious community and the Ethiopian state. Here, no doubt the interviewee is alluding to what sociologists call "path dependency" (Mahoney, 2000)⁴. The institutional and organizational, political, and policy-relevant domains of contemporary society and politics can never be disentangled from the norms, values, aspirations, constraints, expectations, and experiences of the cumulative past that, in one way or another, condition the state of affairs today.

Nevertheless, in this progressively growing assertive and vocal presence of Muslims' agency in Ethiopia's public sphere in the post-1990s period, there are at least four important contributing factors that played, and some of them still continue to play, crucial roles. One is obviously the advent of the EPRDF regime and its introduction of the 1995 constitution. Unlike any other point in the past, the constitution explicitly endorsed and the state appeared to dedicatedly uphold the freedom of religion, belief, and opinion (Article 27), and the separation of state and religion (Article 11), among other things. This has, therefore, expanded the opening of Ethiopia's religious and public sphere already set in motion under the Dergue regime. In other words, regardless of the challenges that followed the socialist regime's actual engagement with Ethiopia's major religious proclivities, albeit not necessarily unlike the EPRDF regime's approach to religion, the 1987 constitution declared that “Ethiopians are guaranteed freedom of conscience and religion” (Article 46.1) and “state and religion are separate” (Article 46.3).

Despite facilitating the public sphere for entertaining diverse religious experiences and voices, the three regimes, from the Dergue through the Prosperity Party (PP), cannot claim to represent a fairly regulated interaction between the state and religion in Ethiopia. While, in crude terms, Islam and Protestantism, even with the enormous and multifaceted challenges they have been exposed to, relatively benefited from the policies of the three regimes, the same thing cannot be said for the Ethiopian Orthodox Tewahedo Church (EOTC) (Miftah, 2022). The socialist regime proclaimed socialism and nationalized all church lands. This had effectively dislodged the economic and political powers of the EOTC (Miftah, 2025, forthcoming). It then went on co-opting and “purging” the institution of the EOTC through what it called “The Provisional Council of the Orthodox Church in August 1975” and subsequently murdered the church's patriarch Abuna Tewoflos (Ancel, 2011, p. 9). Even more challenges followed under the EPRDF and the PP regimes (Miftah, 2025, forthcoming). In short, the post-1990s period, with the espousal of a constitution that endorsed Ethiopia's multicultural and religious diversity, can be said to herald and facilitate the ground for the Muslims' subsequent vocal presence in Ethiopia's public sphere.

The second important contributing factor to Muslims' proactive and vocal participation in Ethiopia's public sphere involves, first, the proliferation of Muslim institutions and, second, the production, distribution, and consumption of Islamic and Muslim ideas via various vernaculars in Ethiopia. Our

⁴ Mahoney conceptualizes path dependency as “those historical sequences in which contingent events set into motion institutional patterns or event chains that have deterministic properties” (2000, p. 507).

knowledge of this part of Islam and Muslims' history in Ethiopia comes from none other than the prolific and trendsetting Ethiopian historian, the late professor Hussein Ahmed. As an indisputably leading torchbearer of the paradigm shift in Ethiopian studies, which had for years downplayed, inadvertently or not, the role of Islam and Muslims in Abyssinia and/or Ethiopia, Hussein made unparalleled and immense contributions.⁵ One was his critical appraisal of the conditions of Islam and Ethiopian Muslims in the 90s and onwards (Ahmed, 1995, 1998a, 1998b, 1998c). He observed that since the early 1990s, Ethiopian Muslims founded such organizations and associations as the Ethiopian Muslim Youth Association, the Ethiopian Muslim Unity Association, the Ethiopian Islamic Affairs Supreme Council (EIASC) (rebranded in 2020 as the Ethiopian Islamic Affairs General Council (EIAGC)), and the Ethiopian Muslim Democratic Movement. The establishment of these institutions represents at least two important things. For one thing, it points to the fact that there was a relatively encouraging political field and public sphere that facilitated conditions and invited Muslims to assume roles in Ethiopia's slowly but steadily evolving public sphere. The other is Muslim Ethiopians' own readiness and proactiveness to seize any opportunity, no matter how minimal or discouraging, to empower themselves and advance their long-running causes in the context of Ethiopia.

The other was Hussein Ahmed's documentation and content analysis of the literature, including newspapers and magazines from 1975 to 1998. In a series of articles published between 1994 and 1998, he documented and substantively analyzed two sets of Ethiopian Muslims' publications: those directly addressing Islam as a religion and its practices and those addressing Muslims' past and current socioeconomic, cultural, political, and historical circumstances and issues, which he collectively merged under "Islamic literature". This Islamic literature and the resulting literary tradition, for him, represented "a manifestation of, and response to, the resurgence and revival of Islam in the Islamic world in general and in Ethiopia and the Horn in particular" (Ahmed, 1998, p. 32). Specifically addressing the latter types of Islamic literature, he observed,

In their many highly informative and enlightening articles and commentaries, they raised and thoroughly discussed a number of issues of historical significance and contemporary relevance—both religious and secular—thereby enhancing the general awareness of the Muslim community about developments taking place in the country and the wider Islamic world. The most recurrent issues included the need for reforming the administrative structure and working procedures of existing Islamic organizations and the defense of Islam against traditional non Islamic forms of belief and practices, and against prevailing misconceptions about, and the occasional assaults on, the doctrine of Islam and Muslims in general. (Ahmed, 1998, p. 31)

The last but not least contributing factor involves the role of interreligious polemics and its implication for strengthening Muslim identity and Muslims' travels and networks beyond Ethiopia. Christian-Muslim discursive dissensus and the occasional conflicts arguably facilitated conditions that helped solidify and define what it means to be a Muslim and Ethiopian. This is based on the classical sociological assumption spearheaded by sociologists Lewis Coser and George Simmel, underscoring that intergroup conflicts promote intragroup cohesion. Apart from the various wars and conflicts in the past, the sense of estrangement and alienation, complemented by offensive and delegitimizing discourses from non-Muslims, must have played some roles in cementing intra-Muslim solidarity.⁶ It

⁵ See, for instance, (Ahmed, 1992).

⁶ One good instance in the later periods is (Eshete, 2007). More can be found here (Eshete, 2009).

also, at least indirectly, strengthened the identity of the Christian other, as identity formation is often contingent upon the reflexive and discursive encounters between different, often contending, groups (De Cillia, Reisigl & Wodak, 1999).

Finally, partly because of the opening of Ethiopia’s public sphere in the post-1990s period, many Muslim Ethiopians got the chance to explore and benefit from visits and travels to such countries as Sudan, Egypt, Yemen, and Saudi Arabia. Using this, while many of them advanced their knowledge of the Islamic religious sciences, others received formal institutional recognition in the form of certificates, diplomas, and degrees for their deep and advanced knowledge already acquired in Ethiopia. In the process, they were able to forge lasting relations between Ethiopia’s Muslim scholars and others. It also helped the subsequent proliferation of Arab-funded NGOs in Ethiopia (Ahmed, 2001).

Unfortunately, academics and polemic writers, such as Haggai Erlich, David Shinn, Donald Yamamoto, Ephrem Eshete, and Medhane Tadesse, tend to view Muslims’ travels to Sudan, Egypt, Yemen, and Saudi Arabia in simplistic, reductionist, and above all else, erroneous manners. They accuse those who came back to Ethiopia from these countries with fundamentalist, radicalist, and Wahhabist understandings of Islam bent on shaking Ethiopia’s seemingly peaceful coexistence. Evidently, some Muslim Ethiopians came back trained in Saudi’s Wahhabism, and from this, a very insignificant minority turned violent and extremist. This is true, and there is ample evidence that supports this claim. However, the majority was not as fundamentalist, radical, and terrorist as some of the above authors would have us believe. For instance, Terje Ostebo’s extensive fieldwork in Ethiopia’s predominantly Wahhabi-dominated Oromia regional state showcased that many Wahhabis were unlike any other, largely peaceful, and focused on “the purity of Islamic practices and symbols” and religious proselytization (Ostebo et al., 2021).

Furthermore, this crippling perspective ignores the fact that many Muslim Ethiopian scholars have already acquired significant knowledge locally before they even moved out of Ethiopia for formal institutional recognition and advances in knowledge. Among those who went to Saudi Arabia and Egypt for advanced education in Islamic sciences, the experiences of famous Ethiopian Muslim religious scholars, such as Sheikh Abdallah Edris and Dr. Abdallah Khedir Ahmed, can present important cases. Both had relatively deep knowledge of Islam before they moved out of Ethiopia. While the former attended the renowned al-Azhar University in Cairo (Minber TV, 2022), the latter went to study in Saudi Arabia and remained there for eighteen years (Minber TV, 2023). Interestingly, however, after they came back, both have been significantly moderate in their views of inter- and intrareligious and cultural issues, history, politics, and “secular” education in Ethiopia, which is, in turn, hardly the characteristic feature of any terrorist or fundamentalist Muslim religious movement. Had it not been for the economy of words, many more cases could have been presented that demonstrate how shallow, unrepresentative, and, above all else, misleading the views of polemic writers and academics like Haggai Erlich.

2. The EPRDF regime and the US: reimagining the Muslims’ challenge

While Ethiopian Muslims embarked on assertively advancing their causes and making significant

⁷ More discussion on the US follows next.

changes in Ethiopia's public sphere in the post-1990s, rising concerns against Islamic and/or Muslim social actions and movements started to be voiced worldwide. Partly informed by the growing terrorist attacks targeting the US and others, local, regional, and global actors set in motion military and programmatic interventions to curb, and ultimately, squash terrorism and political Islam in the Middle East and the Horn of Africa. Interestingly, this was the period when, among other things, Samuel Huntington's "The Clash of civilizations" was published in 1996; the September 11, 2001, terrorist attacks on the United States took place, and the associated Global War on Terror (GWOT) was launched; the British orientalist, Bernard Lewis's "What Went Wrong: The Clash Between Islam and Modernity in the Middle East" was published in 2002; and many others. In the context of Ethiopia, for instance, this was when Haggai Erlich introduced his controversial conceptual schema wherein he proposed what he called the dual legacy of Islam (tolerant and radical) and how the latter was bent on destroying Christian Ethiopia in his "Ethiopia and the Middle East" book, which was published in 1994.⁸ This was also reproduced in his other writings (Kabha, M., & Erlich, H, (2006). In short, one can sense the development of a relatively discernible attitude towards Islam and Muslims in the Western world in general and the US in particular (Cole, 2009).

This has, then, evidently facilitated the instrumentalization, securitization, and/or politicization of the old anthropological bifurcation of Islam into rural and urban, Sufi and Salafi or Wahhabi, and/or moderate or tolerant and radical or fundamentalist or literalist Islam/Muslims (Mamdani, 2005). The latter type of Islam and Muslims were, therefore, conceived among policy circles as an existential threat, and thus needed surgical interventions anywhere from the Middle East to the Horn of Africa. There is also how this was appraised and addressed by the Ethiopian government, which has played its roles in the active presence and influence of Islam and Muslims in 1990s Ethiopia, which will be expanded next. Nevertheless, it is in this subtle and complex context that one must try to make sense of the growing securitization of Islam and Muslims and what followed as the quest for exploring, either via inventing or discovering, the acceptable form of Islam in the post-1990s Ethiopia.

There are at least two major actors in securitizing Islam and Muslims and subsequently planning interventions in the post-1990s Ethiopia. One is the US, and the other is the Ethiopian government under the TPL-led EPRDF regime. Before proceeding further, however, it would be meaningful to unpack what, on the one hand, Muslims' active presence in Ethiopia's public sphere meant, and on the other, what Wahhabism entails as employed here. In the context of the former, it needs to be appraised as part of the Ethiopian Muslims' movement aiming to counter the three fundamental expressions of MIC discussed above. As social movements, and particularly as "they make demands upon the state", which constituted one of the three core expressions of the MIC, Muslim Ethiopians' movement and actions are necessarily political (Roots, 1997). However, although the movement has been generally hooked around the epistemic categories of recognition, participation and ownership, there is hardly any evidence that indicated it wanted to espouse a theocracy or the imposition of Sharia'h in Ethiopia. Rather, it has always been about being treated equally, not more and not less, assured of its share of the public sphere commensurate with its presence and role in the country. By definition, therefore, the actions and movement of Ethiopian Muslims dispossessed any fundamentalist or terrorist proclivities attributed to it. However, this is by no means an underestimation of Wahhabism and the various violent and terrorist

⁸ For more detailed engagement, see (Miftah, 2015).

actions that caused the crisis, and as a result, sends out wrong messages about Islam and Muslims in general.⁹ In other words, a real conundrum arises when each and every single act of Ethiopian Muslims is, often deliberately, watered down and interpreted as intolerant and *terrorizing*, largely bent on disrupting Ethiopia’s delicate religious balance and coexistence; and thus, endangering the lives of the religious other, the Ethiopian state, and those beyond. This becomes more apparent when we next delve deep into the ways in which the US and the Ethiopian government interpreted Muslims’ pursuit of recognition, participation, and ownership in Ethiopia’s public sphere in the post-1990s.

3. The EPRDF regime challenging the Muslims’ challenge

No other convincing evidence can be brought forth that can lay bare the EPRDF regime’s approaches to Islam and Muslims that parallels what we have gathered and learned so far from the Let Our Voice be Heard movement (LOVBH) of Ethiopian Muslims (Miftah, 2014). In the years 2010–15, the LOVBH movement rose to challenge and rebel against what it considered the state’s securitization of Islam and Muslims and its decision to impose al-Ahbash in Ethiopia. Although the movement articulated three operational questions, the gist of these questions revolved around two major issues (Miftah, 2024). The first is that the state should not interfere in religious matters, and thus respect the constitution’s cardinal principle of the separation of state and religion. The other is that the state must not tell Muslims what to follow and which to follow from Islam. Unfortunately, the state squarely failed to observe either. In hindsight; however, we can extrapolate that there were at least two rational political calculations that might have underpinned the EPRDF regime’s securitization of Islam and the decision to transplant a “moderate” form of Islam, that is, al-Ahbash, in Ethiopia.

One is the intermittent terrorist attacks in and around Ethiopia (Belay, 2024). The other aspect of this was the sporadic interreligious conflicts in some parts of Ethiopia (Ostebo et al., 2021). The second is the regime’s wholesale endorsement of the US’ GWOT and the subsequent “interventions” in the Horn of Africa (Malito, 2015). This, among other things, provided steadily flowing cash for the EPRDF regime. Making the same point, Alex Thurston said early on that the most accurate way to read the dynamic between the government and the protesters [Muslims protesting under the LOVBH movement] is that [the late Prime Minister] Meles and his successors have proven particularly skillful at positioning themselves as a “U.S. ally in combating terrorism” and positioning domestic dissidents as extremists (Thurston, 2013). Apparently, this might have partly motivated the regime’s securitization, beyond terrorist attacks and militant groups, of any Muslim and Islamic movements in Ethiopia. Interestingly, the post-1990s period was, as noted above, when Muslims have been making their role and presence felt in Ethiopia’s public sphere—religion, politics, education, media, entertainment, etc. Consequently, the vocal and proactive presence of Islam and Muslims, perhaps unexpected, unfamiliar, and/or even unwanted for centuries, in the public sphere in the post-1990s might have signaled and subsequently posed a threat to the status quo, especially to Ethiopia’s political culture and elites. This might have inadvertently resurrected Erlich’s “Grangn Syndrome”, which purportedly symbolized Muslims’ cataclysmic terror bent on destroying Ethiopia. In this regard, it might be worthwhile to repeat the account of one of the interviewees, who pointed that,

⁹ There needs to be a caveat here as Ostebo argues, except for a minority, Wahhabism in Ethiopia is largely focused on “the purity of Islamic practices and symbols” and religious proselytization. See, (Østebo et al, 2021).

. . . to meaningfully understand this, one has to properly diagnose the nature of Ethiopia's historically evolving institutional politics and political culture and their relations with Islam and Muslims in Ethiopia. These things cannot be disentangled from the legacies, memories, biases, and discriminations deeply ingrained in Ethiopia's body politic. There is, in plain words, a deep state of ideas-perhaps inadvertently endorsed, but which has always been against Islam and Muslims of Ethiopia. (Emphasis added, Edris, July 1, 2022)

Interestingly, while the regime securitized the Muslims' progressively active and bold presence in Ethiopia's public sphere and the intermittent terrorist attacks, it proposed to impose what it considered to be a tolerant Islam firmly grounded in Ethiopia and Suffiyah in its religious outlook, which the late Prime Minister Meles Zenawi identified as "home-grown" or "indigenous" Islam.¹⁰ However, the red flag and eyebrow-raising phenomenon is how the government decided to go about it. One is the government's deliberate misreading of what and who Suffiyah represented in Ethiopia and elsewhere. The EPRDF regime and many others, including the US, which will be addressed next, viewed Suffiyah as essentially apolitical, and thus non-threatening to their interests and actions in Ethiopia and beyond. This view is not only un-social scientific (philosophically) but also ahistorical (empirically unsustainable). Human beings, individually or collectively, are part and parcel of politics, institutional or not. Aristotle's dictum is worth recycling here: that man was a "political animal" because he is a social creature with the power of speech and moral reasoning (Cherry & Goerner, 2006).

Furthermore, in many parts of Africa, including Ethiopia, we have plenty of evidence that contradicts the claim that Suffiyah or Sufis are not politically and/or militarily active and, by implication, withdrawn and only secluded in religious monasteries. Apart from Hussein Ahmed's seminal work on Islam in Wallo (one major center of Suffiyah orders in Ethiopia), which included the role of Sufi Sheikhs and their struggle, a very recent compendium of similar experiences from West Africa can present many and unequivocal evidence (Ahmed, 2001; el-Amir, 2022). On top of that, initially, among those who spearheaded the LOVBH movement in Ethiopia, some were Suffis, whom the present author is familiar with, but later withdrew for different reasons. Furthermore, nearly half of those who actively pursued the movement and now assume roles and those who withdrew or resisted the LOVBH movement but later joined, the currently Wahhabi/Salafi-dominated Ethiopian Islamic Affairs General Council (EIAGC) are either Sufi, pro-Sufi, or tolerant of Sufi ideas and practices.¹¹

From the above observation, one thing is relatively clear. The regime was not necessarily planning, in the words of Bryan Turner, to "upgrade" any other form of Islam or Suffiyah, not even transplanting al-Ahbash, but something else. Based on what we have gathered so far and the analysis that follows, the regime, in essence, only wanted to install a form of Islam and Suffiyah which, first, refrains from any forms of terrorist acts, second, accepts and lives under a multicultural polity (which may involve forbearance), third, avoids or attenuates, as much as possible, any vocal presence in Ethiopia's public sphere, and fourth, serves the state or at least poses no threat to the state and its interests locally as well as beyond. Undoubtedly, these rubrics may appear to be posterior to the fact, but only so if one looks at

¹⁰ The late prime minister Meles Zenawi characterizes "nebarueslemena" (indigenous Islam) and "Sufi" as tolerant vis-à-vis the "new" 20-to-30 years old "Salafi", of which some are extremists like Al-Qaeda. See (Bilal Nation, 2012).

¹¹ Examples of personalities that I can name include Sheikh Haj Taha Harun (leads the Islamic prayer in the grand Anwar mosque in Addis Ababa), Dr Endris Mohammed (Addis Ababa University, actively works with EIAGC), Dr Mohammed Habib (Addis Ababa University, actively works with EIAGC), and others.

them from the perspective of the government’s plan to impose al-Ahbash in Ethiopia. However, no other religious proclivity shows significant correspondence to these features more than Lebanon’s al-Ahbash. In other words, while, speaking from personal observation, from Ethiopian Muslims, al-Ahbash probably constitutes less than a few thousand scattered around Harar, Dire Dawa, parts of Wallo, and Addis Ababa, it is in Lebanon where al-Ahbash was transfigured, essentially born, raised, and integrated, as a religious society, movement, organization, and/or political actor.¹² There is no evidence whatsoever that this happened in Ethiopia. There (in Lebanon), it functioned on most, if not all, of the above prerequisites of Ethiopia’s EPRDF regime in Lebanon (Hamzeh & Dekmejian, 1996). Among other things, regardless of its passive participation in Lebanon’s parliament, we know that its founder, Sheikh Abdullah al-Harari, “emphasized the necessity for Muslims to obey political rulers” and “kept a low-profile in Lebanon’s internal politics” (The Jerusalem Post, 2008; Thurston, 2013). Its contenders also labeled the criticism “of serving Zionism and protecting its interests in the Middle East” (Hamzeh & Dekmejian, 1996, p. 218). The plan was, therefore, under the disguise of the founder’s Ethiopian origin and the Suffiyah character al-Ahbash tends to project,¹³ the regime, hiding behind its true intentions, thought it could simply and successfully impose al-Ahbash on Ethiopian Muslims. That is, apart from the intermittent terrorism linked to Wahhabism, it wanted to undermine the Muslims’ vocal presence in Ethiopia’s public sphere, reproducing, this time in a more complex and subtle manner, what I have just discussed above under the Muslims in Ethiopia Complex (MIC).

4. The USA connection: Concrete and anecdotal evidence

The EPRDF regime was not necessarily alone in spearheading the plan to transplant al-Ahbash or upgrade “mainstream” Islam and Muslims in Ethiopia. There is some concrete and circumstantial evidence that points to the active involvement of the US government. Before reflecting on this; however, it would be more meaningful to analyze the factors that might have necessitated this in the first place and then move on to discuss the empirical instantiations. Accordingly, I argue that two broad issues must be taken into consideration in making sense of the Muslims’ bold presence and influence in the Horn of Africa in general and Ethiopia in particular; and what this represented for the US. First, the EPRDF regime and the US had been close partners in their fight against terrorism beyond their borders, especially in the Horn of Africa. Second, apart from terrorism, the increasingly snowballing Muslims’ role and influence in the Northeast and the Horn of Africa’s public sphere might have signaled a change in power politics in the Horn of Africa. David Shinn, a former ambassador to Ethiopia (1996–1999), for instance, viewed the demographic shift marked by the increase in the number of Muslims in Ethiopia as, “should Muslims become in the not distant future a majority, which is a real possibility, it will eventually change the political dynamic of Ethiopia. But we do need to be alert to the changing dynamic here” (Shinn, 1997). He further said that it was not only Muslims, who were increasing in numbers, but also their mosques,

While the Ethiopian Orthodox Church may well be facing very slow growth, we see no evidence that is the case for the Muslim population. Although statistics are lacking, the number of new mosques under

¹² In the words of Kabha and Erlich (2006, p. 524), “The number of Ethiopian members in al-Ahbash is not known, but there are not many”.

¹³ One exceptional character, unlike many subscribers of Suffiyah orders, al-Ahbash has, much like its detractors among the Wahhabis, is the tendency to call those who do not subscribe or agree with its ideas and practices “kaffir” (unbeliever). Here is a link to one instance where an Ethiopian Ahbash member doing exactly the same. See (Abate, 2022).

construction and information based on our travel around the country suggest that Islam is adding to its numbers with ease. (Emphasis added, Shinn, 1997)

Haggai Erlich accentuates Shinn's implicit fear for Ethiopia's domed future as Ethiopia's torchbearers, Orthodox Christians, are overtaken by their Muslim counterparts. Erlich, betrayed by the emotional undertone of his statement, said,

Hundreds, if not thousands, of mosques were constructed throughout the country . . . (in 2000 in Addis Ababa, there were some thirty mosques, while in 2004, their number was estimated at well over a hundred). They have already changed the very landscape of Ethiopia. (Emphasis added, Erlich, 1994, p. 178)

By the same token, Donald Yamamoto, also the US' former ambassador to Ethiopia (2006-2009), complained that the expansion of Wahhabism in Ethiopia posed a serious challenge to the US interest in Ethiopia.¹⁴ He said, "Ethiopia's delicate Muslim/Christian balance and historic attitudes between the faith communities regarding tolerance and mutual respect are being challenged [by Wahhabism], thereby undermining U.S. interests in the region" (Yamamoto, 2009a). Therefore, these intermittent terrorist attacks in and around Ethiopia and Muslims' growing presence in Ethiopia might have been seen as constituting a major security concern for the two major actors in the region.

When it comes to how the US sponsored what it called the "mainstream" Islam, or Suffiyah, in Ethiopia, there were at least two major sets of activities that caught our attention. The first was its close partnership with and support for the EPRDF regime and the Ethiopian Islamic Affairs Supreme Council (EIASC), which is now renamed as the Ethiopian Islamic Affairs General Council (EIAGC). The second was its own context-specific programs and interventions aimed at neutralizing terrorism, Wahhabism, or what it called "Arab Cultural Imperialism" in Ethiopia. Collectively, these interventions and programs, serving the US' foreign policy, were pursued to bring about what it called "The Cultural Reprogramming" of Islam in Ethiopia (Yamamoto, 2009a).

In the context of the first, we know that the US, particularly the embassy in Addis Ababa and its ambassadors and diplomats, such as David Shinn, Donald Yamamoto, Vicki Huddleston, and others, forged strong relationships with the EPRDF regime and EIASC in the post-1990s Ethiopia. We know that, according to Vicki Huddleston, the US government "supported training of the Ethiopian National Defense Forces (ENDF) and implemented civil affairs projects through the Combined Joint Task Force for the Horn of Africa in predominately Muslim regions" (Huddleston, 2006). Yamamoto revealed that his office maintained strong working relations with EIASC. He conducted "conversations with Muslim Authorities, such as Sheik Elias Redman, the head of Ethiopia's Islamic Supreme Council", about the "Salafists working to cause strife among Muslims and non-Muslims" in Ethiopia (Yamamoto, 2006). Shinn also reported that his office maintained strong working relations with Ethiopia's EIASC and the EPRDF regime in the fight against Wahhabism and extremism in Ethiopia. He specifically observed that both were working hard to protect what he called the locally grounded "mainstream" Islam, which is Suffiyah, and were "determined to undermine the threat of Islamic extremism by working closely with mainstream Muslims" and the need for standing behind them (Shinn, 1997). However, it should be noted

¹⁴ Although this is a hasty generalization given what we know from Terje Ostebo's field work in the Wahhabi-dominated Oromia regional state, there is indeed evidence for the occurrence of intolerance and intra-and interreligious conflicts in some parts of Ethiopia.

that this synergy between the EPRDF regime and EIASC was forged because, in the words of Donald Yamamoto, “the Ethiopian government appoints the members of the Islamic Council” (Emphasis added, Yamamoto, 2009a). This statement carries significant weight as the EPRDF regime has always utterly denied any involvement in the constitution and operation of EIASC (SABC TV, 2013).

When we examine the US embassy’s context-specific programs and interventions, which aimed at, first, neutralizing Wahhabism and attenuating Muslims’ bold visibility in Ethiopia’s public sphere, and second, sponsoring what it called “mainstream” Islam and Muslims, we find consolidated and well-funded programs and interventions in three major spheres. In the field of research and ideas, the embassy tried hard to “introduce” Ethiopian Muslims to the US-based Mu’tazili (a rationalist extremist in Islamic thought), an advocate of liberal Islam, professor of law and Islam, and preacher, Khaled Abou El-Fadl’s works (Yamamoto, 2009b). As a self-proclaimed Mu’tazili, about which he said, “I follow a school within Islam called the Mutazila”,¹⁵ he wrote many, but the embassy chose “two books written by a Muslim-American scholar—‘The Place of Tolerance in Islam’ and ‘The Great Theft’, both by Khaled Abou el-Fadl—in the local languages of Amharic, Oromifa, and Somali” (Yamamoto, 2008). However, the embassy reported that it could not succeed because, Yamamoto (Emphasis added, 2008) explained,

The Public Affairs Section has been planning to translate ‘The Great Theft’ and ‘The Place of Tolerance in Islam’ for local consumption. However, after approaching several prominent academics and translators who are known to post, the job was turned down by everyone.

Even more intriguing (and I daresay, suspicious) is the fact that the embassy asked one of these authors to do the translation anonymously. The answer was, again, negative. Yamamoto (Emphasis added, 2008) reported this as,

Another one reported in a phone conversation that he would not even translate the book anonymously, because they will find out who did it and the Wahhabis will exert a lot of pressure (unspecified) on him and his family. Post is still pursuing a means of translating this book, but it now appears it may have to be done outside the country.

Yamamoto’s words tell us many things. First, it tells us about the US’s deeply entrenched dedication to countering the political visibility of Islam and Muslims in Ethiopia in general and Wahhabism in particular and its plan to impose a form of Islam that it believes befits Ethiopian Muslims. It will even do so at the expense of consulting “mainstream” Islam representatives in the country, with whom it has been able to forge dependable and working relations for years. Second, the “unspecified” remark also, among other things, signals the implied willingness of the US embassy to go as far as protecting, had the author accepted the offer, against any threat that might target him/her. In short, this goes to indicate that the US, apart from its efforts to tackle Wahhabism, was bent on containing Muslims’ growing presence and influence in Ethiopia’s public sphere at any cost and anywhere.

In addition, the embassy also sponsored research about the religious status of Muslim youth in Ethiopia (Huddleston, 2006). It wanted to map out the nature of religious outlook among the youth in Addis

¹⁵ He mentions this in (Whitney and Rosenbaum, 2002). It must be stated that Mu’tazilism commands close to none, let alone almost the unanimous opposition to it among Wahhabi and “mainstream” Muslims alike, in Ethiopia.

Ababa, Dire Dawa, and Harar. It concluded that most were “tolerant”, except for a few who were living in Addis Ababa and believed, implicitly characterized as intolerant, that “Islam [was] under threat from Westerners and Christians” (Emphasis added, Huddleston, 2006). These are statements and observations significantly lacking details and contexts but latently accentuate the need for the securitization of Islam and Muslims in Ethiopia.

In the field of interventions and programs aimed at supporting “mainstream” Islam and Muslims’ places and objects in Ethiopia, it planned and/or carried out projects in Addis, Ababa, Wallo, Harar, and Oromia (Yamamoto, 2009a). These projects included the preservation of Islamic manuscripts associated with the “mainstream” Islam and Muslims, the conservation and structural consolidation of a 13th-century Muslim shrine of the Sufi Sheikh Nur Hussein Shrine, restoring the Muhammad Ali House in Addis Ababa, and others. Finally, in the field of events and ceremonies, the embassy was able to host luncheons, consultative meetings, special events, and Iftar events in its compounds, primarily inviting “mainstream” Islam representatives and members of the EPRDF regime.

In short, it can be seen that in its relations with the EPRDF regime and the representatives and institution of the “mainstream” Islam and Muslims in Ethiopia, the US aimed at, and partly succeeded in accomplishing two things. For one thing, under the guise of countering terrorism, it has breached Ethiopia’s constitution by deeply involving itself in Ethiopia’s internal concerns and issues. The US does not have any legitimate authority to punish “bad” Muslims and reward “good” Muslims in Ethiopia. The pretext of GWOT and Wahhabism, as discussed above, only served as the smokescreen for the larger scheme of stifling the presence and influence of Islam and Muslims in Ethiopia’s public sphere.

Second, to serve “the US interest in the region”, “it is in the U.S. national interest to support”, and “cultural programming can contribute significantly to the achievement of foreign policy objectives”, it tried and partly succeeded in sponsoring, via different grant platforms, what it called “mainstream” Islam and Muslims (Yamamoto, 2009a). It went even beyond that when it tried to transplant a version of Islam acceptable to neither Wahhabi nor “mainstream” Muslims in Ethiopia. Indeed, what the US and the EPRDF regime wanted was not necessarily sponsoring or upgrading Suffiyyah or “mainstream” Islam, or in essence, not even al-Ahbash, but a version of Islam and Muslim behavior, apart from refraining from any forms of terrorist acts, that accepts and lives under a multicultural polity that may involve forbearance; that avoids or attenuates as much as possible vocal presence in Ethiopia’s public sphere; and finally, that serves the state or at least poses no threat to the state and its interests locally and beyond.

Conclusion

The article closely examined the nature of Ethiopian Muslims’ complex relations with the EPRDF regime. By broadly contextualizing the Ethiopian Muslims’ quest for recognition, participation, and ownership through the conceptual schema of the “Muslims in Ethiopia Complex”, it assessed how the EPRDF regime and its partner, the US, redefined and securitized Muslims’ active presence in Ethiopia’s public sphere. While terrorism and Wahhabi extremism served as a springboard for their subsequent interference and intervention, the present study found that their actual policies and programmatic pursuits and efforts betrayed their manifest goals.

Both actors were neither necessarily interested in transplanting al-Ahbash nor protecting and upgrading the “mainstream” Islam or Suffiyah in Ethiopia. Instead, fearful of the growing presence and influence of Islam and Muslims in Ethiopia and beyond, they were laser-focused on managing and/or conditioning Muslims’ religious attitude in general and, specifically, what it means to be human, how to think, how to act, and above all else, how to behave as Muslims in Ethiopia’s public sphere.

Finally, two implications of the study are worth noting. First, the growing presence of Ethiopian Muslims in Ethiopia’s public sphere—whether demographically, politically, or both—is likely to elicit negative reactions from other actors, including the U.S. Secondly, irrespective of the roles of inter- and intrareligious dynamics that shape the conditions of Ethiopian Muslims, the impact of, first, institutional memory and culture (“path dependency”), and second, the views of political and academic elites is likely to influence the nature, trajectory, and future of Muslims’ quest for recognition, participation, and ownership in Ethiopia’s multicultural and multireligious public sphere.

Author Contributions: : M.M. 100%

Ethics Committee Approval: This study does not require ethics committee approval.

Financial Support: The study did not receive financial support.

Conflict of Interest: There is no conflict of interest in the study.

References

- Abate, M. (2022, June 22). አንጃውና የማክፈር አባዜው!!! ይህን ሰው ያውቁታል? የት? በምን አቋሙ? ሸይኹል ኢስላም አህመድ ኢብኑ አብዱልሀሊም (ኢብኑ ተይሚያህ) የታላቁ የቁርአን ተፍሲረ ባለቤት የሸይክ ኢብኑል ከሲር ሸይክ. Facebook. https://m.facebook.com/story.php?story_fbid=pfbid02WEN6FZw1Me2k4tkbUXWptrPhGHiSbfKAZ2sQcYFSZLzizGuwLauCGdJDcyG4Q8PSl&id=100024856459321.
- Ahmed, H. (1992). The Historiography of Islam in Ethiopia. *Journal of Islamic Studies*, 3(1), 15-46. <https://doi.org/10.1093/jis/3.1.15>
- Ahmed, H. (1995). Islam and Islamic discourse in Ethiopia (1973-1993). In *Proceedings of the 12th International Conference of Ethiopian Studies*, Michigan, H.G. Marcus (Ed), 1, (775-801). Red Sea Press. <https://www.africabib.org/rec.php?RID=I00008110&DB=i>
- Ahmed, H. (1998a). Islamic literature and religious revival in Ethiopia (1991-1994). *Islam et sociétés au sud du Sahara*, (12), 89-108. <https://www.africabib.org/rec.php?RID=203851064>
- Ahmed, H. (1998b). Recent Islamic periodicals in Ethiopia (1996-1998). *Northeast African Studies*, 5(2), 7-21. <https://www.africabib.org/rec.php?RID=202855597>
- Ahmed, H. (1998c). Islamic literature in Ethiopia: A short overview. *Ethiopian Journal of Languages and Literature*, 8, 25-37. <http://ejol.aau.edu.et/index.php/EJOLL/article/download/1144/915/1763>

- Ahmed, H. (2001). *Islam in nineteenth-century Wallo, Ethiopia: revival, reform and reaction*. Brill.
- Ancel, S. (2011). Centralization and political changes: the Ethiopian Orthodox Church and the ecclesiastical and political challenges in contemporary times. *Rassegna di studi etiopici*, 3, 1-26. <https://www.jstor.org/stable/23622761>
- Belay, G. F. (2013). A review of Ethiopia's security challenges in the Horn of Africa. <https://www.hsd.org/c/view?docid=812043>.
- Bilal Nation. (2012, April 23). P Minster Malas Zenawi speech about Ethiopia Muslim in Parliament. [Video]. YouTube. https://www.youtube.com/watch?v=w_kb78-XCVA " (Tuesday, July 26, 2022).
- Britannica. (2024). Religion of Ethiopia. <https://www.britannica.com/place/Ethiopia/Religion>.
- Cherry, K., & Goerner, E. A. (2006). Does Aristotle's Polis exist 'by Nature'? . *History of Political Thought*, 27(4), 563-85. <https://www.jstor.org/stable/26222110?seq=1>
- Cole, J.(2009). *Engaging the Muslim World*. New York: Palgrave Macmillan.
- De Cillia, R., Reisigl, M., & Wodak, R. (1999). The discursive construction of national identities. *Discourse & society*, 10(2), 149-173. <https://www.jstor.org/stable/42888247>
- Dulin, J. (2017). Transvaluing ISIS in Orthodox Christian–Majority Ethiopia. *Current Anthropology*, 58(6), 785-804. <http://dx.doi.org/10.1086/694648>
- el-Amir, S.A. (Ed.). (2022). *At-Tariq As-sufiyyah fi GherbE'friqiyyah: As-syaqatel -ijtima' yahwa-adwar as-siyasiyah* [Sufi Order in West Africa: Social Contexts and Political Roles], Al-Jazeera Center for Studies. <https://studies.aljazeera.net/en/publications/sufi-orders-west-africa-social-contexts-and-political-roles>
- Erlich, H. (1994). *Ethiopia and the Middle East*. Lynne Reiner Publishers.
- Eshete, E. (2007). *Islamic Fundamentalism in Ethiopia*. Ethio-Tikur Abay Publishing House. <https://www.mereb.com.et/?mpid=7501531792>
- Eshete, E. (2009, 27 March). *Islamic Fundamentalism in Ethiopia*. <https://radicalislaminethiopia.blogspot.com/2009/03/islamic-fundamentalism-in-ethiopia-by.html>
- Haustein, J., & Østebø, T. (2011). EPRDF's revolutionary democracy and religious plurality: Islam and Christianity in post-Derg Ethiopia. *Journal of Eastern African Studies*, 5(4), 755-772. <https://doi.org/10.1080/17531055.2011.642539>
- Huddleston, V. (2006, January 25). Ethiopia: Combating extremism. https://wikileaks.org /plusd/cables/06ADDISABABA217_a.html.

- Kabha, M., & Erlich, H. (2006). Al-Ahbash and Wahhabiyah: Interpretations of Islam. *International Journal of Middle East Studies*, 38(4), 519-538. <https://www.jstor.org/stable/4129146>
- Lawler, A. (2019, December 10). Church Unearthed in Ethiopia Rewrites the History of Christianity in Africa. <https://www.smithsonianmag.com/history/church-unearthed-ethiopia-rewrites-history-christianity-africa-180973740/>
- Mahoney, J. (2000) Path dependence in historical sociology. *Theory and society*, 29(4), 507-548. <https://www.jstor.org/stable/3108585>
- Malito, D. V. (2015). Building terror while fighting enemies: How the global war on terror deepened the crisis in Somalia. *Third World Quarterly*, 36(10), 1866-1886. <https://ideas.repec.org/a/taf/ctwqxx/v36y2015i10p1866-1886.html>
- Mamdani, M. (2005). *Good Muslim, bad Muslim: America, the Cold War, and the roots of terror*. Jacana Media.
- Miftah, M. (2015). The ‘Muslims in Ethiopia complex’ and Muslim identity: The trilogy of discourse, policy, and identity. *African Studies Quarterly*, 16 (1), 71-92. https://asq.africa.ufl.edu/miftah_2015/
- Miftah, M. (2022). Empowering religion in post-2018 Ethiopia? Patterns and implications, [Unpublished] Research Report, Institute of Security Studies (ISS).
- Miftah, M. (2023). The ‘Let Our Voice Be Heard’ (LOVBH) Movement among Ethiopian Muslims. In Chitando, E., Joram, T., & Loreen, M. (Eds.), *Religion and Inequality in Africa* (219-235). Bloomsbury. <https://doi.org/10.5040/9781350307407.ch-15>
- Miftah, M. (2025, forthcoming). The Ethiopian Orthodox Tewahedo Church (EOTC) in Post-2018 Ethiopia: The Uphill Battle for Unity and Organizational Integrity’. *African Identities*.
- Minber TV (2022) “የእውቀት ማሳየት በጥበብ ቀንዲል ፡፡ ሸይኽ አብደላ እድሪስ ፡፡ የሕይወት ገጽ ፡፡ ሚኒስቴር ቲቪ ፡፡ MinberTv” <https://www.youtube.com/watch?v=EvbJMXFaKEs&list=PLdzWDK0gJgWDBp6SKRWju9wZK6H87Tzmbindex=101>.
- Minber TV (2023), “ፍልስፍናን በእስልምና ያነጻፉ ምሑሮች ፡፡ ዶ/ር አብደላ ኸድር ፡፡ የሕይወት ገጽ ፡፡ ሚኒስቴር ቲቪ https://www.youtube.com/watch?v=UsPS_48CU8&list=PLdzWDK0gJgWDBp6SKRWju9wZK6H87Tzmb&index=42.
- Nizar Hamzeh, A., & Hrair Dekmejian, R. (1996). A Sufi response to political Islamism: Al-Ahbash of Lebanon. *International Journal of Middle East Studies*, 28(2), 217-229. <https://www.jstor.org/stable/176425>

Østebø, T., Haustein, J., Gedif, F., Kedir, K. J., Jemal, M., & Tesfaye, Y. A. (2021). Religion, ethnicity, and charges of extremism: The dynamics of inter-communal violence in Ethiopia. Brussels: European Institute of peace. <https://www.eip.org/wp-content/uploads/2021/03/Ostebo-et-al-2021-Religion-ethnicity-and-charges-of-Extremism-in-Ethiopia-final.pdf>

Rootes, C. A. (1997). Social movements and politics. *African Studies*, 56(1), 67-95. <https://m.africabib.org/rec.php?RID=P00049033&DB=p>

Shinn, D. (1997, April 1). Allah in Ethiopia: Mostly quiet on the Islamic front. https://wikileaks.org/plusd/cables/97ADDISABABA2584_a.html.

The Jerusalem Post. (2008, September 2). Founder of Lebanon fundamentalist Sunni group dies at 98. <https://www.jpost.com/middle-east/founder-of-lebanon-fundamentalist-sunni-group-dies-at-98>.

Thurston, A. (2013, January 7). Ahbash Rising: Religious freedom in Ethiopia. <https://therevealer.org/ahbash-rising-religious-freedom-in-ethiopia-part-1/>.

Yamamoto, D. (2006, November 28). Salafist influence in Ethiopia on the rise according to Somali clan elder. https://wikileaks.org/plusd/cables/06ADDISABABA3123_a.html.

Yamamoto, D. (2008, November 26). Growing Wahhabi influence in Ethiopia tests the limits of tolerance. https://wikileaks.org/plusd/cables/08ADDISABABA3230_a.html.

Yamamoto, D. (2009a, July 15). Growing Wahhabi influence in Ethiopia - Amhara region and the Jama Negus Mosque. https://wikileaks.org/plusd/cables/09ADDISABABA1672_a.html.

Yamamoto, D. (2009b, July 15). Wahhabism in Ethiopia as 'Cultural Imperialism'. https://wikileaks.org/plusd/cables/09ADDISABABA1674_a.html.

Yusuf, S. (2009). The Politics of historying: A postmodern commentary on Bahru Zewde's history of modern Ethiopia. *African Journal of Political Science and International Relations*, 3(9), 380-85. https://academicjournals.org/article/article1381821809_Yusuf%20pdf.pdf

Sömürgecilik Afrika'nın Kaderi mi? Olası Bir İtiraz Olarak Afrika'nın Potansiyel İmajı*

Mustafa Ateş**

Öz

Sömürgeciliğin Afrika'nın tarihi imajının bir konusu olduğu hususunda fikir birliğine varılabilir. Bununla birlikte sömürge sonrası dönemde Afrikalı devletlerin maruz kaldığı sömürgecilik ardılı yaklaşımlar da yeni sömürgecilik olarak adlandırılmakta ve yaşayan imajını etkilemektedir. Gelecekte de Afrika sömürgecilik benzeri yaklaşımlara maruz kalacak mıdır? Sömürgeci uygulamalara karşı Afrikalı bir itiraz söz konusu olabilir mi? Bu soruların cevabı Afrika'nın potansiyel imajında gizlidir. Bu çalışmanın temel amacı, Afrika'nın potansiyel imajının oluşmasına etki eden faktörleri, Afrika'nın geleceğe dönük potansiyel güçlerini ortaya koymaktır. Çalışmada imaj teorisi çerçevesinde, uluslararası imajın bir bileşeni olan ve geleceğe ilişkin kodlardan oluşan potansiyel imaj açısından Afrika'nın görünümü ele alınmıştır. Çalışmada Afrika'nın potansiyel imajının sömürgecilik ardılı yaklaşımlara bir meydan okuma olduğu iddia edilmektedir. Çalışmada Afrika'nın potansiyel imajının ekonomik ve toplumsal unsurları barındıran olumlu kodlar içerdiği öne sürülmüştür. Afrikalı devletler için kalkınma fırsatı sunan genç nüfus potansiyeli, gelecekteki küresel refah ve muhtemel iş gücü açığı açısından son derece önemlidir. Kıtada benlik imajını olumlu etkilemeye yönelik vizyon çalışmaları mevcuttur. Geleceğin teknolojilerinin ihtiyaç duyacağı madenler Afrika'da bol miktarda bulunmaktadır. Dünya açısından gelecekte önemi artacak olan yeşil hidrojen enerjisi ve doğalgaz rezervi bakımından Afrikalı devletler büyük bir potansiyele sahiptir. Afrikalı devletler potansiyel güç unsurlarıyla uluslararası itibarını artırabilir ve geleneksel sömürge yaklaşımı sergileyen devletlerin kendilerine yönelik davranışlarını değiştirebilirler.

Anahtar Kelimeler : Afrika, Sömürgecilik, Yeni sömürgecilik, İmaj teorisi, Potansiyel imaj

Is colonialism the fate of Africa? Potential Image of Africa as a Possible Objection

Abstract

A consensus can be reached that colonialism is a theme in the historical image of Africa. In addition, the post-colonial approaches that African states were exposed to in the post-colonial period are also called neo-colonialism and affect the image of the living. Will Africa be subjected to approaches similar to colonialism in the future? Could there be an African objection to colonial approaches? The answer to these questions is hidden in the potential image of Africa. The main purpose of this study is to reveal the factors affecting the formation of Africa's potential image and the hidden powers of Africa for the future. In the study, within the framework of image theory, the appearance of Africa in terms of potential image, which is a component of the international image and consists of codes for the future, is discussed. The study claims that Africa's future potential is a challenge to post-colonial approaches. The study suggests that Africa's potential image contains positive codes that include economic and social elements. The potential of the young population, which provides development opportunities for African states, is extremely important in terms of future global prosperity and possible labor shortages. There are vision studies aimed at positively affecting self-image in the continent. The minerals that future technologies will need are abundant in Africa. African states have great potential in terms of green hydrogen energy and natural gas reserves, which will increase in importance for the world in the future. African states can increase their international reputation with their potential power elements and change the behavior of states that exhibit traditional colonial approaches towards them.

Keywords : Africa, Colonialism, Neo-colonialism, Image theory, Potential image.

* Bu çalışma, 25-27 Mayıs 2024 tarihinde İnönü Üniversitesi'nde düzenlenen Uluslararası Afrika Sempozyumu'nda aynı adla sunulan bildirinin genişletilmiş halidir.

** İstanbul Medeniyet Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Uluslararası İlişkiler ABD, İstanbul, Türkiye, mates9271@gmail.com, Orcid: 0000-0003-4336-0391

Geliş Tarihi (Received): 25.11.2024 **Kabul Tarihi (Accepted):** 28.02.2025 **Yayın Tarihi (Published):** 30.03.2025

Atf/Cite: Ateş, M. (2025). Sömürgecilik Afrika'nın Kaderi mi? Olası Bir İtiraz Olarak Afrika'nın Potansiyel İmajı. ChronAfrica, 2(1), 18 - 44. <https://doi.org/10.62841/ChronAfrica.2025.237>

Copyright © 2025 The Author(s). This is an open-access article under the Creative Commons Attribution License (CC BY) which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium or format, provided the original work is properly cited.

Giriş

Afrika kıtası, yaklaşık olarak beş asır boyunca Batılı sömürgeci güçler tarafından tahakküm altına alınmış; kaynakların, toprakların, kültürlerin, inançların sömürüldüğü geniş çaplı bir sömürgeleştirme hareketi ile karşı karşıya kalmıştır (Ocheni ve Nwankwo, 2012; Okon, 2014; Acemoglu ve Robinson, 2010; Khapoya, 2015, Michelman, 1995). Afrika sömürgeciliği kapsamlı ve sistematik olarak 20. yüzyılın ortalarına kadar resmen devam etmiştir. Sömürgecilik siyasi, ekonomik ve toplumsal yönleriyle tüm kıtayı etkileyen bir faaliyet olarak kendini göstermiştir. 1400'lerin sonlarında altın ve köle ticareti üzerinden başlayan gezginlerin, şirketlerin, misyonerlerin dâhil olduğu çeşitli sömürge yönetim sistemlerinin uygulandığı bir düzen kurulmuştur. Kurulan bu tahakküm sistemi Afrikalı devletlerin bağımsızlıkları sonrası yeni yüzüyle devam etmiştir. Yeni sömürgecilik olarak ifade edilen bu durum; siyasi, ekonomik ve toplumsal düzeyleri ile Afrikalı devletler üzerinde sömürgecilik ardılı yaklaşımlar olarak kendini göstermiştir (Kieh, 1992; Vengroff, 1975; Lassou ve diğerleri, 2019; Boateng, 2017; Harshe, 1980; Rahaman, Yeazdani ve Mahmud, 2017).

Uluslararası ilişkilerde devletlerin davranışlarının açıklanmasında kullanılan uluslararası imaj teorisine göre devlet davranışları, diğerlerinin sizi nasıl gördüğü (öteki algısı) ve sizin kendinizi nasıl gördüğünüzle (benlik algısı) ilgilidir (Herrmann ve Fischerkeller, 1995; Bilali, 2010; Alexander, Levin ve Henry, 2005; Herrmann, 2013; Beach ve Mitchell, 1987; Boulding, 1959). Beş asır boyunca Afrika'nın maruz kaldığı sömürgecilik ve günümüzde farklı yaklaşımlar ile sürdürülen yeni sömürgeci uygulamalar, geleceğe dönük öteki algısı hakkında bir öngörude bulunulmasını sağlamaktadır. Bu durum geçmişte resmi olarak (de jure) varlık gösteren ve günümüzde fiili olarak (de facto) olarak gözlemlenebilen sömürgeciliğin gelecekte de devam etmesiyle mi sonuçlanacaktır? Afrika için alternatif bir gelecek mümkün müdür? Devam edegelen sömürgeciliğe Afrikalı bir itiraz mümkün müdür? Afrikalı devletlerin buna yönelik bir potansiyeli var mıdır? Araştırmamızın temel sorularını ve çerçevesini çizen bu sorulara verilecek cevabın merkezinde, Afrika'nın uluslararası imajı özellikle de geleceğe yönelik olan potansiyel imajı yer almaktadır.

Afrikalı devletlerin uluslararası imajına bakıldığı takdirde dün olduğu gibi büyük oranda bugün de sömürgecilik eksenli bir bakışın olduğu görülmektedir. Bunun ardında yatan en büyük faktörlerden birisi de Afrikalının benlik imajıdır. Zira sömürgecilik, sadece dünyanın Afrika'ya olan bakışıyla değil Afrika'nın benlik imajıyla da ilgili bir durumdur. Mengeninin iki kanadını oluşturan öteki ve benlik imajı arasında sıkışan Afrika, dün olduğu gibi bugün de yeni yaklaşımlarla sömürgeciliğe maruz kalmaktadır. Ancak mevcut durumda ve geleceğe yönelik birçok potansiyel atfedilen Afrika'nın uluslararası imajı gelecekte başka bir yöne evrilebilir. Geleceğe yönelik öngörüler Afrika'nın uluslararası ilişkilerdeki potansiyel imajının olumlu kodlarla birlikte anılmasını sağlamaktadır. Bu kodlar Afrikalı devletler için potansiyel oluşturmaktadır. Afrikalı devletler bu potansiyellerini iyi değerlendirdiği takdirde atılım gerçekleştirerek, kendi kalkınmasının yanı sıra dünyanın refahına da çok büyük bir katkı sunabilirler.

Bu çalışmada Afrika'nın uluslararası imajı, tarihî, yaşayan ve potansiyel olmak üzere imaj teorisinin üç bileşeni üzerinden ele alınmıştır. Tarihî ve yaşayan imajlarında baskın ve olumsuz kodlar olarak sırasıyla sömürgecilik ve yeni sömürgecilik üzerinden bir değerlendirme yapılmıştır. Gelecekte sömürgeciliğe bir meydan okuma olarak Afrikalı devletlerin potansiyel imajlarının temel dinamikleri incelenmiştir. Çalışma, Sahra-altı Afrika bölgesindeki devletlerle sınırlı tutulmuştur. Bu sistem üzerine

kurulan çalışma dört bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde çalışmanın kuramsal çerçevesini oluşturmak amacıyla imaj teorisi ve teorinin uluslararası imaj yaklaşımı ele alınmıştır. İkinci bölümde Afrika'nın tarihî imajında sömürgecilğe, üçüncü bölümde ise Afrika'nın yaşayan imajında yeni sömürgecilğe değinilmiştir. Son bölümde ise Afrika'nın geleceğe dönük imajı olan potansiyel imajına yer verilmiştir. Bu bölümde Afrika'nın geleceğe dönük potansiyel imajı, başka bir deyişle güçlü olması beklenen yönleri ele alınmıştır.

1. İmaj Teorisi ve Uluslararası İmaj Yaklaşımı

“İmaj” kavramı çevremizdeki karmaşık dünyayı çerçevelemek ve organize etmek için kullandığımız zihinsel temsil olarak tanımlanmaktadır (Voss ve Dorsey, 1992, s. 8). İmajlar bilişsel süreçler sonucu ortaya çıkar; zihnin olayları ve insanları kategorize etmek için kullandığı bir tür klişelerdir (Mintz ve DeRouen 2010, s. 101). İmajın zihinsel süreçler sonucu ortaya çıkması itibarıyla algıyla doğrudan ve güçlü bir ilişkisi vardır. İmaj algının bir parçası olarak ifade edilebilir (Özdemirci ve Önder, 2018, s. 64). Ancak imajı algının nihai hali olarak ifade etmek gerekir. İmaj, algı aracılığıyla bilişsel olarak depolanmış bilgilerin anlamlı hale gelmesi neticesinde basmakalıp yargılar olarak ortaya çıkmaktadır.

İmaj teorisi uzunca bir süre uluslararası ilişkiler disiplini tarafından dikkate alınmamıştır. Ancak 1959 yılında Boulding ile başlayan çeşitli çalışmalarla (Herrmann ve Fischerkeller, 1995; Kaplowitz, 1990; Beach ve Mitchell, 1987; Herrmann, 2013) disiplindeki yerini almıştır. İmaj teorisi politik psikolojik bir yaklaşım olarak gün yüzüne çıkmıştır. İmaj teorisi devletlerin imajlarının kökenlerini ve sonuçlarını incelemekte ve devletlerin davranışlarını algılar, basmakalıp yargılar ve imajlar üzerinden açıklamaktadır. İmaj teorisi, imajların karşılıklı etkileşimle geliştiğini ve uluslararası ilişkileri açıklayabildiğini savunmaktadır (Ametbek, 2017).

Devletlerin birbirlerini algılayış biçimleri sonucu ortaya çıkan imajlar devletlerin davranışlarını şekillendirmektedir. Örneğin güvenlik ikileminde olduğu gibi bir devlet diğerinin tamamen savunma amaçlı giriştiği silahlanma faaliyetini tehdit olarak algılayabilir ve nihayetinde bu durum devletleri savaş pozisyonuna getirebilir. Bir devletin karşıdaki devleti kendi başının çaresine bakmaktan aciz, güç kapasitesi olarak zayıf, yönlendirmeye muhtaç olarak görmesi o devlet üzerinde tahakküm kurma ve sömürme girişiminde bulunmaya sevk edebilir (Alexander, Levin ve Henry, 2005, ss. 29-31). Bu bağlamda algı ve nihayetinde ortaya çıkan imaj devletlerin birbirine yönelik davranışlarını, nihayetinde uluslararası ilişkileri etkilemektedir.

Kavramın uluslararası ilişkiler disiplinine ilk girişi Kenneth E. Boulding (1959) tarafından uluslararası sistemi açıklamak amacıyla gerçekleşmiştir. Boulding'e göre (1959, ss.120-121) devletlerarası davranışı belirleyen şey gerçeklerden ziyade imajlardır. Aktörler olduklarından ziyade dış dünyanın onları nasıl gördüğüyle daha fazla ilgilenirler. Nesnel gerçeklik imajların gerisinde kalmaktadır. Boulding tarafından ortaya konulan bu yaklaşım uluslararası imaj teorisi olarak adlandırılmıştır. İmaj teorisi, algılayanın algılanana yönelik öteki imajı ve algılayan aktörün özüne dönük benlik imajı şeklinde tanımlanabilecek ulusal öz-imaj (national self-image) olmak üzere temelde iki faktöre dayanmaktadır (Herrmann ve Fischerkeller, 1995, ss. 424-428; Neack, 2019, s. 83).

Öteki imajı, Soğuk Savaş döneminde yalnızca “düşman imajı” üzerinden tanımlanırken Herrmann ve

Fischerkeller (1995, ss. 424-428) beş farklı imaj türünü içeren daha geniş bir imaj teorisi önermiştir. Bunlar; düşman, müttefik, dejenere/yoğlaşmış, sömürge/bağımlı ve emperyalist imajlarıdır. Bu imaj yaklaşımı açısından Afrika, 15.-20. yüzyıllar arası sömürgeci Batılı devletler tarafından “sömürge imajı” çerçevesinde algılanmıştır. Afrika kıtasında yaşayan halklar ve devletler ise sömürgeci devletleri, güçlü ve kültürel olarak üstün, kendi ülkelerinin kaynaklarını sömüren olarak gördükleri için “emperyalist imaj” çerçevesinde algılamışlardır.

Ulusal öz-imaj ise ulus-içi klişelerden oluşmaktadır. Ulusal öz-imaj temelde ulusların içindeki insanların ve grupların kendilerini nasıl gördükleri, kim oldukları, ülkelerinin dünyada “ne” olduğu ve ülkelerinin dünyada ne yaptığı hakkındaki anlatıdır (Neack, 2019, s. 83). Bir halkın kendisi hakkında neyi sevip neyi sevmediği, tarihini nasıl gördüğü, uluslararası ilişkilerdeki güçleri ve sınırları hakkındaki benlik algılarından oluşmaktadır (Kaplowitz, 1990, ss. 48-51). Ulusal öz-imaj, tarihsel algı ve kimlik olmak üzere iki faktörün etkisi altındadır.

Tarihsel algı ulusların geçmişleri ile ilgilidir. Tarihteki aşağılayıcı veya ihtişamlı dönemler ulusların mevcut ve geleceğe dönük davranışlarını etkiler. Örneğin geçmiş zafer dönemlerine dönme arzusu gelecek için cesaret oluşturabilir. “Bir zamanlar harikaysak, kesinlikle yeniden harika olabiliriz” (Kaplowitz, 1990, s. 51). Geçmişin ihtişamlı dönemlerine geri dönme düşüncesi gelecek adına motivasyon kaynağı olabilir. Bir Osmanlı bakiyesi olan Türkiye'nin, eski Osmanlı coğrafyalarındaki (Balkanlar, Ortadoğu, Afrika) faaliyetleri bu açıdan değerlendirilebilir. Aşağılayıcı tarih algıları ulusların geçmiş özgüvenlerini yeniden kazanmak veya sürdürmek için çatışma peşinde koşmalarına da neden olabilir (Kaplowitz, 1990, s. 51).

İkinci faktör ise ulusal kimliklerdir. Başkalarının (tanıma) ve kendilerinin (tanımlama) nasıl görüldüğüne yönelik algı karşılıklı olarak ilişki içindedir. Devletler genel olarak iyi ve barışçıl olan tarafı kendileri ile özdeşleştirirken başkalarını ise kötü ve saldırgan olarak tanımlama eğilimindedir (Jervis, 2017, s.4). Ulusal kimlikler bu etkileşim sonucu ortaya çıkmaktadır. Bu açıdan ulusal kimlikler uluslararası imajı da oluşturmaktadır.

Karagöz Yerdelen, (2017) devletlerin uluslararası imajlarını tarihî, yaşayan ve potansiyel olmak üzere üç bileşene ayırmıştır. Tarihî imaj geçmişin kodlarını bünyesinde barındırır. Ulusların geçmiş deneyimleri, diğer aktörler nezdindeki olumlu-olumsuz izlenimler, tarihî kodların oluşmasını sağlamaktadır (Karagöz Yerdelen, 2017, ss. 46-49). Örneğin Türkiye'nin Ermeni ve Kıbrıs sorunlarının bugünkü uluslararası ilişkilerdeki yansıması dikkate alındığında, bu meselelerin Türkiye açısından diğer devletler nezdinde olumsuz tarihî imaja neden olduğu söylenebilir.

Yaşayan imaj ise ulusların bugünü ile ilgilidir. Mevcut koşullar yaşayan kodların oluşmasını sağlamaktadır. Örneğin Yahudiler uğradıkları soykırım geçmişlerinden dolayı “mağdur bir ulus” tarihsel algısına sahipken bugün İsrail'in Gazze'de uluslararası hukuku hiçe sayarak uygulamış olduğu zulüm, yaşayan imaj açısından ‘soykırım yapan bir devlet’ kodu ile anılmasına neden olmaktadır. Güney Afrika Cumhuriyeti'nin Uluslararası Adalet Divanı'nda İsrail'e karşı açtığı dava da yaşayan imaja örnek verilebilir. Güney Afrika açmış olduğu bu dava ile dünyanın birçok yerinden destek almıştır (Aksünger, 2024). Bu gelişme dünya siyasetindeki adaletsiz bir tutuma tepki koyması açısından Güney Afrika'nın imajına olumlu bir katkı sunmuştur. Güney Afrika'nın açmış olduğu davada, İsrail hükümetinin

Gazze’deki uygulamalarını kendi ülkesindeki “apartheid (ırk ayrımcılığı) rejimiyle” kıyaslaması (BBC, 2024), aynı zamanda tarihindeki “aşağılayıcı bir dönem”e atıf yapmış olması itibariyle tarihsel algısıyla da ilgilidir.

Potansiyel imaj ise geleceğe dönük kodlardan oluşmaktadır. Bu kodlar genel olarak ekonomik veriler ve yatırım projeleri çerçevesinde şekillenmektedir. Bir ülkenin küresel piyasa koşullarındaki dinamik etkisinin artması geleceğe dönük olumlu imaj sağlayan faktörlerden birisidir (Karagöz Yerdelen, 2017, ss.46-49). Örneğin günümüzde BRICS ülkeleri uluslararası ilişkilerde hem ekonomik hem de siyasi olarak etkinliğini artırmaktadırlar. Özünde ekonomik bir topluluk olan BRICS’in 2024 yılında yaşamış olduğu genişleme ile birlikte potansiyelinin giderek artacağına yönelik bir görüş ağırlık kazanmıştır (Patric, 2024; Ferragamo, 2024; Darnal ve diğerleri, 2023). Afrikalı ülkeler olan Güney Afrika Cumhuriyeti’nin, Etiyopya’nın ve Mısır’ın topluluğa üye olmaları, topluluğun olumlu potansiyel imajına paralel olarak olumlu imaja sahip olmaları beklenebilir. Potansiyel imajlar yalnızca ekonomik göstergeler üzerinden değil aynı zamanda siyasi ve sosyo-kültürel faktörler üzerinden de olumlu kodları bünyesinde barındırmaktadır. Sosyal organizasyonlar da artık birer imaj kaynağıdır (Karagöz Yerdelen, 2017, s.48). Buna yine Afrika’dan bir örnek olarak 2010 yılında dünya kupasının Güney Afrika Cumhuriyeti’nde düzenlenmesi verilebilir. Dünyanın en büyük futbol organizasyonu olan dünya kupasının ilk defa Afrika kıtasında düzenlenmesi, 2010 sonrası dönemde hem ülke hem kıta için olumlu bir imaj oluşturucağı faktör olarak değerlendirilebilir (Ferreira Donaldson, 2014).

Afrika her ne kadar tarihî ve yaşayan imaj itibariyle sömürgecilik ve yeni sömürgecilik başta olmak üzere birçok olumsuz kodla anılsa da sunduğu potansiyel itibariyle geleceğe yönelik ağırlıklı olarak olumlu kodlarla anılmaktadır. Bu çalışma, Afrika’nın potansiyel imajına ait olumlu kodların tarihten günümüze değin süregelen sömürge algısını kırabileceğini iddia etmektedir. Bu görüş, imaj kavramını uluslararası ilişkilere kazandıran Boulding’e dayandırılmaktadır. Zira Boulding, bir devletin güçlü veya zayıf olarak algılanmasının algılayan devletin davranışında etkili olduğunu iddia etmektedir (Boulding’den aktaran Herrmann, 2013, s. 339). Bu yaklaşımdan mütevellit, Afrikalı devletlerin potansiyel imajının, diğer devletlerin onlara yönelik yaklaşımında belirleyici olacağını söylemek mümkündür. Bu açıdan Afrikalı devletlerin potansiyel imajı, diğer devletlerin süregelen sömürgeci yaklaşımlarına yönelik bir itiraz sunma, bu yaklaşımı değiştirme gücünü barındırmaktadır.

2. Afrika’nın Tarihî İmajında Olumsuz Bir Kod Olarak Sömürgecilik

Tarihî imaj geçmişin kodlarını bünyesinde barındırmaktadır. Tarihte yaşanmış olan ihtişam veya alçaltıcı dönemler tarihî imajı şekillendiren unsurlardandır. Afrika kıtası insanlığın başladığı coğrafya olarak çok köklü bir geçmişe sahiptir. Ancak Afrikalı devletlerin tarihî imajında 15. ve 20. yüzyıllar arasında yaşanan Avrupa temelli sömürgeciliğe ait kodların baskın konumda yer aldığını belirtmek gerekir. Bunun en büyük nedenlerinden birisi sömürge sisteminin günümüzü de etkileyecek derecede sistematik, kapsamlı ve uzun süreli olmasıdır.

Afrika sömürgeciliğinin ilk adımı 1422 yılında Portekizli denizcilerin Batı Afrika kıyılarına ulaşmalarıyla gerçekleşmiştir. Bu deniz seferleri baharat, köle ve altın ticaretini kontrol etme amacı taşımaktaydı (Kerr, 2021, s. 45). Osmanlı Devleti’nin 15. yüzyılda Avrupa’da ve 16. yüzyılda Kuzey Afrika’da genişleyerek doğunun zenginliklerine giden stratejik noktaları ele geçirmesi Avrupalı

devletleri alternatif güzergâh arayışına itmiştir. Bu doğrultuda Portekiz ve İspanya'dan sonra Hollanda, İngiltere ve Fransa da Afrika'nın kıyı bölgelerinde sömürgecilik faaliyetlerine başlamışlardır. Bu dönemde kolonyal yönetimi kapsayan bir sistemden ziyade; köle, altın, fildişi ve çeşitli mallardan oluşan ticaretin ve Avrupalı devletlerin kıtanın kıyı bölgelerinde kurdukları kalelerin olduğu bilinmektedir (Rodney, 2015, s. 226). Avrupalılar, mevcut imkânların yetersizliğinden ötürü 19. yüzyıla kadar kıtanın iç kesimlerine nüfuz edememişlerdir. Avrupa'daki sanayileşme sonrası teknolojik silahların üretilmesi, tropik hastalıklara karşı ilaç geliştirilmesi, Afrika'nın iç kesimlerindeki sığ sularında ilerleyebilecek donanımda gemilerin üretilmesi ile sömürgeci güçler Afrika'nın iç kesimlerine doğru ilerlemişlerdir (Gilbert ve Reynolds, 2016, s. 406).

Tarihsel süreçte Avrupalı sömürgeci devletlerin Afrika kıtasında sömürge yönetimleri kurmasında gezginler ve misyonerler önemli bir yer tutmuştur. İskoçyalı, Fransız, İngiliz gezginler Afrika'nın coğrafi haritasını çıkarmak suretiyle sömürgeciliğin fizibilite çalışmasını yapmışlardır (Ataöv, 2010, ss. 31-36). Misyonerler ise Hıristiyanlığı yayma ve sömürgeciliğin zeminini hazırlama düşüncesinden kaynaklı olarak kıtaya çıkarma yapmışlardır. 19. yüzyıla kadar yerel kabilelerin gösterdikleri direnç nedeniyle misyonerlik faaliyetleri istenildiği oranda gelişim göstermemiştir. Ancak 19. yüzyıl ile birlikte misyonerlik faaliyetlerinin kıtada karşılık bulmasından kaynaklı olarak misyonerlerin kıtadaki etkinliği artmıştır. İngiltere'den Anglikan, ABD'den-Hollanda'dan ve Almanya'dan Protestan, Fransa'dan Katolik misyonerler kıtada faaliyet yürütmüşlerdir (Ataöv, 2010, ss. 28-29). Misyonerlik, temelde ekonomik bir faaliyet olan sömürgeciliğin toplumsal boyutunun ilk ve önemli bir adımını oluşturmuştur.

Afrika kıtasının sömürgeleştirilmesinde kıtanın yaklaşık üçte ikisinde sömürge yönetimi kuran Fransa ve İngiltere önemli rol oynamıştır. Fransa Afrika'nın batısında etkili olup doğuya doğru genişlerken İngiltere Afrika'nın güneyinde etkili olup doğu kıyılardan kuzeye doğru genişleme stratejisi izlemekteydi. İngiltere Cape-Kahire demiryolunu inşa ederek Hindistan'a kadar uzanacak bir demiryolu ağı hayali kurarken Fransa da batıdan ilerleyerek Sudan üzerinden Kahire'ye uzanan bir demiryolu kurma düşüncesindeydi (Okur, 2009, s. 96). Her iki devletin de sömürgecilik planlarında önemli bir yeri olan Mısır'ın 1882 yılında İngiltere tarafından işgali, ulusal birliklerini sağlayan Almanya ve İtalya'nın Afrika kıtasındaki sömürgecilik yarışına katılmaları, Kongo'daki paylaşım mücadelesi gibi bir takım nedenler, sömürgeci devletleri Afrika'yı paylaşmak amacıyla 1884-1885 yılında Berlin'de bir konferans düzenlemeye sevk etmiştir. (Ferro, 2017, s. 133) Berlin Konferansı Afrika'nın paylaşımında rakip sömürgeci güçler arasında savaşın çıkmasını önlemeyi ve sömürgeciliğin prensiplerini belirlemeyi amaçlamıştır. Nihayetinde yapılan antlaşmada Afrika için terra nullius (sahipsiz toprak) tanımlaması yapılmış ve "sözlü işgal" prensibinden "fiili işgal" prensibine geçilmiştir (Crave, 2015, ss. 32-33; Hazar, 2016 s. 184). Bu prensiple Afrika kıtası sahipsiz topraklar olarak belirlenmiş ve işgal edilen bölge işgal eden devletin sömürge alanı olarak kabul edilmiştir. Nihayetinde konferansla birlikte sömürgecilik resmiyet kazanmış, sömürgeci devletler arasındaki yarış hızlanmış, Fransa'nın ve İngiltere'nin yanı sıra Almanya, İtalya, Belçika, Portekiz ve İspanya da Afrika'da sömürge toprakları elde etmiştir.

Fransa ve İngiltere, Afrika kıtasındaki sömürgecilik yarışında sadece elde ettikleri geniş sömürge topraklarıyla değil, kurmuş oldukları sömürge sistemleriyle de ön plana çıkmıştır. Fransa doğrudan yönetim anlayışı ile İngiltere ise dolaylı yönetim anlayışı ile sömürgelerinde iki farklı yönetim sistemi kurmuşlardır (Athow ve Blanton, 2002; Blanton, Mason ve Athow, 2001). Fransa, sömürgelerinde katı

ve tek merkezli bir yönetim anlayışı benimsemiştir. Sömürgelerdeki madenleri, tarım topraklarını kendi kontrolüne almak ve Fransa'dan getirdiği vatandaşlarını buralara yerleştirmek suretiyle varlığını kalıcı hale getirmeyi amaçlamıştır. Fransa, “medenileştirme” söylemiyle yerel dili ve kültürü yok eden, yerel halkı Hristiyanlaştıran asimilasyon politikaları yürütmüştür (Şahin, 2022, ss. 246-252).

İngiltere ise sömürgelerinde daha esnek bir politika izlemiştir. Temelde dolaylı yönetim anlayışını uygulamakla birlikte, sömürgelerde siyasi ve toplumsal yapıya göre şirketlerin veya anavatanından gelen beyazların yönetici olduğu bir sistem de benimsenmiştir. İngiltere dolaylı yönetim sistemi ile yönetimde doğrudan yer almamış, sömürgelerde yerel şefleri kullanarak dolaylı bir kontrol mekanizması kurmuştur. Sömürge yönetimleri kendine has yönetim ve kültür anlayışıyla yönetilmiş, kabile anlayışının hâkim olduğu toplumlar için Avrupa kültürünün uygun olmayacağı düşünülmüştür. İngiltere bu sistemle faydacı bir felsefe gütmüş, maliyeti ve yerel tepkileri en aza indirerek bir meşruiyet alanı oluşturmuştur (Ateş, 2022, ss. 54-65).

Sömürgecilik esasında ekonomi üzerine kurulan bir sistem olsa da sömürgeciliğin toplumsal alanı da kapsayan çok yönlü bir tahribata neden olduğunu söylemek mümkündür. Afrika'da sömürgeci devletler bunu kültür emperyalizmi uygulamasıyla gerçekleştirmişlerdir. Afrika çok zengin bir kültürel çeşitliliğe sahiptir. Ancak sömürge düzeni din, dil, eğitim gibi toplumsal alanları kapsayan geniş çaplı bir etki alanına ulaşmıştır. Kültür emperyalizmi, sömürülen Afrika toplumunun kendisini aşağı, sömürgeci devletleri ise üstün kabul etmeleriyle asimetrik bir ilişki ortaya çıkarmıştır. Bu aslında Afrika'nın sömürgeciliğini kolaylaştıran zihni tahribata ve aynı zamanda Batı merkezli kültürel bir üst yapının oluşmasına neden olmuştur.

3. Afrika'nın Yaşayan İmajında Olumsuz Bir Kod Olarak Yeni Sömürgecilik

Sömürgeciliğin Afrika'nın tarihî imajının bir konusu olduğu hususunda bir fikir birliğine varılabilir. Sömürgecilik Afrika'nın yaşayan imajının da bir konusu olabilir mi? Bu sorunun cevabı “yeni sömürgecilik” (neo-kolonyalizm) kavramında gizlidir. Sömürgeciliğin Afrikalı devletler açısından olumsuz imajının devam etmesine ve yaşayan imajına etki etmesine neden olan bir faktör olarak yeni sömürgecilikten ve belli başlı uygulamalarından bahsetmek yerinde olacaktır.

Yeni sömürgecilik kavramı 1960'lı yıllarda kullanılmaya başlanmıştır. 1964 yılında Jean-Paul Sartre'nin “Sömürgecilik ve Yeni Sömürgecilik” ve 1965 yılında Gana'nın kurucu devlet başkanı Kwame Nkrumah'ın “Yeni Sömürgecilik: Emperyalizmin Son Aşaması” adlı çalışmaları yeni sömürgecilik kavramlarının ilk olarak dillendirildiği çalışmalardır. Sartre (2005, ss. 93-109) yeni sömürgeciliği ilk olarak büyük Avrupalı şirketler üzerinden açıklamıştır. Sömürge rejimi büyük şirketlerin rızası doğrultusunda yeni sömürgecilik olarak değiştirilmiştir. Klasik sömürgecilikte Afrikalı yerel şeflerin, emirlerin, büyücülerin satın alınması gibi yeni efendiler de Afrikalı yeni ülkelerin burjuvazisini satın almaktadır.

Nkrumah (1965, ss. ix,xvi) ise yeni sömürgeciliği “emperyalizmin son ve belki de en tehlikeli aşaması” olarak tanımlamaktadır. Sömürgecilik hiçbir şekilde tümüyle ortadan kaldırılmış değildir. Ekonomik sistemi ve dolayısıyla siyaseti dışarıdan yönlendirmeye dayalı olan sistemin kontrolü ekonomik veya parasal araçlarla gerçekleşmektedir. Örneğin emperyal güç tarafından kontrol edilen bir bankacılık

sisteminin dayatılması ile parasal kontrol sağlanır. Nkrumah (1965, ss. ix,xvi) “uygulayanlar için bu, sorumluluğu olmayan bir güç anlamına gelirken bundan muzdarip olanlar için telafisi olmayan bir sömürü” olması bakımından yeni sömürgeciliği emperyalizmin en kötü biçimi olarak nitelendirmektedir. Zira geleneksel biçimiyle sömürgecilikte yapılan eylemler açıklanmak ve meşrulaştırılmak durumundaydı. Ancak yeni sömürgecilikte dolaylı olarak faaliyet yürütülmesi ve sömürgeci devletlerin resmi olarak o topraklarda bulunmaması itibariyle herhangi bir sorumluluk ortaya çıkmamaktadır.

Afrikalı devletler 20. yüzyılın ortalarında siyasi bağımsızlıklarını elde ederek, sömürgeci devletleri ülkelerinin yönetimlerinden tasfiye etmişlerdir. Ancak bu devletler bağımsızlıklarını elde etmelerine karşın yeni bir emperyal uygulama ile karşı karşıya kalmışlardır. Afrikalı devletler, başta eski sömürgeci Avrupalı devletler olmak üzere yeni aktörlerin de dâhil olduğu sömürgeciliğin devamı niteliğinde yeni sömürgecilik anlayışı ile karşı karşıya kalmışlardır. Siyasi olarak yöneticilerin değiştiği ancak sömürü sistemin aynı kaldığı bir düzen kurulmuştur. Batılı devletler yeni sömürü araçlarını kullanarak kurulan yeni devletleri dolaylı olarak kontrol etmeye devam etmişlerdir (Langan, 2017; Nkrumah,1965; Vengroff, 1975).

Afrika'daki yeni sömürgeci uygulamaları itibariyle birkaç devletin ön plana çıktığını söylemek mümkündür. Bağımsızlık sürecinden başlamak üzere sömürge sonrası düzenin inşasına yönelik kurdukları düzenden ve yürüttükleri politikalar itibariyle kıtanın iki büyük sömürgeci gücü Fransa ve İngiltere yeni sömürgeci devletler olarak anılmaktadırlar. Bağımsızlık sonrası dönemde, Fransa Afrika'daki eski sömürgeleriyle sömürgeciliğin devamı niteliğinde ekonomik ve askeri ilişkiler kurmuştur. Daha çok ekonomik alanda kendini gösteren yeni sömürgeci uygulamaların Fransa açısından en büyük tezahürü, CFA frangı olarak adlandırılan ve 14 Afrikalı ülkenin kullandığı para birimidir. Esasında sömürge döneminde “Afrika'daki Fransız Sömürgeler Frangı” adıyla Fransa tarafından çıkarılan para birimi sömürgelere bağımsızlık verme düşüncesinin oluşmasıyla birlikte 1958 yılında, “Afrika Finans Topluluğu Frangı” adını almıştır. Frank grubu, UEMOA-Batı Afrika Ekonomik ve Parasal Birliği Grubu (Benin, Burkina Faso, Fildişi Sahili, Gine Bissau, Mali, Nijer, Senegal ve Togo), CEMAC-Orta Afrika Devletleri Ekonomik ve Parasal Topluluğu Grubu (Kamerun, Orta Afrika Cumhuriyeti, Kongo, Gabon, Ekvator Ginesi ve Çad) ve Komor Adaları grubundan oluşmaktadır (Gueye, 2017).

CFA frangı sistemi dört temel üzerine kurulmuştur: CFA frangı ile Fransız para birimi (1999 öncesi Fransız frangı sonrasında ise Euro) arasındaki sabit parite uygulaması, Frank bölgesi içerisinde sermaye ve gelir transferinin serbestliği, CFA frangının sabit bir oranla garantili konvertibilitesi (birimlerin birbirine çevrilebilmesi) ve iki merkez bankasının döviz rezervlerinin bir kısmını Fransız Hazinesine yatırmak zorunda kalması (bağımsızlığın ardından zorunlu mevduat kotası % 100 iken, 1973'te % 65'e, 2005'te ise % 50'ye düşürülmüştür) (Sylla, 2020).

CFA frangının yeni sömürgeci bir uygulama olarak adlandırılmasının ardında birkaç nedenden bahsedilebilir. İlk olarak CFA banknotları, Afrika'da değil Fransa'da basılmaktadır. İkinci olarak Afrika grupları farklı para birimlerine sahip olsalar da değerleri Euro karşısında sabittir. Farklı para gruplarına ait ülkeler arasında doğrudan bir para değişimi söz konusu olmamakta, alışveriş Euro'ya çevrilmek suretiyle gerçekleşmektedir. Fransa konvertibilite garantisi vererek (Afrika gruplarının yeterli döviz

rezervine sahip olmadığı durumlarda Fransız parası borç verme vaadi) hem döviz rezervlerinin bir kısmını Fransız hazinesinde bulundurma zorunluluğu getirmiş hem de Afrika grubu merkez bankalarında temsilci, yönetici ve üye bulundurarak zaman içinde örtük hale gelen veto hakkı elde etmiştir (Gueye, 2017).

CFA frangı İkinci Dünya Savaşı sonrası Fransız frangına oranla değerli bir para birimi olarak ortaya çıkmıştır. 1945 yılında sabit pariteyle 1 CFA frangı, 1,7 Fransız frangı değerindeyken 1948 yılında bu değer 2 Fransız frangı olarak güncellenmiştir. Bu aslında savaş sonrası yara alan Fransız ekonomisini düzeltmeye yönelik bir hamledir. Zira bu ülkeler sadece temel malları üretip ihraç eden ve neredeyse kalan her şeyi ithal eden bir ekonomiye sahip olmuşlardır (Sylla, 2020). Bu ülkeler Fransa ile ticaretin kolaylığından kaynaklı olarak sömürge sonrası dönemde de ticareti Fransa ile sınırlandırmak zorunda kalmışlardır. Ayrıca para biriminin Fransa merkez bankası hariç değerinin olmaması, Frank Bölgesi ülkelerinin uluslararası işlemlerini Frank aracılığıyla yapmasına neden olmaktadır. Bu ülkelerin yapmış oldukları ihracatlardan elde edilen dövizin Fransız Hazinesine yatırılması ise Fransa'nın likit varlıklarına katkı sağlamaktadır (Harshe, 1980, s. 168).

Fransa'nın Afrika'daki yeni sömürgecilik olarak adlandırılan ikinci önemli uygulaması ise Afrika'daki askeri üsleri ve müdahaleleridir. Fransa, Afrika'daki sömürgelerine bağımsızlık verdiği süreçte yönetimi eski sömürge personeline devretmiştir. Bu personeller ise yönetime gelmelerinin karşılığı olarak Fransa ile Fransa'nın çıkarlarına uygun çeşitli antlaşmalar imzalamışlardır. Bu antlaşmaların en önemlileri ekonominin yanı sıra askeri alanda yapılan antlaşmalardır. Kalıcı asker bulundurmaya yönelik olan bu antlaşmaların en büyük yararı Fransa'nın güdümündeki rejimi korumak ve karşı isyanları bastırarak Fransa'nın nüfuzunu devam ettirmektir (Andjembe Etogho, Eben ve Dalton, 2022, ss. 830-835). Bu antlaşmalar Fransa tarafından asker takviyesinin yanı sıra ulusal makamlara temel donanım ve araç hibesini, askeri eğitimi, askeri teçhizat tedarikini, talep halinde iç ve dış savunmaya karşı doğrudan askeri yardımları içermektedir (Harshe, 1980, s. 172).

Fransa'nın Sahra-altı Afrika'da Cibuti, Fildişi Sahili, Senegal, Gabon, Çad ve Nijer'de askeri üsleri bulunmaktadır. Bu üslerde Fransa'nın yaklaşık olarak 10.000 askeri yer almaktadır. Cibuti'deki 1500 askerden oluşan ve bağımsızlıktan bu yana var olan askeri üs, Fransa'nın Afrika'daki en büyük üssüdür. Fildişi Sahili'ndeki üste 950, Senegal'deki üste 350, Gabon'daki üste 350, Çad'daki üste 950 ve Nijer'deki üste 1500'e yakın Fransız askeri bulunmaktadır (Faye, 2023). Bu üsler Afrikalı askerlerin eğitilmesinin yanı sıra bölgedeki radikal gruplara karşı yürütülen operasyonlar için lojistik, istihbarat ve gözetleme merkezi olarak hizmet vermektedir. Fransa bu askeri üslerin yardımıyla 1964 ile 1995 yılları arasında kıtaya en az 30 doğrudan askeri müdahalede bulunmuştur (Faye, 2023). 2000 sonrası dönemde de askeri müdahalelere devam eden Fransa, Afrika kıtasındaki eski sömürgeleri olan Orta Afrika Cumhuriyeti, Libya, Mali, Çad ve Fildişi Sahili'nde Barkhane, Sangaris, Serval, Harmattan, Licorne, Boali, Sabre adında çeşitli operasyonlar düzenlemiştir (The Economist, 2022).

İngiltere'nin bağımsızlık sonrası süreçte Afrika kıtasındaki yeni sömürgeci bir uygulama olarak İngiliz Milletler Topluluğu (İMT-Commonwealth) ön plana çıkmaktadır. İngiltere, Afrikalı sömürgelerinin bağımsızlığının kaçınılmaz olduğunu fark etmesi sonrası, bağımsızlığın bir şartı olarak bu devletleri İMT'ye dâhil etmiştir. İngiltere İMT ile eski, sömürgeleriyle ilişkilerinin devam etmesini sağlamayı amaçlamıştır. İngiltere'nin Afrikalı devletleri İMT'ye dâhil etmesi bu devletlerin tek başına var

olamayacağı düşüncesinin ve sömürge kimliğinin bağımsızlık sonrası dönemde de bu yeni devletler üzerinden muhafaza edilme gayretinin bir tezahürü olarak değerlendirilebilir. Ayrıca İngiltere İMT aracılığıyla eski sömürgeleri üzerindeki mevcut ekonomik tahakkümünü de korumak istemiştir (Ateş, 2022 ss. 80-83). İMT, başkanlığını İngiliz kraliyetinin yaptığı ve dünyanın çeşitli yerlerindeki İngiliz eski sömürgelerinden oluşan yeni sömürgeci bir kurumdur. Gambiya 2013 yılında İMT'yi yeni-sömürgeci bir kurum olarak adlandırarak topluluktan ayrılmıştır. Gambiya hükümeti ayrılık nedeni olarak “Hükümet İngiliz Milletler Topluluğu üyeliğini geri çekmiş ve Gambiya'nın hiçbir zaman yeni sömürgeci bir kurumun üyesi olmayacağına ve sömürgeciliğin bir uzantısını temsil eden hiçbir kuruma taraf olmayacağına karar vermiştir” açıklaması yapmıştır (Hirsch, 2013).

Lassou ve arkadaşları (2019, s. 17) Fransa'nın ve İngiltere'nin Afrika'daki yeni sömürgeci uygulamaları üzerine yapmış oldukları kıyasta, Fransa'nın yaklaşımını “zorlayıcı neo-sömürgecilik” olarak adlandırlırken İngiltere'nin yaklaşımını da “yumuşak yeni sömürgecilik” olarak adlandırmışlardır. Fransa'nın sert güç ağırlıklı uygulamalarına karşın İngiltere yumuşak güç temelli yaklaşım benimsemektedir. İngiltere'nin yumuşak güç temelli yaklaşımında, eski sömürgeleri ile yürüttüğü sosyo-kültürel ilişkiler ön plana çıkmaktadır. Eski sömürgelerindeki dil, din, eğitim, medya, sivil toplum kuruluşları, diaspora gibi sömürge mirası unsurları ile İngiltere eski sömürgelerinde ileri seviyede bir sosyo-kültürel varlık göstermektedir. İngiltere, eski sömürgeleri üzerinde kültürel hâkimiyetini ve hegemonyasını sömürge döneminde olduğu gibi sonrasında da devam ettirmektedir (Ateş, 2022, ss. 210-213). Vengroff (1945, ss. 245-247) ise İngiltere'nin yeni-sömürgeci uygulamasını çok uluslu şirketler ve bunların bağlı ortaklıkları üzerinden açıklamaktadır. İngiltere yeni-sömürgeci uygulamasında doğrudan müdahale yerine çok uluslu şirketler aracılığıyla dolaylı bir yaklaşım benimsemekte ve eski sömürgeleri üzerindeki ekonomik tahakkümünü devam ettirmektedir.

Afrika'da yeni sömürgeciliğin genellikle başta İngiltere ve Fransa olmak üzere eski sömürgeci devletler tarafından gerçekleştirildiği görülmektedir. Ancak dünya siyasetindeki bazı gelişmeler yeni sömürgeci aktörlerin çeşitlenmesine neden olmuştur. İkinci Dünya Savaşı sonra uluslararası sistemin ABD ve SSCB önderliğinde iki kutuplu hâle bürünmesi bu gelişmelerden birisidir. Soğuk Savaş olarak adlandırılan bu dönemde her iki devletin ideolojilerini yaymak amacıyla yeni coğrafyalara genişleme arzusu, dekolonizasyon sonrası Afrika kıtasında da kendini göstermiştir (Roskin ve Berry, 2015, s. 81; Tepeciklioğlu, 2015, s. 37; Tamçelik, 2017, s. 581). ABD ve SSCB sırasıyla kapitalist ve komünist ideolojileri yaymak amacıyla Afrika kıtasında faaliyet yürütmüşlerdir. SSCB komünizmin Afrikalı devletlere bağımsızlık sürecinde verdiği ilham itibarıyla kıtada önemli bir hareket alanı bulmuştur. Bağımsızlık sürecinde emperyalizme karşı verilen mücadele Afrikalı milliyetçilerin ve kurtuluş hareketlerinin Sovyet ideolojisinden etkilenmesiyle sonuçlanmıştır.

ABD'nin Soğuk Savaş dönemi Afrika politikasının çerçevesini Sovyet tehdidinin kıtaya yayılacağı düşüncesi oluşturmuştur (Tamçelik, 2017, s. 579). Bu dönemde ABD'nin Afrika'ya yönelik spesifik bir politikasından bahsetmek güçtür. Eski sömürgeci ve antikomünist Avrupalı devletlerle aynı ideolojik safta yer alması, Afrika'nın bağımsızlığına öncelikle müttefiklerinin çıkarları penceresinden bakması, Sovyetlere karşı Avrupalı devletlerle ittifaka öncelik vermesi gibi bir dizi nedenden kaynaklı olarak ABD Afrika'ya belli bir mesafede durmuştur (Tepeciklioğlu, 2014, s. 76). Soğuk Savaş sonrası dönemde ise ABD Afrika politikasında yeni bir strateji belirlemiştir. Bu stratejinin temelini yeni-sömürgeci bir anlayış olarak 2007 yılında kurulan Amerika Birleşik Devletleri Afrika Komutanlığı

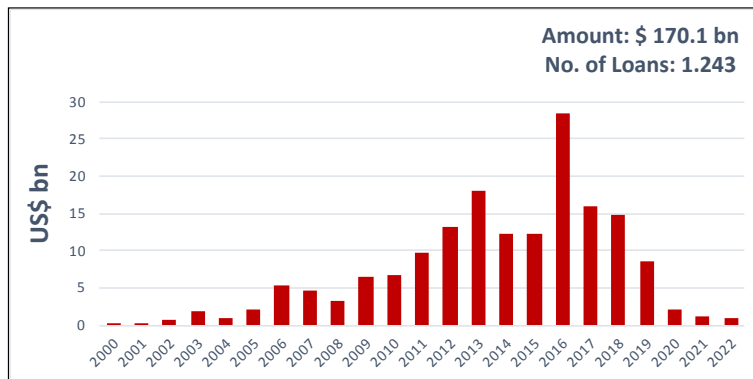
(AFRICOM) oluşturmaktadır. AFRICOM “diplomasi, kalkınma ve savunma” eksenli üç boyutlu bir yaklaşımla Afrikalı hükümetlerin, halkının güvenliğini ve emniyetini sağlayarak vatandaşlarının eğitim, iş ve sağlık hizmetlerine erişimini güvence altına alma anlayışıyla faaliyet yürütmektedir (AFRICOM). AFRICOM’un faaliyet alanının genişliği, operasyonel yönünün belirsizliği ve açık-örtülü çeşitli operasyonlara imza atması ABD’nin yeni-sömürgeci bir aktör, AFRICOM’un ise yeni-sömürgeci bir uygulama olarak nitelendirilmesine neden olmaktadır (Yılmaz, 2016, s. 96).

Soğuk Savaş sonrası dönemde Afrika ile ilgilenen güçler arasına Çin de eklenmiştir. Çin’in Afrika politikası ticari ilişkiler ve yatırımlar ekseninde gelişim göstermiştir. Ekonomik büyümesine ve dış dünyaya açılmasına paralel olarak Çin, artan doğal kaynak ve enerji ihtiyacından kaynaklı olarak Afrika pazarına girmiştir. Çin Afrika ile ticaretini artırmış ve Afrika’nın en büyük ticari partneri konumuna yükselmiştir. FOCAC (Forum on China–Africa Cooperation) verilerine göre 2022 yılında Çin ile Afrika arasındaki ikili ticaret hacmi 282 milyar ABD dolarına ulaşmıştır (FOCAC, 2023). Çin’in Afrika’ya yönelik politikası ekonominin yanı sıra siyasi ve kültürel alanları da kapsamaktadır. Çin; “Tek Çin” politikası doğrultusunda Tayvan meselesi, Afrika’nın 54 oyla BM’de temsili, Tek Kuşak Tek Yol girişiminde Afrika’nın jeopolitik önemi, kamu diplomasisi bağlamında Çin kültürü, dili ve değerlerinin ihracı doğrultusunda Afrika ile ilişkilerini geliştirmektedir (Ermağan ve Ateş, 2022, ss. 827-864).

Çin, Afrikalı devletlere vermiş olduğu kredilerle, onları borç tuzağına düşürmesinden kaynaklı olarak yeni sömürgeci bir devlet olarak nitelendirilmektedir (Su, 2017). Çin’in özellikle 2000 sonrası dönemde Afrika devletlerine yönelik kredi desteği tedrici bir artış göstermiştir. Grafik 1’de de görüleceği üzere Çin kredileri Kovid-19’a kadar olan dönemde önemli miktarlara ulaşmıştır. 2016’da 28.5 milyar dolar ile zirveyi görürken Çin kredileri, son 23 yılda toplam 1243 kredi miktarından 170.1 milyar dolarlık seviyeye gelmiştir. Çin’in Sahra Altı Afrika’nın toplam devlet borcundaki payı % 6 ile hâlâ nispeten küçükken, toplam dış kamu borcundaki payı 2005 öncesinde % 2’nin altındayken 2021’de yaklaşık % 17’ye yükselmiştir. Çin şu anda bölgedeki ülkelere en büyük ikili resmi borç veren ülke konumundadır. Çoğunlukla kamu altyapı projelerinin finansmanına yönelik olan Çin kredileri; çoğunlukla kaynakları yoğun olan Angola, Kenya, Zambiya, Kamerun ve Nijerya’da yoğunlaşmıştır. Afrika’nın Çin’e olan resmi ikili borcun % 55’i bu beş Afrika ülkesine aittir (IMF, 2023, ss. 2-3).

Grafik 1

Çin’in Afrika’ya Yönelik Kredileri (2000-2022)

Kaynak: BU Global Development Policy Center

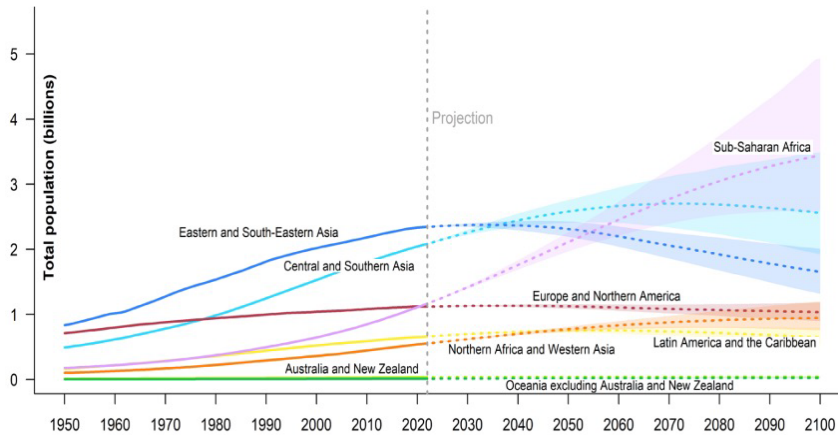
Afrikan devletlerin 2000 sonrası dönemde Çin kredileri ile yoğun bir borç altına girmesi “borç tuzağı diplomasisi” kapsamında değerlendirilmektedir (Parker ve Chefitz, 2018; Tandoğan, 2018; Hurley ve diğerleri, 2018; Breuer, 2017; Sarı, 2020; Gilpin, 2023; Brautigam, 2019). Çin’in Tek Kuşak Tek Yol girişimi kapsamında sağlamış olduğu krediler bu mahiyette değerlendirilmektedir. Girişim kapsamındaki altyapı projeleri Çin tarafından bu devletlere verilen kredilerle desteklenmekte ve nihayetinde bu ülkeler yüksek bir borç yükü altına girmektedir (Chellaney, 2017). Çin, girişim kapsamında ekonomik olarak zayıf ve uluslararası finansmana daha az erişebilen devletlerin alt yapı projeleri için Çin Kalkınma Bankası ve EXIM Bank aracılığıyla uzun vadeli krediler sağlamaktadır. Bu kredilerin siyasi meşruiyet ve kişisel mali kazanç arayan yolsuz, otoriter liderler için uygun olduğunu söylemek mümkündür. Zira uzun vadeli olması hasebiyle kredi borcu gelecek liderlere devrolacaktır. Borcun tahsilat aşamasında Çin, borçlarını ödeyemeyen bu ülkelerden siyasi nüfuz, ekonomik imtiyaz ve stratejik pozisyonlar talep etmektedir (Parker ve Chefitz, 2018, ss.4-5).

4. Geleceğe Yönelik Kodlar İtibariyle Afrika'nın Potansiyel İmajı

Afrika'nın potansiyel imajında başat rolde nüfus potansiyeli yer almaktadır. Dünyadaki mevcut nüfus artış oranları dikkate alındığında, Afrika'nın gelecekte dünya nüfusunun önemli bir kısmını oluşturması beklenmektedir. BM'nin dünya nüfus beklentisine dair 2022 yılı raporuna göre Sahra-altı Afrika 1978'den bu yana nüfus artış oranı itibariyle % 2,8 ile 3 arasında bir orana sahiptir. 1980'li yıllardan bu yana Sahra-altı Afrika, nüfusun en hızlı arttığı bölge olmuştur. Orta ve Güney Asya'nın 2037 yılına kadar dünyanın en kalabalık bölgesi hâline gelmesi beklenirken, Doğu ve Güneydoğu Asya'nın nüfusu ise 2030'ların ortasından itibaren azalacağı ön görülmektedir beklenmektedir (UN, 2022, s. 5). 2022 ile 2050 yılları arasında Sahra-altı Afrika'nın nüfusunun neredeyse ikiye katlanarak 2040'ların sonunda 2 milyarı aşması beklenmektedir. 2022 ile 2050 yılları arasında dünya nüfusunda tahmin edilen artışın yarısından fazlasının sadece sekiz ülkede yoğunlaşacağı düşünülürken bu ülkelerin yarısı (Etiyopya, Nijerya, Demokratik Kongo Cumhuriyeti ve Tanzanya) Sahra-altı Afrika'da yer almaktadır. 2100 yılında ise Sahra-altı Afrika nüfusunun 3,44 milyar seviyelerine çıkmasıyla dünya nüfusunun yaklaşık olarak üçte birini oluşturması beklenmektedir (UN, 2022, ss.4-28).

Grafik 2

Dünya Nüfusunun 1950-2100 Arası Bölgesel Dağılımı

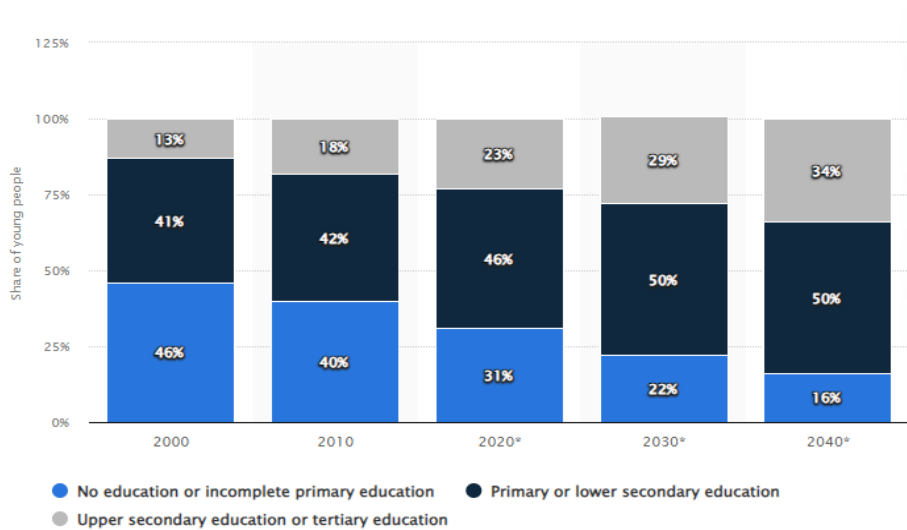
Kaynak: United Nations World Population Prospects 2022

Afrika'nın nüfusu hâli-hazırda da hatırı sayılır bir oranda iken geleceğe dönük potansiyel sunma ihtimalini birkaç yönüyle açmak yerinde olacaktır. Öncelikle Afrika'daki nüfus artışıyla kalkınma arasındaki nedensellik ilişkisinin pozitif yönde (Nyoni ve Bonga, 2017) ve çift yönde (Thuku vd. 2013) olduğuna yönelik çalışmalar vardır. Sahra-altı Afrika ülkelerini kapsayan geniş çaplı bir çalışma da Eren (2020) tarafından yapılmıştır. 1990-2017 dönemlerine ait yıllık veriler kullanılarak seçili 33 Sahra-altı Afrika ülkesinin nüfus artışı ile kalkınma arasındaki ilişkiler üzerine yapılan araştırmada nüfus artışı ile kalkınma arasında çift yönlü nedensellik ilişkisi olduğu tespit edilmiştir. Sahra-altı Afrika ülkelerinde kalkınma için nüfus artışı önemli olduğu gibi nüfus artışı için de kalkınma önemlidir. Eren'e göre artan nüfus daha fazla tüketimi ve bundan kaynaklı olarak daha fazla üretimi beraberinde getirmekte ve nihayetinde ekonomik büyümeye olumlu katkı sunmaktadır (2020, s. 152). Sahra-altı Afrika ülkelerinin nüfus artışının kalkınma için önemli bir faktör olduğu sonucuna varmıştır. Bu çalışmalardan hareketle Afrika'da gelecekte artacak olan nüfusun Afrika'nın kalkınmasını pozitif yönde etkileme potansiyelinin olduğu söylenebilir. Bu bakış açısıyla Afrika nüfusunun başlı başına olumlu potansiyel imajın bir unsuru olduğu söylenebilir.

Nüfus açısından devletlerin ekonomik kalkınmasının önündeki en büyük engellerden birisi olarak “yeterli eğitilmiş insan ve bilgi birikiminin olmaması” gösterilmektedir (Ülke, 2016, s. 35-48). Grafik 3'te de görüleceği üzere Afrika'da eğitim geçmiş yıllara göre giderek artış göstermektedir. 2020 itibarıyla, Afrika'da 15-29 yaş arası gençlerin % 46'sı ilköğretim veya ortaöğretim, % 23'ü lise veya yüksek eğitimini tamamlamıştır. 2040 yılına kadar bu oranların sırasıyla % 50'ye ve % 34'e yükselmesi beklenmektedir. Öte yandan, en önemli verilerden birisi eğitimsiz genç nüfusun 2020'deki % 31 oranında yarı yarıya düşerek 2040'ta % 16'ya gerilemesi beklentisidir (Galal, 2024). Toplam nüfusunun yanı sıra eğitilmiş ve özellikle yüksek eğitim almış nüfusun gelecekte artması, Afrika'nın ekonomik kalkınmasının önündeki en büyük engellerden birisinin de tedricen aşılmasını sağlayabilir. Bu da Afrika'nın kalkınması için bir potansiyel sunmaktadır.

Grafik 3

2000'den 2040'a Kadar Afrika'daki Gençlerin Eğitim Seviyesine Göre Dağılımı

Kaynak: Statista

Afrika büyük bir pazar olarak görülmektedir. İlerleyen yıllarda artan nüfus ile birlikte küresel tüketimde ortaya çıkacak olan talepte Afrika'nın önemli bir konumda olacağı söylenebilir. Bunun en büyük göstergelerinden birisi de Afrika'da artan şehirli nüfus oranıdır. Dünyanın hiçbir bölgesi -tarihsel olarak dahi- Afrika'dan daha hızlı şehirleşme yaşamamıştır. Avrupa'nın kentsel alanlarda yaşayan nüfusu % 15'den (1800) % 40'a (1910) ulaşması 110 yıl sürerken Afrika bunu sadece 60 yılda (1950-2010) başarmıştır (Mo İbrahim Foundation, 2023b, s. 41). Mevcut durumda Afrika'da kırsal nüfus şehirli nüfusa oranla daha kalabalıkken bu dengenin yaklaşık olarak 2030'lu yıllarda tersine doğru değişmesi beklenmektedir. 2050 yılına kadar ise şehirli nüfusun % 60 gibi büyük bir orana ulaşacağı da tahmin edilmektedir (Bos, 2023). Şehirli nüfusun artacak olmasının ekonomik hayatta bir değişime neden olacağı söylenebilir. Nijerya, Etiyopya, Gana veya Kenya gibi büyük ve büyüyecek nüfusa sahip ülkelerde ortaya çıkacak olan mega kentler, tüketim toplumlarını beraberinde getirecektir. Ancak nüfus artışının yüksek olması yalnızca tüketimi değil aynı zamanda üretimi artırma potansiyeline de sahiptir.

Şehirli nüfus Afrika'nın kalkınması açısından büyük bir potansiyel sunmaktadır. Zira şehirleşme ile kalkınma doğrudan ilişkilendirilmektedir. Şehirleşmenin kalkınma ile ilişkisini Turok (2024) "yığın ekonomileri" kavramı üzerinden açıklamaktadır. Fiziksel yakınlıkta bulunan insanların ve firmaların dağınık ortamlardan daha verimli bir şekilde etkileşime girdiğini ifade etmektedir. Şehirli toplumlar bu vesile ile daha üretken hale gelmektedir. Şehirli toplumlar; birbirleriyle ticaret yaparlar, rekabet ederler, bilgi alışverişi yaparlar ve lojistik paylaşırlar. Daha büyük şehirler daha fazla etkileşim ve yeni fikir ve tekniklerin daha hızlı yayılmasını sağlar (Turok, 2024).

OECD, "Afrika'nın Şehirleşme Dinamikleri 2022" raporunda şehirleşmeyi Afrika için bir fırsat olarak nitelendirmektedir (OECD, 2022, s. 15). Şehirleşme, 2030 ve 2063 kalkınma gündemlerine doğru ilerlemeyi hızlandırmak ve Afrika Kıtasal Serbest Ticaret Alanı (AfCFTA) bağlamında kıtasal entegrasyonu teşvik etmek için muazzam fırsatlar sunmaktadır (OECD, 2022: 4). Raporda, 32 Afrika ülkesindeki 4 milyondan fazla kişi ve firmanın anket verisine göre Afrika'nın şehirleri kırsal kesime oranla ekonomiye daha fazla katkı sunmaktadır. Şehirleşmenin ekonomik önemini gösterir bir başka veri de şehirlere yakın kırsal alanların uzak kırsal alanlardan daha iyi ekonomik performans göstermesidir. Afrika'nın şehirleşmesiyle birlikte Afrika ekonomisinin kayıt dışı sektörlerden kayıtlı sektörlerle geçmesi beklenmektedir. Demografik büyüme, giderek daha genç, sofistike, küreselleşen ve maliyet bilincine sahip olan Afrika'daki tüketici pazarlarının gelecekteki büyüme potansiyelini destekleyebilir. Bunlar, gelişmekte olan pazarlardaki tüketici eğilimlerinin önemli itici güçleri olarak değerlendirilebilir (UNCTAD, 2023, s. 62).

Afrika yalnızca toplam nüfusuyla değil aynı zamanda genç nüfusuyla da önemli bir potansiyel sunmaktadır. Afrika günümüzde açık ara en genç kıta konumunda yer almaktadır. Dünyanın diğer bölgelerinde nüfus artışının nedeni yetişkin nüfuslarının daha sağlıklı olması ve daha uzun yaşaması iken Afrika'da bu durum yüksek doğurganlık oranı ve düşen bebek ölümlerinden kaynaklanmaktadır. Bu gelecekte Afrika'nın toplam nüfusuna eklenenlerin büyük çoğunluğunun gençlerden oluşacağı anlamına gelmektedir (Goldstone, 2019). Gelecekte Afrika'nın bağımlı nüfus oranında da bir düşüş beklenmektedir. Afrika 2055 yılına kadar, Avrupa'nın 3/4'üne denk gelen küresel olarak en düşük bağımlı nüfus oranına sahip olabilir. Afrika'nın bağımlılık oranı son yıllarda istikrarlı bir şekilde düşüş göstermektedir. 2020 yılında Afrika, çocuklardan kaynaklı olarak %88 ile en yüksek toplam bağımlılık

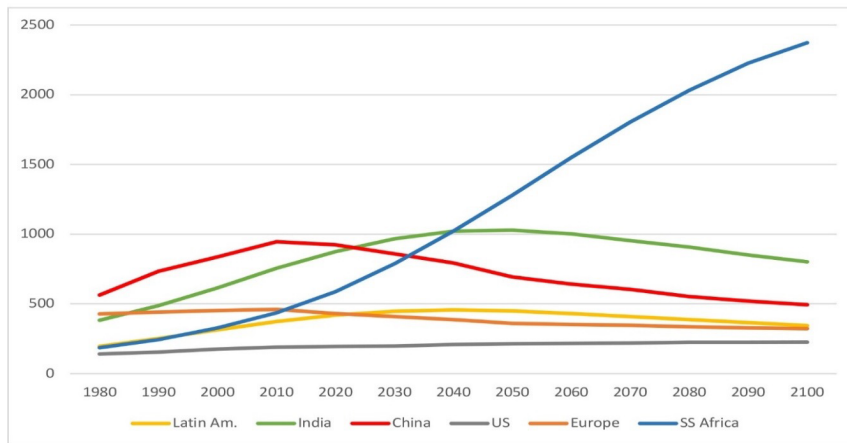
oranına sahipti. Avrupa’da bağımlılık oranı büyük ölçüde yaşlı insanlardan kaynaklanıyor. 2055 yılına kadar Avrupa’nın, 100 çalışma çağındaki kişi başına 78,2 bakmakla yükümlü olunan kişiyle en büyük bağımlılık oranına sahip olacağı öngörülmektedir. Bu yıllarda Afrika’nın ise, 100 çalışma çağındaki kişi başına 58,9 bakmakla yükümlü olunan kişiyle potansiyel olarak en düşük bağımlılık oranına sahip olması beklenmektedir (Mo İbrahim Foundation, 2023b, s. 37). Bağımlılık oranında azalma olması Afrika’nın kalkınmasına olumlu katkı sunacaktır. Zira bağımlı nüfus ile ekonomik büyüme arasında ters ilişki vardır (Karagöz, 2021).

Afrika’nın dünyaya sunduğu ve gelecekte küresel genç nüfustaki azalmadan kaynaklı olarak daha değerlendirilecek olan genç nüfus potansiyeli, ABD gibi devletlerin dikkatini çekmekte ve kıtaya yönelik stratejisinde belirleyici olmaktadır. ABD Eski Dışişleri Bakanı Antony J. Blinken’in, 2022 yılında Güney Afrika Cumhuriyeti’nde kıtaya yönelik açıklamış olduğu yeni stratejisinde Afrika’nın genç nüfusunu şu şekilde vurgulamıştır: “2050 yılına gelindiğinde bu gezegendeki her dört kişiden biri Afrikalı olacak. Önümüzdeki birkaç yıl içinde bu kıtanın nüfusunun yarısı 25 yaşında veya daha genç olacak. Yani tam anlamıyla gelecek bu. Ve yatırım yaptığımız şey bu gelecek” (U.S Department of State, 2022). ABD’nin Afrika’nın genç nüfusunu dikkate alarak geleceğe dönük politika planını belirlemesi Boulding’in diğer ülkenin algılanan gücü veya zayıflığının devletlerin davranışında etkili olduğu yaklaşımını doğrular niteliktedir. Zira genç nüfusun, gelecekte Afrika’nın güçlü yönünü oluşturmaya itibariyle ABD’nin politik davranışını belirlediği görülmektedir.

Afrika’nın genç nüfusu ile dünyaya sunacağı en büyük potansiyel küresel işgücü açığını kapatmasına yönelik beklentidir. Zira mevcut artış oranları dikkate alındığı takdirde Grafik 4’te de görüleceği üzere dünyada gelecekte genç nüfusun azalacağı ve bu durumdan kaynaklı olarak küresel işgücü açığının ortaya çıkacağı ön görülmektedir. Afrika’da ise bu durum tam tersi olarak artacak ve 2100 yılına gelindiğinde yarının potansiyel küresel işgücü olarak görülen Afrika gençliği, dünya gençliğinin büyük bir kısmını oluşturacaktır. Mevcut veriler itibariyle Afrika küresel işgücünün % 15’inden fazlasını oluştursa da %60,8’lik Asya’nın çok gerisinde yer almaktadır. Ancak 2050 yılında Afrika küresel işgücünün dörtte birini, 2100 yılında ise %40’ını oluşturacaktır (Mo İbrahim Foundation, 2023a, ss.9-11).

Grafik 4

1980–2100 Arası Küresel İşgücü Artışı (15-59 yaş arası nüfus-milyon)

Kaynak: Hoover Enstitüsü

Afrika'nın dünyanın işgücüne sunacağı katkı küresel ekonominin işleyişi açısından hayati görülmektedir. Afrika'nın genç nüfusu küresel refah için de büyük bir potansiyel sunmaktadır. Eğer Afrikalı genç nüfus önümüzdeki çeyrek yüzyılda bir şekilde dünya ekonomisinde üretkenliğe katkı sunmazsa küresel ekonomide büyük bir yavaşlamanın olacağı tahmin edilmektedir. Mevcut ekonomik düzende her ne kadar bu rolü Çin alsa da Çin'in iş gücündeki düşüş -Grafik 4'te de görüleceği üzere- yeni arayışları beraberinde getirecektir. "Yeni Çin" olması beklenen Hindistan'ın da yüksek doğurganlıktan ziyade uzun yaşam beklentisinden kaynaklı olarak nüfus artışının olacağı tahmin edilmektedir. Haliyle Çin'i ekonomik durağanlığa sokan demografik kısıtlamalarla Hindistan'ın da karşılaşması muhtemeldir. Bu nedenlerden kaynaklı olarak Afrika'nın genç nüfus potansiyeli dünya ekonomisi açısından son büyük liman olarak görülmektedir (Goldstone and May, 2023).

Geleceğin işgücü olan genç nüfus, Afrikalı devletlerin kalkınmaları açısından da bir potansiyel sunmaktadır. Nüfus bakımından zengin olan Nijerya, Etiyopya, Güney Afrika Cumhuriyeti, Kenya gibi Sahara-altı Afrika ülkeleri, genç nüfusun ekonomiye katılması ile kalkınma patlaması yaşayabilirler. Son 20 yıllık dönemde Nijerya ve Etiyopya'nın sırasıyla GSYİH'lerinde üç ve beş katı büyüme oranları göstermeleri bu ihtimali destekler niteliktedir (Goldstone and May, 2023).

Devletler, uluslararası imajlarında başka ulusların kendileri hakkındaki düşüncelerini yönetmek amacıyla çalışmalar yapmaktadırlar. Bu çalışmalar gelece yönelik olduğu takdirde potansiyel imajlarında da belirleyici olmaktadır. Bu devletler sadece ekonomik alanda değil siyasal, toplumsal ve kültürel alanları da kapsayacak şekilde geleceğe yönelik belirli imaj-değer çalışmaları yapmaktadırlar (Karagöz Yerdelen, 2017, s. 48). Afrika kıtasında Afrika Birliği ve devletler düzeyinde ayrı ayrı bu yönde çalışmaların olduğu görülmektedir. Bu doğrultuda Afrika'nın geleceğin küresel güç merkezi olmasına yönelik bir adım olarak başta "Gündem 2063: İstedığımız Afrika" olmak üzere çeşitli programlar mevcuttur. Afrika Birliği tarafından 2015 yılında başlatılan program, kıtanın hızla dönüşerek ekonomik olarak büyüme ve kalkınmanın gerçekleştirilebilmesine yönelik bir vizyon sunmaktadır. Program dâhilinde madencilik, tarım, sanayileşme, kıta içi ticaret, altyapı, inovasyon, bilim, kültür ve toplumsal konuları da kapsayan stratejik çerçeveler oluşturulmuştur. Sürdürülebilir kalkınma hedefiyle oluşturulan Gündem 2063'te ulusal ve bölgesel öncelik alanları oluşturulmuş, amiral gemisi projelerle kıtanın altyapısının oluşturulması amaçlanmıştır (African Union, t.y.).

Gündem 2063'ün yanı sıra Afrika devletleri geleceğe dönük münferit programlarla bir vizyon ortaya koymaktadır. 2025 yılı için Etiyopya ve Tanzania; 2030 yılı için Kenya, Namibya, Mauritius ve Güney Afrika; 2040 yılı için Fildişi Sahili ve Uganda; 2050 yılı için Ruanda vizyon programlarını açıklamışlardır. Bu programlar özellikle ekonomik ve toplumsal gelişmişlik için önemli altyapı çalışmaları olmaktadır. Bu çalışmalar neticesinde kalkınma hedeflerine ulaşmak ve Afrika'nın var olan potansiyelini sunması daha kolay olacaktır. Ayrıca geleceğe dönük ortaya konan bu vizyonlar, Afrikalı devletlerin uluslararası itibarına ve uluslararası imajına olumlu katkı sunacak projelerdir.

Gündem 2063 dâhilinde Ocak 2021'de faaliyete geçirilen Afrika Kıtasal Serbest Ticaret Bölgesi (AfCFTA) projesi Gündem 2063 stratejisinin temel kaldıraçlarından birisi konumunda yer almaktadır. Proje Afrika'nın yerel üretim kapasitesi aracılığıyla büyümesini ve kalkınmasını teşvik etme konusunda büyük bir potansiyel sunmaktadır. AfCFTA, Afrikalı işletmelere 2030 yılına kadar 1 milyar avroluk bir tüketici pazarı ve tüketici harcamalarına 3,3 trilyon Avronun üzerinde yatırım vad ediyor (European

Commission, 2022). Proje, Afrika kıtasının ekonomik vizyonunu dönüştürme ve nihayetinde beklenen kalkınma stratejisini yürütme hususunda büyük bir potansiyel sunmaktadır.

Kenya'nın başkentindeki "Silikon Savannah" ve Ruanda'daki "Kigali İnovasyon Şehri" gibi inovasyon merkezleri, özellikle dinamik genç nüfusun verimliliğini artırmak açısından Afrika'nın potansiyel imajını destekleyici nitelikte projelerdir. Yine benzer bir proje Güney Afrika Cumhuriyeti'nin Proterya Üniversitesi'nde ortaya çıkmıştır. "Future Africa" kampüsü olarak adlandırılan proje Afrika'nın geleceğini odağına alarak, disiplinler arası bir yaklaşımla bilimsel anlamda Afrika'nın geleceğini dönüştürme gayreti gütmektedir (Future Africa).

Afrika'da uzay alanında da yatırımlar göze çarpmaktadır. Etiyopya, Sudan, Mısır, Güney Afrika, Angola, Namibya ve Kenya Çin ile uzay antlaşmaları yapmış ve bu ülkeler adına uydu fırlatılmıştır (Reuters, 2018). Sahra-altı Afrika bölgesinden Güney Afrika Cumhuriyeti 12, Nijerya 6 ve Etiyopya 3 uydu fırlatarak başı çekmektedirler (Kavas, 2024). Alibaba'nın kurucusu Jack Ma'nın ortaya koyduğu e-ticaret sektörüne yönelik "Dijital Afrika" projesi de Afrika'nın potansiyel imajını destekler mahiyettedir. Bu proje neticesinde Etiyopya'nın e-ticaret açısından bir merkez olması beklenmektedir (Getachew, 2019). Uzay çalışmaları ve dijitalleşmeye yönelik inovatif yaklaşımlar Afrika'ya yönelik geleneksel algıyı kırmak açısından önemlidir.

Afrika kıtası Harita 1'de de görüleceği üzere önemli yeraltı kaynaklarına sahiptir. Yeraltı kaynaklarının zenginliği Afrika'nın tarihî ve yaşayan imajlarını açısından önemli bir konumdur. Yer altı kaynakları sömürgeciliği önemli bir unsuru olması itibarıyla Afrikalı devletlerin tarihî imaj ve kısmen de yaşayan imajında olumsuz kodla anılmaktadır. Ancak yeraltı kaynakları Afrikalı devletlerin ekonomik büyümesini olumlu etkileme potansiyeli itibarıyla potansiyel imajın da bir konusunu oluşturmaktadır. Doğal kaynakların bol miktarda olması genellikle "doğal kaynak laneti" açısından ekonomik büyümenin önünde bir engel (Kim ve Lin, 2017; Gylfason ve Zoega, 2006; Badeeb, Lean, ve Clark, 2017) olarak görülse de tersine yönelik -Afrikalı devletlerin örnek olarak analiz edildiği- çalışmalar (Daniele, 2011; Venables, 2016) da mevcuttur. Daniele, (2011, s. 568) Botswana'da, elmas madeninin büyümeyi sürdürdüğü ve insan gelişimi standartlarında göreceli bir iyileşme sağladığı, Ekvator Ginesi'nde ise petrolün etkileyici bir oranda ekonomik büyümeyi artırdığı sonuçlarına ulaşmıştır. Diğer bir çalışmada Venables (2016, s. 165) kaynak zengini tüm ekonomilerin büyüme performansının genel olarak zayıf olduğunu ancak birkaç ülkenin iyi performans gösterdiğini ifade ederken, bu ülkelerden birisi olarak Botswana'yı vurgulamıştır. Bu örneklerden de görüleceği üzere yeraltı kaynakları Botswana ve Ekvator Ginesi örneklerinde olduğu gibi diğer Afrika devletleri açısından da geleceğe yönelik bir potansiyel barındırdığı söylenebilir.

Harita 1

Afrika Doğal Kaynaklar Haritası

Kaynak: Anadolu Ajansı, (2017).

Dünyadaki teknolojik ilerleme açısından Afrika, var olan yer altı kaynakları itibarıyla bir potansiyel barındırmaktadır. Zira dünyanın geleceğinde etkili olacak olan teknolojiler için gerekli metal ve mineraller Afrika'da bol miktarda bulunmaktadır. Afrika, akıllı telefonlar, elektrikli araçlar, pil depolama, yeşil hidrojen, jeotermal enerji, güneş enerjisi, gibi yenilenebilir ve düşük karbonlu teknolojiler için önemli olan dünya maden rezervlerinin %30'unu bünyesinde barındırmaktadır. Dünya Bankası'na göre küresel talepte beklenen artışın karşılanması için lityum, grafit ve kobalt gibi mineral ve metallerin üretiminin 2050 yılına kadar yaklaşık % 500 artması gerekmektedir. Bunun, Afrika'nın kaynakları olmadan başılamayacağı düşünülmektedir (Mo İbrahim Foundation, 2023a, s. 21).

Sahra-altı Afrika ülkelerinin ön plana çıktığı madenler şu şekildedir: 2020 yılı itibarıyla; Namibya dünyanın en büyük ikinci uranyum cevheri ihracatçısı, Zambiya dünyanın bir numaralı rafine edilmemiş bakır ihracatçısı, Zimbabve dünyanın en büyük üçüncü krom cevheri ihracatçısıdır. 2021 yılı itibarıyla ise; Mozambik dünyanın üçüncü büyük grafit üreticisi, Gabon dünyanın en büyük ikinci manganez üreticisidir. Ayrıca Kongo Demokratik Cumhuriyeti dünya kobalt üretiminin %70'inden fazlası, Gine dünyanın en büyük boksit rezervine, Güney Afrika Cumhuriyeti dünyanın platin grubu metal rezervlerinin % 90'ına, Mali 840.000 ton lityum kaynağına sahiptir (Mo İbrahim Foundation, 2023a, s.21).

Sonuç

Sömürgecilik esasında asimetrik bir ilişki biçimidir. Maddi güç unsurları bakımından görece üstün olan devletin, zayıf olan devlete yönelik tesis ettiği tahakküm sistemini esas alan bir faaliyettir. Afrika, maddi güç unsurlarından yoksun olmaktan ziyade sömürgeci devletlere nazaran maddi güç unsurlarını kullanabilme kabiliyeti zayıf olan devletlerden müteşekkil bir kıtadır. Çalışmada Afrikalı devletlerin geleceğe yönelik güç unsurlarından mülhem potansiyel imajının Afrikalı devletleri kalkındırıcı rolü sorgulanmıştır. Zira bu unsurlar Afrikalı devletlerin kalkınmasını sağlamasıyla ortaya çıkacak olan ekonomik ve siyasi güç, devletlerin daha da güçlenmesini ve uluslararası itibarlarının artmasını sağlayacaktır. Nihayetinde sömürgecilik eksenli geleneksel asimetrik ilişki biçimi eşitler arası, saygı temelli yaklaşımla daha da simetrik hale gelecektir.

Tarihî imajında baskın konumda, yaşayan imajının ise bir parçası olan sömürgeci yaklaşımlara yönelik olası bir itiraz, Afrika'nın potansiyeli itibariyle mümkün görünmektedir. Afrika'nın devam edegelen sömürgeci düzene engel olmak ve bir itiraz sunmak için birçok potansiyeli mevcuttur. Bunların başında ise nüfus potansiyeli gelmektedir. Ancak şu da bir gerçektir ki doğru değerlendirilmediği takdirde kalkınmaya ortak olamayan genç nüfus, Afrika için toplumsal sorunları da beraberinde getiren büyük bir riski de barındırmaktadır. Afrika'nın genç ve dinamik nüfusu gelecek açısından ekonomik büyüme ve kalkınma fırsatı da sunacaktır. Afrika ekonomik kalkınma için geleneksel yolu izlemeden ileri teknolojilere geçiş yapabilir. Afrika'nın telefonda geleneksel sabit hat teknolojisini aşarak doğrudan cep telefonuna geçtiği gibi ileri teknolojilere yapacağı bir geçiş çok ciddi atılımları beraberinde getirecektir. Sömürgecilik, sadece dünyanın Afrikalı devletlere bakışıyla değil bu devletlerin benlik imajıyla da ilgili bir durumdur. Bundan kaynaklı olarak Afrikalı devletlerin benlik imajında da olumlu kodların olması uluslararası itibarı açısından elzemdir. Bu hususta Afrika'da geleceğe yönelik vizyon çalışmaları mevcuttur. Afrika geleceğin teknolojilerinde ihtiyaç duyulacak yeraltı kaynakları bakımından zengin bir kıtadır. Bu kaynaklar her ne kadar tarihî ve yaşayan imaj açısından olumlu kodlarla anılmasa da Botsvana ve Ekvator Ginesi örneklerinde olduğu gibi kalkındırıcı rol oynaması itibariyle potansiyel imajın bir parçası olabilir. Afrika küresel iklim değişikliğinden kaynaklı olarak dünyanın düşük karbon kullanımına geçişinde ihtiyaç duyacağı yenilenebilir enerji açısından da zengin bir kıtadır. Bu doğrultuda fosil yakıtlara alternatif olarak görülen yeşil hidrojen bakımından uygun maliyetli tedarikçi olma pozisyonu, Afrika'ya bir potansiyel sunmaktadır. Bakir topraklara sahip olması bakımından Afrika, gelecekte dünyanın tarımsal ihtiyacını karşılama potansiyeline sahiptir.

Nihayetinde Afrika'nın tarihî ve yaşayan imajlarındaki var olan sömürgecilik Afrika'nın potansiyellerini iyi kullandığı takdirde bertaraf edilebilir. Afrika'nın tarihini ve bugününü tahrir eden sömürgeci ve sömürge ardılı yaklaşımların gelecekte de olmaması için uluslararası imajında var olan sömürü unsurlarını yok etmesi gerekmektedir. Afrikalı devletler dünyanın birçok yerinde olmayan ekonomik ve toplumsal zenginliği bünyesinde barındırmaktadır. Bu zenginliklerin sunmuş olduğu potansiyel, verimli kullanıldığı takdirde uluslararası imajını olumluya çevirebilir. Afrikalı devletlerin uluslararası imajının olumluya çevrilmesi yalnızca öteki imajı ile mümkün değildir. Afrikalı devletler evvela kendi benlik imajında da olumlu kodlara sahip olmalıdır. Kendini nasıl gördüğü, dünyada ne yaptığı, tarihini nasıl gördüğü, dünya siyasetindeki güçleri ve sınırlılıkları hakkındaki algılarla ilgili olan benlik imajı açısından Afrikalı devletler olumlu kodlara yönelmelidir. Sömürgecilik tarihte “aşağılayıcı bir dönem” ve ulusal kimlikleri yozlaştırıcı bir unsur olarak var olmuştur. Ancak Afrika'nın

sömürgecilik harici köklü bir tarihi olduğu ve ulusal kimliklerini oluşturan çok zengin kültür, gelenek, dil v.b. toplumsal unsurları barındırdığı unutulmamalıdır.

Bu çalışmada Afrika kıtasına yönelik yer yer bütüncül ifadeler olsa da kıta 54 ülkeden oluşmakta ve birçok çeşitliliği barındırmaktadır. Kıtadaki her devletin benzer potansiyele sahip olduğunu söylemek güçtür. Çalışmada Afrikalı devletlerin potansiyel imajı bazı örnek ülkeler üzerinden açıklanmıştır. Ancak Afrikalı devletlerin uluslararası imajları hakkında ülkelerin münferit olarak ele alındığı daha teferruatlı araştırmalara ihtiyaç vardır.

Yazarların Katkı Düzeyleri: M.A. %100

Etik Kurul Onayı: Etik kurul onayı gerektiren bir çalışma değildir.

Finansal Destek: Çalışmada finansal destek alınmamıştır.

Çıkar Çatışması: Çalışmada herhangi bir çıkar çatışması yoktur.

Author Contributions: M.A. 100%

Ethics Committee Approval: This study does not require ethics committee approval.

Financial Support: The study did not receive financial support.

Conflict of Interest: There is no conflict of interest in the study.

Kaynakça

Acemoglu, D., & Robinson, J. A. (2010). Why is Africa poor?. Economic history of developing regions, 25(1), 21-50. <https://doi.org/10.1080/20780389.2010.505010>

AFRICOM. (t.y.). About the command. <https://www.africom.mil/about-the-command>

Africa Union. (t.y.). Agenda 2063: The Africa we want. <https://au.int/en/agenda2063/overview>

Aksünger, S. (2024, 11 Ocak). Güney Afrika'nın İsrail'e karşı açtığı "soykırım" davasına destek açıklamaları hızla artıyor Anadolu Ajansı <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/guney-afrikanin-israile-karsi-actigi-soykirim-davasina-destek-aciklamalari-hizla-artiyor/3105824>

Alexander, M. G., Levin, S., & Henry, P. J. (2005). Image theory, social identity, and social dominance: Structural characteristics and individual motives underlying international images. Political psychology, 26(1), 27-45. <https://doi.org/10.1111/j.1467-9221.2005.00408.x>

Ametbek, D. (2017). Perception and image theory of international relations Ankasam. https://www.ankasam.org/perception-and-image-theory-of-international-relations/?lang=en#_edn5

Anadolu Ajansı (2017, 26 Temmuz). Afrika doğal kaynaklar haritası. <https://www.aa.com.tr/tr/info/infografik/6573>

- Andjembe Etogho, E. B., Eben, S. E. M., & Dalton, A. L. (2022). French Neocolonialism in Africa: Historical overview and summary of current events. *American Journal of Economics and Sociology*, 81(5), 829-849. <https://doi.org/10.1111/ajes.12493>
- Antwi-Boateng, O. (2017). New World Order Neo-Colonialism: A contextual comparison of contemporary China and European Colonization in Africa. *Journal of Pan African Studies*, 10(2), 177-195. [/www.jpanafrican.org/docs/vol10no2/10.2-13-Antwi-Boateng.pdf](http://www.jpanafrican.org/docs/vol10no2/10.2-13-Antwi-Boateng.pdf)
- Ataöv, T. (2010). *Emperyalizmin Afrika Sömürüsü*, İleri Yayınları.
- Ateş, M. (2022). Afrika’da İngiliz sömürgeciliği ve sömürge sonrası dönemde ilişkiler. Orion Akademi.
- Athow, B., & Blanton, R. G. (2002). Colonial style and colonial legacies: Trade patterns in British and French Africa. *Journal of Third World Studies*, 19(2), 219–241. <https://www.jstor.org/stable/45194064>
- Badeeb, R. A., Lean, H. H., & Clark, J. (2017). The evolution of the natural resource curse thesis: A critical literature survey. *Resources Policy*, 51, 123-134. <https://doi.org/10.1016/j.resourpol.2016.10.015>
- BBC Türkçe. (2024, 1 Mayıs). Türkiye, Güney Afrika’nın İsrail’e karşı açtığı soykırım davasına müdahil olacak. <https://www.bbc.com/turkce/articles/cv2xnrryxnwo>
- Beach, L. R., & Mitchell, T. R. (1987). Image theory: Principles, goals, and plans in decision making. *Acta psychologica*, 66(3), 201-220. [https://doi.org/10.1016/0001-6918\(87\)90034-5](https://doi.org/10.1016/0001-6918(87)90034-5)
- Bilali, R. (2010). Assessing the internal validity of image theory in the context of Turkey-US Relations. *Political Psychology*, 31(2), 275-303. <https://doi.org/10.1111/j.1467-9221.2009.00752.x>
- Blanton, R., Mason, T. D., & Athow, B. (2001). Colonial style and post-colonial ethnic conflict in Africa. *Journal of Peace Research*, 38(4), 473-491. <https://doi.org/10.1177/0022343301038004005>
- Bos, J. M. (2023, 17 Mayıs). Africa drives global urbanization DW. <https://www.dw.com/en/africa-drives-global-urbanization/a-65653428#:~:text=Around%202033%2C%20the%20balance%20will,of%20Africa%27s%20most%20urbanized%20regions>
- Boulding, K. E. (1959). National images and international systems. *Journal of conflict resolution*, 3(2), 120-131. <https://doi.org/10.1177/002200275900300204>
- Brautigam, D. (2019). A critical look at Chinese ‘debt-trap diplomacy’: the rise of a meme, *Area Development and Policy*, 5(1), 1-14. <https://doi.org/10.1080/23792949.2019.1689828>
- Breuer, J. (2017). Two Belts, One Road? The role of Africa in China’s Belt & Road initiative. *Blickwechsel*, https://www.asienhaus.de/uploads/tx_news/Blickwechsel_OBOR-Afrika_01.pdf

- Chellaney, B. (2017, 23 Ocak). China's Debt-Trap Diplomacy Project Syndicate. <https://www.project-syndicate.org/commentary/china-one-belt-one-road-loans-debt-by-brahma-chellaney-2017-01>
- Craven, M. (2015). Between law and history: the Berlin Conference of 1884-1885 and the logic of free trade. *London Review of International Law*, 3(1), 31-59. <https://doi.org/10.1093/lril/lrv002>
- Daniele, V. (2011). Natural resources and the 'quality' of economic development. *The Journal of Development Studies*, 47(4), 545-573. <https://doi.org/10.1080/00220388.2010.506915>
- Darnal, A. (2023, 9 Kasım). The Future of BRICS: Between objectives and challenges Stimson. <https://www.stimson.org/2023/the-future-of-brics-between-objectives-and-challenges/>
- Eren, M. V. (2020). Nüfus artışı ile kalkınma arasındaki ilişki: Sahra-Altı Afrika ülkeleri üzerine ampirik bir analiz. *Uluslararası İktisadi ve İdari İncelemeler Dergisi*, 27, 141-158. <https://doi.org/10.18092/ulikidince.586948>
- Ermağan, İ. & Ateş, M. (2022). Çin'in Afrika politikası. içinde M. H. Caşın, S. Kısacık ve C. Donduran (Ed.), 21. yüzyılda bütün boyutlarıyla Çin Halk Cumhuriyeti içinde (ss. 827-864). Nobel Akademik Yayıncılık.
- Euronews. (2023, 29 Aralık). Güney Afrika, Uluslararası Adalet Divanında İsrail aleyhine 'Gazze'de soykırım' davası açtı <https://tr.euronews.com/2023/12/29/guney-afrika-uluslararasi-adalet-divaninda-israil-aleyhine-gazgede-soykirim-davasi-acti>
- European Commission. (2022, 5 Ekim). Africa's growth potential. https://knowledge4policy.ec.europa.eu/foresight/africas-growth-potential_en
- Faye, M. (2023, 18 Eylül). Les pays qui accueillent encore des bases militaires françaises en Afrique, et pourquoi. *BBC News Afrique*. <https://www.bbc.com/afrique/articles/cpdm7jg0yd2o>
- Ferragamo, M. (2024, 12 Aralık). What Is the BRICS group and why is it expanding? Council on Foreign Relations. <https://www.cfr.org/background/what-brics-group-and-why-it-expanding>
- Ferreira, S. L., & Donaldson, R. (2014). Global imaging and branding: source market newspaper reporting of the 2010 Fifa World Cup. *Tourism Review International*, 17(4), 253-265. <https://doi.org/10.3727/154427214X13910101597166>
- Ferro, M. (2017). Sömürgecilik Tarihi, İmge Kitabevi. (Orijinal eserin yayın tarihi 1997).
- FOCAC. (2023, 30 Haziran). Economic Watch: China-Africa trade index debuts, indicating strong growth. Focac. http://www.focac.org/eng/zfzs_1/202306/t20230630_11105868.htm#:~:text=China%20is%20Africa%27s%20largest%20trading,billion%20U.S.%20dollars%20in%202022
- Future Africa (t.y.). About future Africa. <https://www.futureafrica.science/about-us/>

Galal, S. (2024, Ocak 31). Distribution of young people in Africa 2000-2040, by educational level Statista.

<https://www.statista.com/statistics/1233376/distribution-of-young-people-in-africa-by-educational-level/#statisticContainer>

Getachew, A. (2019, 25 Kasım). Jack Ma inaugurates e-commerce platform in Ethiopia Anadolu Ajansı. <https://www.aa.com.tr/en/africa/jack-ma-inaugurates-e-commerce-platform-in-ethiopia/1655220>

Gilbert, E., & Reynolds, J. T. (2016). Dünya Tarihinde Afrika. Küre Yayınları. (Orijinal eserin yayın tarihi 2012).

Gilpin, S. I. (2023). China, Africa and the International Aid System: A Challenge to (the Norms Underpinning) the Neoliberal World Order? *Journal of Asian and African Studies*, 58(3) 277-297. <https://doi.org/10.1177/00219096211063804>

Goldstone, J. A. (2019, 14 Ocak). Africa 2050: Demographic truth and consequences. Hoover Institution. <https://www.hoover.org/research/africa-2050-demographic-truth-and-consequences>

Goldstone, J. A. & May, J. F. (2023, 18 Mayıs). The global economy's future depends on Africa. *Foreign Affairs*. <https://www.foreignaffairs.com/africa/global-economys-future-depends-africa>

Gueye, M. (2017, 6 Mart). Sömürgeciliğin laneti ve köleliğin para birimi: CFA Frankı. AFAM Afrika Araştırmacıları Derneği. <https://afam.org.tr/somurgeciligin-laneti-koleligin-para-birimi-cfa-franki/>

Gylfason, T., & Zoega, G. (2006). Natural resources and economic growth: The role of investment. *World Economy*, 29(8), 1091-1115. <https://doi.org/10.1111/j.1467-9701.2006.00807.x>

Harshe, R. (1980). French Neo-Colonialism in Sub-Saharan Africa. *India Quarterly*, 36(2), 159-178. <https://doi.org/10.1177/097492848003600202>

Hazar, N. (2016). Türkiye Afrika ilişkileri. Akçağ.

Herrmann R. K. (2013). Perceptions and Image Theory in International Relations. L. Huddy, D. O. Sears, J. S. Levy (Ed.), *The Oxford handbook of political psychology içinde* (ss. 334-363). Oxford University Press.

Herrmann, R. K., & Fischerkeller, M. P. (1995). Beyond the enemy image and spiral model: cognitive –strategic research after the cold war. *International organization*. 49(3), 415-450. <https://doi.org/10.1017/S0020818300033336>

Hirsch, A. (2013, 3 Ekim). Gambia quits the Commonwealth. *The Guardian*. <https://www.theguardian.com/world/2013/oct/03/gambia-quits-commonwealth-yahya-jammeh>

Hurley ve diğerleri. (2018, Mart). Examining the debt implications of the Belt and Road Initiative from a policy perspective. Center for Global Development. Policy Paper 121.

IMF. (2023). At a Crossroads: Sub-Saharan Africa's economic relations with China. in Regional economic outlook: Sub-Saharan Africa—light on the horizon?. Washington DC.

Jervis, R. (2017). How statesmen think. Princeton University Press.

Kaplowitz, N. (1990). National self-images, perception of enemies, and conflict strategies: Psychopolitical dimensions of international relations. *Political Psychology*, 11(1), 39-82. <https://doi.org/10.2307/3791515>

Karagöz Yerdelen, B. (2017). Uluslararası İlişkilerde İmaj Kavramı ve Batı nostaljisindeki bir aksaklık olarak Türk İmajı. *Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi*, 35, 43-63. <https://doi.org/10.17498/kdeniz.330875>

Karagöz, H. (2021). Nüfus yaşlanmasının ekonomik büyüme üzerindeki etkileri: OECD ülkeleri örneği. *İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 20(42), 1544-1565. <https://doi.org/10.46928/iticusbe.987104>

Kavas, A. (2024, 17 Eylül). Afrika uzayda da kalkınma yarışında. *İstanbul Ticaret Gazetesi*. <https://istanbulticaretgazetesi.com/yazar-haber/afrika-uzayda-da-kalkinma-yarisinda>-Kerr, G. (2021). Kısa Afrika Tarihi. Say Yayınları.

Khapoya, V. B. (2015). The African experience. Routledge.

Kieh, G. K. (1992). The roots of western influence in Africa; An analysis of the conditioning process. *The Social Science Journal*, 29(1), 7–19. [https://doi.org/10.1016/0362-3319\(92\)90013-8](https://doi.org/10.1016/0362-3319(92)90013-8)

Kim, D. H., & Lin, S. C. (2017). Natural resources and economic development: new panel evidence. *Environmental and resource economics*, 66, 363-391. <https://doi.org/10.1007/s10640-015-9954-5>

Langan, M. (2017). Neo-colonialism and the poverty of development in Africa. Springer.

Lassou, P. J., Hopper, T., Tsamenyi, M., & Murinde, V. (2019). Varieties of neo-colonialism: Government accounting reforms in Anglophone and Francophone Africa—Benin and Ghana compared. *Critical Perspectives on Accounting*, 65, 1-22. <https://doi.org/10.1016/j.cpa.2019.01.003>

Michelman, F. (1995). French and British colonial language policies: A comparative view of their impact on African literature. *Research in African Literatures*, 26(4), 216-225. <https://www.jstor.org/stable/3820239>

Mintz, A., & DeRouen Jr, K. (2010). Understanding foreign policy decision making. University Press. Mo Ibrahim Foundation. (2023a, Nisan). Global Africa: Africa in the World and the World in Africa. <https://mo.ibrahim.foundation/research/data-stories/global-africa>

Mo İbrahim Foundation. (2023b, Temmuz). Global Africa: Africa in the World and the World in Africa. <https://mo.ibrahim.foundation/research/data-stories/global-africa>

Neack, L. (2019). Studying foreign policy comparatively: Cases and analysis. Rowman ve Littlefield .

Nkrumah, K. (1965). Neo-colonialism: The Last stage of imperialism. Nelson.

Nyoni, T. & Bonga, W. G. (2017). Population Growth in Zimbabwe: A Threat to Economic Development?. Journal of Economics and Finance, 2(6), 29-39. https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=2997512

Ocheni, S., & Nwankwo, B. C. (2012). Analysis of colonialism and its impact in Africa. Cross-cultural communication, 8(3), 46-54. <http://dx.doi.org/10.3968/j.ccc.1923670020120803.1189>

OECD/UN ECA/AfDB (2022). “Africa’s urbanisation dynamics 2022: The economic power of Africa’s cities, West African studies”, OECD Publishing, Paris, <https://doi.org/10.1787/3834ed5b-en>.

Okon, E. E. (2014). Christian missions and colonial rule in Africa: Objective and contemporary analysis. European Scientific Journal, 10(17), 192-209. <https://doi.org/10.19044/esj.2014.v10n17p%25p>

Okur, İ. (2009). Afrika Zengin Ama Yoksul, Okursoy Yayınları.

Özdemirci, A., & Önder, H. B. (2018). Uluslararası halkla ilişkiler yoluyla ülke algısı ve imajı oluşturmak: Almanya’da Türkiye algısı ve imajı üzerine ampirik bir araştırma (2010-2013). Ankara Avrupa Çalışmaları Dergisi, 17(1), 61-98. <https://doi.org/10.32450/aacd.457830>

Parker, S. & Chefitz, G. (2018, Mayıs). Debtbook Diplomacy. Belfer Center. Cambridge.

Patrick, S. (2024, 9 Ekim). BRICS Expansion, the G20, and the Future of World Order. Carnegie Endowment for International Peace, <https://carnegieendowment.org/research/2024/10/brics-summit-emerging-middle-powers-g7-g20?lang=en>

Rahaman, S., Yeazdani, R., & Mahmud, R. (2017). The untold history of neocolonialism in Africa (1960-2011). History Research, 5(1), 9-16. <https://doi.org/10.11648/J.HISTORY.20170501.12>

Reuters, (2018, 3 Ocak). Nigeria agrees \$550 million satellite deal with China, <https://www.reuters.com/article/world/nigeria-agrees-550-million-satellite-deal-with-china-idUSKBN1ES1FZ/>

Rodney, W. (2015). Avrupa Afrika’yı Nasıl Geri Bıraktı. Dipnot Yayınları. (Orijinal eserin yayın tarihi 2012).

Roskin, M. G. & Berry N. O. (2015). Uluslararası İlişkiler: Uİ'nin Yeni Dünyası. Adres Yayınları. (Orijinal eserin yayın tarihi 1992).

Sarı, B. (2020). AFRICA: A Constant Battlefield of Great Power Rivalry. Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 22(1), 74-97. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/ahbvuibfd/issue/54224/637875>

Sartre, J. P., Haddour, A., Brewer, S., & McWilliams, T. (2005). Colonialism and neocolonialism. Routledge.

Su, X. (2017, 9 June). Why Chinese infrastructure loans in Africa represent a brand-new type of Neocolonialism. The Diplomat. <https://thediplomat.com/2017/06/why-chinese-infrastructural-loans-in-africa-represent-a-brand-new-type-of-neocolonialism/>

Sylla, N. S. (2020, 1 Haziran). The Franc zone, a tool of French Neocolonialism in Africa. Jacobin. <https://jacobin.com/2020/01/franc-zone-french-neocolonialism-africa>

Şahin, B. (2022). Afrika'da kalkınma sorunu ve farklılaşan uluslararası yardımlar. içinde Şahin, B. Colosio, V. Ve Bayram, M. (Ed.), Afrika'da politika ve Uluslararası İlişkiler. (ss. 237-263). Nika Yayınları.

Tamçelik, S. (2017). Amerika Birleşik Devletleri'nin Afrika politikası. içinde H. Çomak ve diğerleri (Ed.), Afrika Politikası. (ss. 571-589). Beta Basım.

Tandoğan, M. (2018, 21 Eylül). Çin'in borç diplomasisi ve Afrika. Anadolu Ajansı. <https://www.aa.com.tr/tr/analiz-haber/cin-in-borc-diplomasisi-ve-afrika/1260770#>

Tartiyus, E. H., Dauda, M. I. & Peter, A. (2015). Impact of population growth on economic growth in Nigeria (1980-2010). Journal of Humanities and Social Science, 20(4), 115-123. https://cedsjournal.com/home/articles/volume3/CEDS_JEIR6479E61E26ECC_IMPACT_OF_POPULATION.pdf

Tepeciklioğlu, E. E. (2014). Amerika Birleşik Devletleri'nin Afrika politikası. içinde İ. Ermağan, (Ed.), Dünya Siyasetinde Afrika 1. (ss. 73-102). Nobel Akademik Yayıncılık.

Tepeciklioğlu, E. E. (2015). Rusya'nın Afrika politikası. içinde İ. Ermağan (Ed.), Dünya Siyasetinde Afrika. (ss. 35-60). Nobel Akademik Yayıncılık.

The Economist. (2022, 14 Şubat). What have French forces achieved in the Sahel? The Economist. <https://www.economist.com/the-economist-explains/2022/02/14/what-have-french-forces-achieved-in-the-sahel>

Thuku, G. K., Paul, G. & Almadi, O. (2013). The Impact of population change on economic growth in Kenya. International Journal of Economics and Management Sciences, 2(6), 43-60.

Turok, I. (2024, 5 Şubat). Rethinking urbanisation and economic development. İİED, <https://www.iied.org/rethinking-urbanisation-economic-development>

U.S DEPARTMENT OF STATE. (2022, 8 Ağustos) Secretary Antony J. Blinken and South African Minister of International Relations and Cooperation Naledi Pandor at a Joint Press Availability. <https://www.state.gov/secretary-antony-j-blinken-and-south-african-minister-of-international-relations-and-cooperation-naledi-pandor-at-a-joint-press-availability/>

UN. (2022). World Population Prospects 2022. United Nations Department of Economic and Social Affairs, New York.

UNCTAD. (2023). The Potential of Africa to Capture Technology-Intensive Global Supply Chains. United Nations Conference on Trade and Development, Economic Development in Africa Report 2023, Cenevre.

Ülker, E. (2016). Yoksulluktan umuda Afrika ekonomisi. Siyasal Kitabevi.

Venables, A. J. (2016). Using natural resources for development: why has it proven so difficult?. Journal of Economic Perspectives, 30(1), 161-184. <http://dx.doi.org/10.1257/jep.30.1.161>

Vengroff, R. (1975). Neo-colonialism and policy outputs in Africa. Comparative Political Studies, 8(2), 234-250. <https://doi.org/10.1177/001041407500800207>

Voss, J. & Dorsey, E. (1992). Perception and International Relations: An Overview. içinde S. Eric ve H. Valerie (Ed.), Political Psychology and Foreign Policy (ss. 3-30). Routledge.

Yılmaz, S. (2016). Afrika'da büyük güç mücadeleleri: Yeni Emperyalizm. içinde İ. Ermağan (Ed.), Dünya Siyasetinde Afrika 3. (ss. 85-113). Nobel Akademik Yayıncılık.

Tehlikeli Atıklardan E-Atıklara: Afrika'nın Dünyanın Çöplüğü Olma Sorunu

Mehmet Özel*

Özet

Dünya toplumunun günümüzdeki en önemli sorunlarından birisi de çevre sorunlarıdır. Bu sorunların temel nedenlerinin, kapitalizm ve bunun beraberinde getirdiği sanayileşme, kentleşme ve teknolojik gelişmeler olduğu artık genel kabul görmektedir. Kapitalizme dayanarak gelişme göstermiş zengin ülkelerin esasta yürüttükleri üretim ve tüketim süreçlerinin yarattığı atık ve atıklar, günümüz ekolojik krizin kaynağını oluşturmaktadır. Özellikle teknolojik gelişmelere bağlı olarak çağımızda giderek artan tehlikeli ve elektronik atıkların (e-atıklar), dünya ekosistemimiz için oluşturmakta olduğu tehlikeler dolayısıyla kendisinden kurtulmaya çalışılan temel bir çevresel sorun hâline gelmiştir. Belirtmek gerekir ki, bu atıkların ana kaynağı olan gelişmiş ülkeler, bu belirtilen türden atıklarını, yoksul ülkelere ve özellikle de Afrika ülkelerine göndermektedirler. Derleme ve betimleme niteliğinde olan bu çalışma, gelişmiş ülkelerden Afrika ülkelerine ihraç edilen zehirli ve e-atıkların lokal düzeyde yaratmakta olduğu sorunlara dikkat çekmekte, ama aynı zamanda, çevrebilimin temel ilkelerinden hareketle, zehirli ve e-atıkların dünya ekosisteminin bir bölgesinden diğerine taşınmasının/atılmasının, bu atıklardan kurtulmada bir yöntem olamayacağını ortaya koymaya çalışmaktadır.

Anahtar Kelimeler : Çevre, Afrika, E-atıklar, Çevre sorunları, E-atık ticareti.

From Hazardous Waste to E-Waste: The Problem of Africa Being the World's Garbage Patch

Abstract

One of the most important problems of the world society today is environmental problems. It is now generally accepted that the main reasons for these problems are capitalism and the industrialization, urbanization and technological developments it brings with it. The waste and residues created by the production and consumption processes carried out by rich countries that have developed based on capitalism constitute the source of today's ecological crisis. Hazardous and electronic waste (e-waste), which is increasing in our age, especially due to technological developments, has become a fundamental environmental problem that is being tried to be eliminated due to the dangers it poses to our world ecosystem. It should be noted that developed countries, which are the main source of these wastes, send this type of waste to poor countries and especially African countries. This study, which is a compilation and description, draws attention to the problems caused at the local level by toxic and e-waste exported from developed countries to African countries; but at the same time, based on the basic principles of ecology, it tries to reveal that transporting/disposing of toxic and e-wastes from one part of the world ecosystem to another cannot be a method of getting rid of these wastes.

Keywords: Environment, Africa, E-waste, Environmental problems, E-waste trade.

* Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Nevşehir, Türkiye, mehmetozel@nevsehir.edu.tr, Orcid: 0000-0003-3170-664X

Geliş Tarihi (Received): 30.01.2025 **Kabul Tarihi (Accepted):** 24.03.2025 **Yayın Tarihi (Published):** 30.03.2025

Atıf/Cite: Özel, M. (2025). Tehlikeli Atıklardan E-Atıklara: Afrika'nın Dünyanın Çöplüğü Olma Sorunu. ChronAfrica, 2(1), 45 - 61. <https://doi.org/10.62841/ChronAfrica.2025.245>

Copyright © 2025 The Author(s). This is an open-access article under the Creative Commons Attribution License (CC BY) which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium or format, provided the original work is properly cited.

Giriş

Yeryüzünde toplu yaşamın başladığı dönemlerden bu tarafa, ihtiyaçların karşılanması amacıyla doğal kaynakların kullanımına gidilmesi, “atık” olgusunu beraberinde getirmiştir. Şu hâlde atık, insan yaşamının kaçınılmaz bir sonucudur. Bu bağlamda, gelişen hayat içinde ihtiyaçların çeşitlenmesi ve yakın bir dönemden bu tarafa da sanayileşme ve kentleşme süreçlerinin etkisiyle atık miktarında, canlı hayatı için sorun/tehlike teşkil edecek şekilde artışlar gözlemlenmektedir. Günümüzde ise, atık kirliliğinin bertaraf edilmesi ve bundan kurtulmanın, toplumlar için büyük önem arz eden, hatta bunun için mali yükümlülöklere bile razı olunan bir konu hâline geldiği görölmektedir (Atay, 2023, s. 297) İnsanlığın bugün karşı karşıya olduğu çevresel sorunlar, hem artarak hem de şekil değiştirerek varlığını sürdürmeye devam etmektedir. Bu bağlamda, atık konusu da günümüzde önemli bir çevresel sorun halini almıştır. 19. ve 20. yüzyıl boyunca daha çok havanın, suyun, toprağın kirlenmesi biçiminde kendini gösteren veya öyle algılanan çevre sorunları, günümüzde bunun yanında veya bunun ötesine geçerek başka türden çevresel sorunlar hâline gelmiştir. Bu yeni türden çevresel sorunların başında atıklar gelmektedir. Bu atıklar, önceki yıllarda daha çok genel anlamda atıklar (katı ve sıvı atıklar) şeklinde ifade edilirken, günümüzde ise, çoğunlukla elektronik atıklardan (e-atık) ve bunun getirdiği sorunlardan söz edilmektedir. Aslında genel atıklarla zehirli atıkları birbirinden ayrı tutmak çok mümkün olmadığı gibi, e-atıklar ile zehirli atıkları birbirinden bağımsız değerlendirmek de çok mümkün değildir. Dolayısıyla günümüzde atıkların, giderek artan biçimde “e-atık” hâlini aldığı ve bunların da çoğunlukla zehirli atık niteliği gösterdiği belirtilmelidir.

Toplumsal yaşamın kaçınılmaz olarak beraberinde getirdiği atıklar, farkında olunmayan, ihmal veya görmezden gelinen veya doğal dengeyi bozacağı düşünölmeyen dönemlerden geçerek, günümüzde nüfus artışı, sanayileşme, kentleşme, teknolojik gelişmeler ve giderek artan tüketimin etkisiyle nitelik ve nicelik olarak çeşitlenip artarak, bugün insanlığın en önemli çevresel sorunu hâline gelmiştir (Yılmaz, 2009, s. 1). Atık sorununun temelinde o halde bugün cari olan üretim teknolojileri ile üretim ve tüketim zihniyetinin bulunduğu belirtilmelidir. Temiz üretim yöntemlerinin kullanılmaması, yüksek miktarda (zehirli) atığın ortaya çıkmasına neden olmaktadır. Özellikle kimya ve petrol endüstrisi ve madencilik gibi sektörler zehirli atıkların temel kaynağıdır. Diğer taraftan, e-atıkların ana kaynağını da buzdolabı gibi beyaz eşya endüstrisi ile cep telefonu ve bilgisayar vb. endüstriler oluşturmaktadır.

Günümüzde atık, dünyanın bütün ölkelerinin/toplumlarının karşı karşıya olduğu bir sorundur. Bununla birlikte, atıklar (özellikle e-atıklar) söz konusu olduğunda, Afrika'nın ilk akla gelen bölge olma yolunda ilerlediği söylenebilir. Belirtmek gerekir ki, Afrika'nın atıklarla bu şekilde ilişkilendirilmesi, bu coğrafyadaki sosyo-ekonomik faaliyet dolayısıyla değil, dünyanın diğer ölkelerindeki üretim faaliyetlerinin “atık” biçimindeki çıktılarının Afrika'ya gönderilmesi ve böylece Afrika'nın, dünyanın bir çöplük deposu hâline getirilmesiyle ilgilidir.

Derleme ve yorumlama niteliğinde olan bu çalışma, gelişmiş ölkelerden Afrika ölkelerine ihraç edilen zehirli ve e-atıkların lokal düzeyde yaratmakta olduğu sorunlara dikkat çekmekte, ama aynı zamanda, çevre bilimin temel ilkelerinden hareketle, zehirli ve e-atıkların dünya ekosisteminin bir bölgesinden diğerine taşınmasının/atılmasının, bu atıklardan kurtulmada bir yöntem olamayacağını ortaya koymaya çalışmaktadır. Böylelikle bir taraftan Afrika ölkelerinin e-atıklar üzerinden maruz kaldığı çevresel kirliliklere dikkat çekilmek istenirken, diğer taraftan ise, bu sürecin, dünya toplumunu, çevresel kirliliklerinden ve ekolojik sorunlarından uzaklaştıramayacağına, nihayetinde Afrika temelli kendini

gösteren e-atık sorununun, bütün bir dünyanın sorunu olmaya devam edeceğine, dolayısıyla sorunun kaynağı olan ve esasta batılı toplumlar tarafında icra edilen, ama aynı zamanda günümüzde artık küresel bir nitelik kazandığı gözlemlenen, üretim teknolojileri ile üretim ve tüketim zihniyetinin yanlışlığına da vurgu yapılmak istenmektedir.

1. Atıklar Sorunu ve Dünyamız

Bugün dünya toplumunun en temel sorun alanlarından birisini çevresel sorunların oluşturmakta olduğu, hatta diğer birçok toplumsal sorunun çevresel boyutlarının bulunduğu söylenebilir. Söz konusu çevresel sorunlar, büyük ölçüde atıklar biçiminde kendini göstermektedir. Atığı, toplumsal faaliyetler sonucu ortaya çıkan ve kullanım değeri bulunmayan veya değeri azalan ve bu nedenle artık istenir olmaktan çıktığı için çevreye bırakılan her türden ‘çöp’ (madde) olarak ifade etmek mümkün. Atık aynı zamanda, çevreye ve çevresel değerlere zarar verici bir niteliğe de sahiptir. Bununla birlikte, atık konusuna yaklaşımın günümüzde farklılaşmakta olduğu da gözlemlenmektedir. Örneğin, çöp ile atık arasında evrimsel bir ilişkiden söz eden Çeken’e göre, kentleşme süreçleriyle ortaya çıkan “çöp” kavramı, “kullanılmayan maddeler ve mallar” anlamından çıkıp, “gelir getiren” ve “verimli” unsurlar anlamında “atık” olarak tanımlanmaya başlanmıştır. Çeken’e göre, atık kavramı, “her türlü üretim ve tüketim faaliyetleri sonunda; fiziksel, kimyasal ve biyolojik özellikleriyle karıştıkları ortamların doğal bileşim ve özelliklerinin değişmesine yol açarak dolaylı veya doğrudan zararlara neden olabilen ve ortamın kullanım potansiyelini etkileyen katı, sıvı ve gaz hâlindeki maddeler” şeklinde tanımlanabilir (Çeken, 2017, s. 5).

Bir başka ifadeyle, atığı, herhangi bir faaliyet sonunda çevreye atılan veya bırakılan madde olarak tanımlamak mümkündür (Atay, 2023, s. 297). Yukarıda ifade edildiği şekliyle, “gelir getiren” ve “verimli” anlamlarına dönüşmesine karşılık, atık, genel olarak, su, yakıt gibi maddelerin ve hammaddelerin kullanımı sonrası maddi ve ekonomik değerini yitirmesi sonrasında çevreye bırakılan maddeler şeklinde tanımlanabilmekte ve üretim, tüketim, fiziksel ve kimyasal nitelikleri açısından bir sınıflamaya tabi tutularak, katı, sıvı ve gaz ve ambalaj atıkları şeklinde sınıflandırılabilir. Katı atıklar; üreticisi tarafından istenmeyen insan ve çevre sağlığı açısından düzenli bir şekilde bertaraf edilmesi gereken katı maddeleri ifade etmektedir (Gündüzalp ve Güven, 2016, s. 2). Halk dilinde “çöp” olarak adlandırılan katı atıkların toplanmasında, değerlendirilmesinde ve uzaklaştırılmasında kullanılacak yöntemleri sağlıklı bir şekilde seçebilmek için atıkları tanımak ve özelliklerini bilmek gerekmektedir (Pınarlı, 1992, s. 25). Diğer bir ifadeyle, “çöpler” (atıklar), öncelikle kendi içinde bir sınıflamaya tabi tutulmalı ve daha sonra her bir sınıf için uygun düşecek ayrıştırma ve geri kazanım yöntemleri hayata geçirilmelidir.

Katı atıklar, üretildikleri andan son uzaklaştırma aşamalarına kadar atık döngüsü içinde insan ve çevreyle doğrudan veya dolaylı olarak etkileşim içinde olmak dolayısıyla bir çevresel sorundur. Çünkü (katı) atıklar, gerek içerdikleri hastalık yapıcı ve bulaştırıcı maddelerle doğrudan, gerekse sinek, fare vb. canlılar için beslenme ve üreme kaynağı olmak dolayısıyla dolaylı olarak çevre sağlığını olumsuz etkileyebilmektedir. Şu hâlde, atıkların çevreye fiziksel (canlılar için fiziki tehlike), kimyasal (zehirli sıvı ve gazlar) ve biyolojik (kolera, dizanteri, sıtma vb hastalıklar) nitelikte olumsuz etkileri olabilmektedir. Bu etkiler özellikle, yetersiz temizlik ve atık yönetimi uygulamalarına sahip az gelişmiş ve/veya gelişmekte olan ülkelerde atıklar ile çevre ve insan sağlığı arasındaki ilişkide açıkça

gözlemlenebilmektedir (Gündüzalp ve Güven, 2016, s. 2). Bu nedenle, birçok yönden zehirli içeriğe sahip olduğu görülen e-atık konusunun Afrika bağlamında ele alınması, bu yönden de önem arz etmektedir.

Bu belirtilen olumsuz etkileri nedeniyle, her türlü atıklar kapsamında, iyi bir atık yönetimi uygulamasına gereksinim vardır. Başarılı bir atık yönetimi için öncelikle atığın miktarının ve içeriğinin belirlenmesi gereklidir. Bu sınıflandırmaya dayanarak da bir atık stratejisi oluşturulma yoluna gidilmelidir. Bu kapsamdaki önemi nedeniyle atıkları, daha iyi kavraya bilmek açısından, daha geniş bir şekilde şu şekilde sınıflandırmak mümkündür: 1-) Atıkların fiziki durumuna göre: a-) Katı atıklar: Evsel atıklar, endüstriyel atıklar, tehlikeli atıklar, özel atıklar, tıbbi atıklar, tarım ve bahçe atıkları, inşaat atığı ve molozlar), b-) Sıvı atıklar: Sağlık kuruluşlarından kaynaklanan kan, dişçilik yıkama suları, diyaliz makineleri suları, evsel kaynaklı temizlik suları, kanalizasyon suları ve c-) Gaz atıklar: Nükleer enerji santralleri, sanayi tesis bacaları, yakma tesisleri, enerji amaçlı fosil yakıtların kullanımı, çöp depolama ve kompostlaştırma alanlarından kaynaklanan gazlar); 2-) Kaynağına göre kentsel, tıbbi, ticari, tarımsal, endüstriyel ve kurumsal atıklar; 3-) Risk ve güvenlik bakımından, tehlikeli ve tehlikesiz atıklar (Atay, 2023, s. 297).

Katı atık, akıcı olabilecek düzeyde sıvı içermeyen ve toplumların değişik sosyal ve ekonomik faaliyetleri sonucunda ortaya çıkan ve artık kullanım değeri kalmayan işe yaramayacak madde ve malzemelerdir. Toplumların tarım ve sanayi etkinliklerinin istenmeyecek çıktıları olan (katı) atıklar, kent yaşamda çeşitli birimlerden (ev, hastane, okul vb.) toplanan çöp ve süprüntüler ile arıtma tesislerinde ortaya çıkan çamurları içerir. Bu nedenle de atıkları, yukarıdaki sınıflamayı da göz ardı etmeksizin, kaynaklarına göre sanayi, tarım, kent ve arıtma tesisleri atıkları şeklinde dört gruba ayırmak mümkün olmaktadır (Ertürk, 2018b, s. 89; Pınarlı, 1992, s. 28-29). Avrupa Birliği Atık Çerçeve Yönergesinde atık, “sahibinin attığı veya atmaya planladığı herhangi bir madde veya nesne olarak ifade edilmiştir. Bu tanımda “sahip”, atığın üreticisi veya ona sahip olan kişiyi, “üretici” ise, etkinlikleri ile atık üreten herhangi bir kişiyi veya ön işleme, karıştırma ya da miktarında bir değişiklik sonucunu beraberinde getiren diğer türden işlemleri gerçekleştiren herhangi bir kişi, anlamına gelmektedir (Keskin ve Baran, 2021, s. 8).

Belirtmek gerekir ki, atık ve artıkların canlı yaşamı için bir sorun hâline gelmesinde sanayi toplumu ve bu dönemden itibaren kendini gösteren üretim ve tüketim süreçleri ana role sahiptir. Bu bağlamda, bir piyasa toplumu niteliğinde olan ve piyasanın öngördüğü kurallara sahip bir işleyişi olan gelişmiş ülkeler arasındaki yoğun rekabet, üretimin en az maliyetle gerçekleştirmeye ve bu süreçte ortaya çıkan atıkları en az maliyetle bertaraf etmeye yöneltmiştir. Buna uygun olarak da, geline nokta, bu ülkeler ekonomik süreçlerin ortaya çıkardığı (tehlikeli) atıklardan kurtulmanın en ucuz yolunu, bunları, azgelişmiş ülkelere ihraç etmekte bulmuşlardır. Bu süreç, azgelişmiş ülkelerin, gelişmiş ülkelerin çöplüğü hâline gelmesine zemin hazırlamıştır (Yılmaz, 2009, s. 1). Nitekim bu anlayışın sonucu olarak bugün Afrika ülkeleri başta olmak üzere diğer birçok azgelişmiş veya gelişmekte olan ülkelerde ciddi bir e-atık sorunu oluşmaktadır.

1.1. Bir Çevre Sorunu Olarak Tehlikeli/Zehirli Atıklar

Tehlikeli/zehirli atık, insan ve çevre sağlığına yönelik muhtemel yıkıcı etkileri nedeniyle

uzaklaştırılması sürecinde kimyasal, biyolojik ve fiziksel özel işlemler gerektiren yanıcı-yakıcı, yok edici veya bir başka madde ile etkileşimi sonucu zararlı ve/veya tehlikeli hâle gelebilecek atıkları ifade eder (Çeken, 2017, s. 9). Genel olarak “değersiz” olarak görülüp, bu nedenle elden çıkarılan sanayi yan ürünü veya evsel kökenli tehlikeli ve zararlı madde olarak tanımlanan tehlikeli atıkların hem oluşumunun hem de uluslararası taşınımının 1960’lardan itibaren yoğun bir şekilde arttığı söylenebilir. Çünkü 1970 ve 1980’li yıllardan itibaren artan çevre duyarlılığı ve bertaraf maliyetlerinin yükselmesi dolayısıyla gelişmiş ülkeler riskli sanayilerini, bunların risk ve zararlarından habersiz olan ve çevresel sorunları yönetim kapasitesine sahip olmayan az gelişmiş ülkelere kaydırmışlardır. Bu kaydırmada, Afrika ülkelerindeki bertaraf maliyetlerinin gelişmiş ülkelere kıyasla oldukça düşük olmasının (40 dolara karşın 2000 dolar ton başı) getirdiği ekonomik faydanın rol oynadığını da eklemek mümkün (Sapmaz Veral, 2018, s. 19-20). Hatta maliyet oranlarına bakıldığında, bu süreçte batılı insanın (ekonomik) çıkar kaygısının temel belirleyici olduğu söylenebilir.

Avrupa Birliği Komisyonu 1991 yılında, 1975’de yürürlüğe koyduğu Atık Çerçeve Yönergesinde yaptığı bir değişiklikle tehlikeli atığı tehlikeli yapan özelliklerini patlayıcı, oksitleyici, yanıcı, tahriş edici, zararlı, toksik, kanserojen, aşındırıcı, bulaşıcı vb. olarak sıralamıştır. Buradan hareketle, tehlikeli atık kavramının, tüm dünyada için tehlikeli veya saklanması, işlenmesi veya bertarafı zor olan ve aşındırıcı, toksik, reaktif, kanserojen, bulaşıcı, tahriş edici veya insan sağlığına zararlı maddeler içerebilen atıkları anlatan bir kavram olduğu söylenebilir (Keskin ve Baran, 2021, s. 17). Bu belirtilen zararlı nitelikleri nedeniyle tehlikeli atıklar için, ilgili tehlikenin türüne bağlı olarak, bir dizi arıtma ve bertaraf yöntemleri öngörülmektedir. Bunlar, düzenli depolama, depolama, geri kazanım, termal, biyolojik ve fiziko-kimyasal arıtma yöntemleri şeklinde sıralanmaktadır (Keskin ve Baran, 2021, s. 22). Çevreye duyarlı bir yaklaşımla üretim teknolojilerine yönelmenin, (tehlikeli) atıkları azaltıcı bir yöntem olduğu bilinen bir gerçektir. Şu hâlde bunun tersine, çevre dostu teknoloji kullanmayan üretim birimleri ise, yüksek miktarda (zehirli) atık üretebilmektedir. Bakıldığında bu üretim birimlerinin daha çok kimya, maden ve petrol endüstrileri olduğu görülmektedir. Bu kapsamda ortaya çıkan zehirli atıkların bertarafı yüksek maliyetler oluşturabildiği için, ilgililer atıklarını gözden ırak yerlere rastgele atma eğilimde olmaktadır. Ancak toplumda çevre duyarlılığının gelişmesinin de bir sonucu olarak, günümüzde daha çok sayıda işletme, zehirli atıklarının bir kısmını veya tamamını geri dönüşüme tabi tutmaya çalışmaktadır. Bu bağlamda belirtmek gerekir ki, zehirli atıkların geri dönüşüm sürecinin hem çalışanlara hem de çevreye olası zararlarının mümkün olduğunca azaltılabilmesi için bu sürecin çok dikkatli yürütülmesi gereği var. Bununla birlikte, bu süreci özenli bir şekilde yürütmeye çalışmak, sorunu çözmenin sadece bir parçasını oluşturmaktadır. Bu nedenle, bu atıklarla mücadelenin en güvenli yolu, bunların üremesini kaynağında engellemektir. Bu ise, ilgili endüstrilerin zihniyet ve teknolojilerini değiştirmelerini gerektirmektedir (Hesperian Health Guides, 2024). Diğer bir ifadeyle, çevre dostu, yeşil teknolojilere dayalı üretim sistemlerine yönelme ihtiyacı vardır.

Ancak günümüzde bu belirtilen çözüm yolu yerine, atık ve kirliliğin ihracı yönteminin daha çok benimsendiği söylenebilir. Şöyle ki, atık ticaretini (!) önlemeye dönük uluslararası yasağa rağmen, Avrupa ve ABD’den, içinde insan sağlığına zararlı maddeler bulunan ve giderek daha fazla tüketilip atılan elektrikli ve elektronik aletlerin Asya ve Afrika ülkelerine ihracı gerçekleştirilmekte ve buralarda yetersiz geri dönüşüm atölyelerinde, çalışanların zehirlenmesi pahasına işlenmeye çalışılmaktadır. Sivil toplum temelli engelleme uğraşlarının da merkezi durumunda olmasına karşın, Avrupa kapsamında Hollanda’nın en faal limanlarından olan Rotterdam’dan bu kapsamda her yıl 9 milyon tondan fazla atık,

anılan ülkelere gönderilmektedir ve maalesef bu atığın sadece üçte birinin Hollanda kökenli olması da ayrıca dikkat çekicidir. Diğer bir ifadeyle, Avrupa ülkelerinin istenmeyen atıkları bu ülkede toplanmak ve daha sonra Afrika ve/veya üçüncü dünya ülkelerine ihraç edilmektedir. Hollanda, yasadışı elektronik atık ticaretiyle mücadele eden ülkelerin başında gelmesine karşın, gümrük memurlarının yalnızca şüpheli gördükleri konteynerleri kontrol edebilmekte oldukları ve bu durumda da toplam konteynerlerin sadece %3'ünün kontrol edilebilmekte olduğu belirtilmelidir. Konunun daha da vahim tarafı, denetimin daha az olduğu diğer Avrupa limanlarından ne kadar atığın gönderildiğinin bilinmemesidir. Ancak kaçak malların ulaştığı az gelişmiş ülkelerdeki veriler, atık ticaretinin giderek arttığını gösteriyor. Burada söz konusu edilen e-atıkların en çok Batı Afrika'da Gana ve Nijerya'ya, Asya'da ise Pakistan ve Hindistan'a ulaştığı bilinmektedir (BBC, 2024).

1.2.E-Atıklar Sorunu

E-atık kavramı, çevreye bırakılan ve yeniden kullanımı olmayan tüm elektrik ve elektronik ekipmanların (EEE) parçalarını tanımlamaktadır. Son dönemlerde yüksek düzeyde e-atığın oluşması, çevresel zararları da beraberinde getirmiştir. Günümüzde teknoloji üretimindeki hammadde kaynağının çevreye verdiği zarardan çok, bunların kullanım sonrası bilinçsizce çevreye atık olarak bırakılmasının daha fazla zarar oluşturduğu belirtilmektedir. Çünkü elektronik atıkların içerisindeki kurşun, cıva gibi ağır metaller insan ve çevre sağlığını olumsuz etkilemektedir (Kaya ve Korucu, 2018, s. 369). Çevreye verdikleri bu etki ve zararları nedeniyle, dünya toplumunun son dönemlerde ürettiği yüksek miktardaki e-atık, gündem oluşturmaktadır. Aslında teknolojinin, hammadde kaynağı olan çevreye verdiği zarardan çok, kullanım sonrasında çevreye bilinçsizce atık olarak bırakılmasının daha fazla zarar verdiği söylenebilir. Çünkü bu atıkların içerisinde, daha önce de belirtildiği üzere, çevre ve insan sağlığına doğrudan veya dolaylı olarak etkide bulunabilecek kurşun (Pb), Cıva (Hg) gibi ağır metaller bulunmaktadır. Bir taraftan uygar yaşam, bilgisayar, televizyon, cep telefonu ve radyo gibi elektronik aletlerin üretilmesi için büyük kaynaklara ihtiyaç duyarken, diğer taraftan ise, elektronik aletlerin de kurşun, kadmiyum, baryum, cıva, alev almayı geciktiriciler, PKB'ler, ve PVC plastik gibi çok sayıda zehirli maddeleri içerdiği dikkatten kaçmamalıdır. Nihayetinde elektronik aletlerin sonu, ya, atık gömme alanlarıdır ki, bunların içindeki zehirli maddeler, buralardan sızarak yer altı sularına karışırlar ya da içerdikleri maddeleri ayrıştırmak için çoğunlukla el ile veya tehlikeli çözücüler kullanarak ayrıştırmaya tabi tutulur ki, yine bu da insanlarda önemli sağlık sorunlarına yol açmaktadır (Hesperian Health Guides, 2024).

Şu hâlde e-atıkların insan ve çevre sağlığı için sayısız tehdit oluşturduğu söylenebilir. Bu olumsuzluklar şu şekilde maddeleştirilebilir (Şanlı, 2024):

-Plastik kabloların içindeki bakır ve alüminyum çıkarmak için yapılan yakma işlemi sonrasında zehirli polivinil klorür ve brom maddesi ortaya çıkmaktadır.

-Atık sektöründe çalışanlarda, uzun süre kanserojen maddelere ve tehlikeli kimyasallara maruz kaldıkları için çok ciddi solunum hastalıkları ve cilt rahatsızlıkları görülebilmektedir.

-Çok sayıda hayvan atıklar içinde yaşamakta veya dolaşmakta olduğu için e-atıkların bunlar için de tehlike oluşturduğu belirtilmelidir.

-E-atıklardaki ağır metaller zaman içinde toprağa karışarak, toprağın yapısını bozmaktadır. Bu topraklarda yetişen bitkiler ve bu bitkilerle beslenen hayvanların süt ve yumurtası ise insan sağlığı için zararlı bileşenler ihtiva eder hâle gelmektedir.

-E-atıklar havayı ve suyu da benzer şekilde kirletmektedir.

Toska (2024, s. 3), çevresel adalet bağlamında “ekokurgu” eserlerdeki yaklaşımlara atıfla, ekokurgu eserlerde çevresel adalet(sizliğin birincil sorumlusu olarak, eylemleri ile çevreyi kirleten şirketler olduğunu, bunların kurdukları faaliyet alanları ile önemli ölçüde üçüncü dünya ülkelerini etkiledikleri, bu ülkelerdeki “ekomağdurları” kendileri için çalışmaya mecbur kıldığı, bu şirketlerin tesislerini göz ardı edilmiş toplumsal kesimlerin yaşam alanlarına kurdukları, onları bir taraftan işgücü olarak kullanırken, diğer taraftan onların sağlıklı ekosistlerini zehirli atıklarla yok ettiklerini belirtmektedir. Toska’ya göre, ekokurgu eserlerdeki eleştiri konularından birisi de çözüm yolları sunan yönetim mekanizmalarına dönüktür. Bu bağlamda aynı sayfadaki dipnotta; zengin ülkelerin çöp, zehirli atık ve ağır kirletici sanayilerini Afrika’ya ihracında “kazan-kazan” senaryosunun işlemediği ve bir adaletsizlik yarattığına, bu “kazan-kazan”ın her iki hanesinin de ABD ve Avrupa’ya düştüğü, çünkü çevresel kirlilikten hem de çevrecilerin baskılarından kurtulduklarına işaret etmektedir. Yine burada, Dünya Bankası ve Afrika Kalkınma Bankası gibi çok taraflı kurumların çevrenin bozulması ve yıkılmasına neden olacak projelere finansman sağlamakla eleştirilmektedir. Diğer taraftan, Avrupa Birliği’ndeki e-atık politikasının yetersizliği bağlamında, bu politikaların “döngüsel ekonomi” politikasına uygun düşmediği, e-atıkların %60’tan fazlasının geri dönüşüme tabi tutulmadığı, yine e-atıkların Avrupa dışına ihracının yasak olmasına karşın Asya ve Afrika’ya ihraç edildiği belirtilmektedir (Ünal, 2024, s. 279).

Günümüzde e-atıklar, uluslararası düzeyde ticarete konu olmaktadır. E-atık ticaretinin yönüne, bir başka deyişle e-atıkların nereden nereye gönderildiklerine, diğer bir anlatımla, kaynak ülkelerin ve alıcı ülkelerin hangileri olduğuna bakıldığında Kuzey-Güney eksenli bir akış olduğu görülmektedir (Hayırsever Topçu, 2017, s. 1692). Kısacası zengin ülkelere az gelişmiş ülkelere doğru bir e-atık akışı söz konusudur. Çünkü dünya genelinde en yüksek miktarda e-atık, gelişmiş ülkelere gerçekleştirilmektedir. Diğer bir ifadeyle, ABD, Avrupa ülkeleri ve Çin elektronik atık üretiminde başta gelmektedir (Özel, 2024, s. 118).

2. Tehlikeli / Zehirli Atıklar Ve Afrika

Çağımız, diğer kimi kategorileştirmeler yanında küreselleşme dönemi olarak da adlandırılmaktadır. Kimi yaklaşımlara göre küreselleşme, çok uluslu şirketlerce sömürülme, doğal kaynakların yağmalanması, aşırı derecede çevre kirliliği yönündeki gelişmeleri anlatır. Yine küreselleşme bu doğrultuda, WTO, IMF ve Dünya Bankası gibi uluslararası kurumların dayattığı ticaret kuralları sonucu, uluslararası ticaretin ortaya çıkardığı servetin dengesiz dağılımını da ifade etmektedir (Daban, 2024, s. 146). Bununla birlikte, küreselleşme sürecinin Afrika açısından getirdiği sonuçlara ilişkin istatistiksel/ekonometrik kimi çalışmalarda ise, küreselleşmenin örneğin Afrika ülkelerinin ekonomik gelişmesi üzerinde olumlu yönde etkisi olduğu belirtilmektedir. Bu kapsamda Kabakçı Günay ve Günsoy tarafından yapılan ve 34 Sahra Altı Afrika ülkesini kapsayan bir çalışmada, küreselleşme/ekonomik küreselleşme ve politik küreselleşmenin ekonomik büyüme üzerinde

istatistiksel olarak anlamlı bir etkisinin bulunduğu ve bu etkinin yönünün pozitif olduğu sonucuna varılmıştır (Kabakçı Günay ve Günsoy, 2022, s. 468).

Buna uygun olarak, örneğin 19. ve 20. yüzyıl içinde az sayıda aktörün ilgi alanında bulunan Afrika, 21. yüzyılda çok sayıda ülkenin rekabet alanına girmiş bulunmaktadır. Bu gelişmede, Afrika'nın 1.3 milyarı aşan nüfusa ve küresel ticaret hacmi içinde %2 oranıyla küresel şirketler açısından piyasa değeri sürekli artan önemli bir pazar olarak görülmesinin payının belirleyici olduğu ileri sürülmektedir. Söz konusu şirketler, Afrika'nın cep telefonu, tablet gibi elektronik aletlerden, tekstil, gıda ve askeri ihtiyaçlara kadar pek çok alandaki artan potansiyel ve pazar payını dikkatle takip etmektedirler (Orakçı, 2020, s. 1-2). Ancak küresel aktörlerin Afrika kıtasına belirtilen bu ilgisi, kıtanın çevre koşullarının tahribini de beraberinde getirmektedir. Bu gelişmeye bağlı olarak, kıtada iklim göçlerinde artış yaşanmakta, ormancılık sektöründeki genişleme ormanların yok olmasına neden olmakta, geniş arazilere yayılan biotahıl üretimi toprağı verimsizleştirmekte, hatta yerel kimi topluluklar verimli arazilerinden zorla göç ettirilerek, kırsal yerleşmelerin zorla boşalttırılması söz konusu olmaktadır (Orakçı, 2020 s. 33).

2.1. Genel Olarak Tehlikeli Atıklar ve Afrika

Afrika, yüzyıllardır sömürülen, günümüzde ise, kaynakları heba edilen bir kıtadır. Bu kıtanın kalkınmasının önündeki en büyük engelin ise, yoksulluk ve cehalet olduğu söylenebilir. Bu anlamda Afrika ülkelerinde eğitim ve sağlık sektörlerinin geliştirilmesi öncelikli adımlar olarak görülmelidir. Yoksulluğu ortadan kaldırmaya yönelik Batılı çözümler, örneğin sürdürülebilir kalkınma gibi, birbiriyle dikatomik (zıt) bir durum yaratmaktadır (Chintaram, 2025). Örneğin şirketler ve kalkınma ajansları uzun bir dönem pestisidleri “açılığa çözüm” olarak ileri sürdüler. Ancak geline nokta, bu pestisidlerin çözümden daha fazla sorun yarattığı görüldü. Bugün Afrika ülkelerinde 50 bin ton pestisid ve diğer zehirli atıklar güvenli olmayan/sızıntı yapan kaplarda saklanmaya çalışılmaktadır. Ancak karşı karşıya olunan tehlike dolayısıyla, bu zehirin etrafa yayılımıyla mücadele etmek üzere Afrika Depolama Programı (ASP) oluşturuldu. Bu program kapsamında farklı mücadele yöntemleri hayata geçirilmeye çalışıldı: Kimi zaman “yakma fırınları” kuruldu. Ancak yakma yönteminin havaya ve suya daha fazla zehir katmakta olduğu görülerek başka yöntemler önerildi ama nihayetinde sağlıklı bir yol bulunamadı ve zehirlerin yer altı sularına karışmasının önüne geçilemedi (Hesperian Health Guides, 2024). Belirtilen nedenlerle, yüzyıllar boyunca bu kıtayı sömürmüş olan ve bugün de ihraç ettiği atıklarla kirleterek, bir başka biçimde sömürdüğü (kullandığı) söylenebilecek olan batıların, Afrika bağlamındaki çözümlerine şüpheyi yaklaşmak gerekir.

Belirtmek gerekir ki, Afrika'daki bu zehirli atıkları, Afrika toplumları, sosyo-ekonomik faaliyetleriyle kendileri yaratmadılar; bunlar çoğunlukla zengin ülkelerden yapılan “zehirli ticaret”in ürünüdürler. Zehirli ticaret, zehirli atıkların ve zararlı maddelerin bir ülkeden diğerine ihraç/ithal edilmesidir. Zengin ülkeler sıklıkla atıklarını çok uzaklara dökmeye çalıştıklarından ve yoksul ülke hükümetlerinin genellikle onları durduracak güçleri olmadığından, zehirli ticaret çoğunlukla zengin ülkelerin atıklarını yoksul ülkelere “satmaları”/dökmeleri anlamına gelmektedir. Sağlığı ve çevreyi korumak için uluslararası anlaşmalara rağmen zehirli madde ticareti küresel ekonominin bir parçasıdır. Zararlı olmalarına rağmen, tütün, pestisidler, GDO'lu gıdalar, asbest, kurşunlu benzin, kırık elektronik aletler ve diğer malzemeler sıklıkla zengin ülkelerden yoksul ülkelere bu kapsamda gönderilmektedir (Hesperian Health Guides, 2024).

E-atıklar konusu, insanlık için büyük bir tehdit oluşturmak dolayısıyla günümüz dijital çağının karanlık bir yüzünü oluşturmaktadır. Çünkü bakıldığında 2022 yılında 62 milyon ton e-atık üretilmiş durumda ki, bu miktar 2010 yılına göre %82'lik bir artış anlamına gelmektedir. Diğer taraftan, bu atık miktarının 2030 yılında, %30'dan fazla artarak 82 milyon tona ulaşacağı bekleniyor. Her ne kadar, e-atıklar kapsamında bir geri dönüşüm sektörü oluşuyorsa da, bu ürünler kapsamında talep edilen ve kıt olan elementlerin sadece %1'i geri dönüşüm yoluyla kazanılabilmektedir. Dolayısıyla küresel e-atıkların büyük bir kısmı, çoğunlukla da yasa dışı yollarla, az gelişmiş ülkelere gönderilmektedir. Bu bağlamda da Afrika ülkeleri, (özellikle Nijerya, Gana, Tanzanya, Kenya, Senegal ve Mısır) e-atık sorunuyla karşı karşıya olan ülkelerin başında gelmektedir (Şanlı, 2024). Kısacası, dijital çağın karanlık yüzü, kara Afrika'nın kara talihini daha da karanlık hale getirmektedir.

2.2. Tehlikeli / Zehirli atıkların bertaraf edilmesiyle ilgili uluslararası anlaşmalar

Uluslararası atık rejimindeki küresel anlaşmaların ilki, tehlikeli atıkların sınır ötesi ticareti ve bertarafının kontrolüne yönelik 1989 tarihli Basel Sözleşmesi'dir. 1989 yılında kabul edilerek 1992 yılında yürürlüğe giren Basel Sözleşmesinin iki temel amacından söz edilebilir: Birincisi, tehlikeli ve diğer atıkların sınırötesi taşınımı, bertaraf edilmesi ve geri dönüşümünden doğabilecek tehlikeleri ortadan kaldırmak; ikincisi ise, tehlikeli atık oluşumunu kaynağında minimize etmektir (Sapmaz Veral, 2018, s. 21, 23). Basel Sözleşmesi'nin bir başka açıdan üç amacının bulunduğu söylenebilir: 1) Tehlikeli atıkların üretimini kaynağında en aza indirme, 2) Sınırötesi hareketleri kontrol altına alma ve azaltma, 3) Atıkların, "kirliliğin önlenmesi" ve "insan sağlığının ve çevrenin" korunması biçiminde çevreye duyarlı yönetiminin sağlanması. Gelişmekte olan ülkelerin kendilerine yönelik tehlikeli atık ticaretinin yasaklanması talepleri neticesinde, 1995'de Basel Sözleşmesi'ne ek olarak Basel Yasağı (Basel Ban) Değişikliği kabul edilmiştir. Basel Yasağı ile ilgili müzakerelerde Afrika ülkeleri atıkların ithalat ve ihracatının tamamen yasaklanmasını isterken, diğer gelişmekte olan ülkeler önemli bir gelir kaybından ve kendi gelişen endüstrileri için daha ucuz hammadde erişimlerinin azalmasından endişelenmişlerdir (Hayırsever Topçu, 2017, s. 1697-1698). Aşağıdaki paragraftan da anlaşılacağı üzere, batılı/gelişmiş ülkelere az gelişmiş ülkelere giderek artan kirlilik yaratıcı sektörlerin ihracı, Afrika ülkelerinin burada belirtilen tutumlarının haklılığını göstermiştir.

Yakarıda belirtildiği üzere, Afrika ve diğer az gelişmiş ülkeler, atıklar bağlamında tartışma yürütürken, gelişmiş ülkeler ise, kendi ülkelerinde temiz teknolojilere öncelik verme, buna karşın, tehlikeli atık çıkaran kirli teknolojilerini ise, Basel Sözleşmesi'nin açıklarından yararlanarak, gelişmekte olan ülkelere kaydırma yoluna gitmeye devam etmişlerdir. Bu doğrultuda Avrupa ve Kuzey Amerika ülkeleri üretim esnasında çok az atık çıkaran ileri teknoloji sanayi tesislerini kendi ülkelerinde geliştirirlerken, az gelişmiş ülkeleri ise, çimento sanayi, kömürlü termik santraller, petrokimya tesisleri, madencilik gibi yoğun olarak atık ve tehlikeli atık çıkaran sanayi dallarını kurmaları yönünde yönlendirmişlerdir. Yine gelişmiş ülkeler az gelişmiş ülkelere bunların ürettikleri atık kapasitesinin çok üstünde, dolayısıyla ithal atıkların geri dönüşümüne dönük olacak şekilde geri dönüşüm tesisleri kurmaları yönünde de teşvik etmişlerdir. Burada belirtmek gerekir ki, Basel Sözleşmesi gibi küresel sözleşmeler yanında tehlikeli atık ticareti, bölgesel ölçekte de birçok hukuki sözleşmeye konu olmuştur. Çünkü kendi ülkelerinin kuzey ülkelerinin çöp sahası olmasından korkan birçok güney ülkesi, Basel Sözleşmesinin müzakere sürecinde, tehlikeli atıkların uluslararası ticaretinin tamamen yasaklanması uğraşı vermiş olmalarına karşın bunda başarılı olamamışlardır. Bu nedenle de bölgesel ölçekte çok taraflı anlaşmalar

yapılması yoluna gidilmiştir. Bu bölgesel sözleşmeler şu şekilde sıralanabilir: 1989'da Avrupa Birliği ile Lome IV Anlaşması, 1991 Bamako Sözleşmesi, (Kuzey Afrika'yı içeriyor olmak dolayısıyla) 1996 tarihli Akdeniz'de Tehlikeli Atıkların Sınırötesi Hareketleri ve Bertarafından Kaynaklanan Kirliliğin Önlenmesi Protokolü (İzmir Protokolü) (Sapmaz Veral, 2018, s. 24-26).

Şu hâlde uzun bir dönem Kuzey Amerika ve Avrupa ülkeleri, herhangi bir yasal yaptırımlarla karşılaşmadan Asya, Latin Amerika, Doğu Avrupa ve Afrika ülkelerini zehirli-tehlikeli atıkları için bir çöplük gibi kullanma yoluna gitmişlerdir. Ancak dünyanın birçok ülkesinden çevrecilerin baskıları ve yoksul ülkelerdeki eylemlerin sonucunda zehirli maddelerin ticaretini yasal görmeyen uluslararası anlaşmalar imzalanabilmiştir. Bu kapsamda ilk adım/ilk anlaşma, daha öncede söz konusu edildiği üzere, Tehlikeli Atıkların Sınır Ötesi Taşınması ve Bertarafının Kontrolü Hakkında Basel Konvansiyonu'dur ki, bu gelişmede Khian Sea atık gemisine yönelik aktivist eylemlerinin önemli rolü olduğu kabul edilmektedir. Basel Konvansiyonu'nu imzalayan ülkeler zehirli atıkların diğer ülkelere gönderilmesi yerine, olduğu yere en yakın noktada işlenmesi, yeniden kullanılması ve bertaraf edilmesi konusunda anlaştılar. Arkasından 92 ülke tarafından Kalıcı Organik Kirleticiler Hakkında Stockholm Anlaşması imzalandı. Bu anlaşma ile en zararlı 12 KOK'un ("Kirli Düzine" olarak da adlandırılır) üretimi ve kullanımı yasaklandı ve ticareti, belli bir kimyasalın neden olduğundan daha fazla zararı önlediği durumlar hariç, yasa dışı ilan edildi. Üçüncü gelişme ise, 2004 yılında kabul edilen "Önceden Bilgilendirilmiş Onaylama Hakkında Rotterdam Anlaşması"dır. Bu anlaşma, eğer bir ülke başka bir ülkeden zehirli/tehlikeli kimyasallar ithal etmek istediğinde, bunun, izne ve bildirimle bağlanmasını öngörmektedir (Hesperian Health Guides, 2024). Bu kapsamda belirtilebilir ki, tehlikeli atıkların gönderildiği ilk hedef olan Afrika, Bamako Sözleşmesi ile atık ithalatında bölgesel bir yasağı ilan eden ilk ülke grubu olmuştur (Hayırsever Topçu, 2017, s. 1697). Bununla birlikte, bütün bu gelişmelerin, Afrika'ya yönelik e-atık ticaretinin (kirlilik ihracının) önüne yeterince geçtiği söylenemez.

3. E-Atıklar ve Afrika

Belirtildiği üzere, Afrika kıtası, dünya ticaretinde önemli bir hacime ulaşabilecek potansiyel göstermektedir. Bu nedenle, Afrika küresel aktörlerin giderek artan ilgisiyle karşı karşıyadır. Ancak bu ilgi her zaman Afrika için bir ekonomik fayda ve/veya "kazan-kazan" niteliğindeki bir ticaret niteliğinde olmamaktadır. Diğer bir ifadeyle, Afrika aynı zamanda, küresel aktörlerin çöp alanı hâline de getirilmektedir. Nitekim Afrika kıtasına taşınan toksik atıklar, tankerlerin bıraktığı çöpler ve petrol sızıntıları, ekolojik dengeye zarar vermektedir. Örneğin Avrupa ve Avusturalya gibi bölgelerden getirilen elektronik çöplerin atıldığı Gana'daki Agbobloshie, dünyanın en toksik yerleşim yeri hâlini almıştır (Orakçı, 2020, s. 34). Diğer taraftan, Birleşmiş Milletler Teşkilatı, gelişmiş batı ülkelerinde özellikle Noel'de satın alınan cep telefonu, dizüstü bilgisayar, tablet, oyuncak ve dijital kamera ve diğer elektronik cihazların, gelişmekte olan ülkelere yasa dışı atılan bir "e-atık seli" yaratacağına dikkat çekmektedir.

Her ne kadar, bu "e-atıklar"ın, "yeniden kullanılabilir" veya "yenilenebilir" koşulu altında yoksul ülkelere ihracı öngörülmüş ise de, bu atıkların çoğunun sahte beyanlarla gönderildiği ve güya "yanlışlıkla" veya "kullanılmış mal" olarak beyan edildiği görülmektedir. Oysa gerçekte bu atıklar, "işlevselliğini kaybetmiş" mallar/ürünler olup, önemli bir kısmının da Batı Afrika ülkelerine ve diğer

Avrupa dışı ülkelere gönderildiği belirtilmelidir. Ayrıca bu ürünlerin, gönderildiği ülkelerde hem kayıt dışı ve yetersiz yerlerde işlevsel hâle getirilmeye çalışıldığı ve hem de önemli çevre kirliliklerine ve sağlık risklerine neden olduğu ileri sürülmektedir (Vidal, 2013).

Afrika ve Asya ülkeleri şu hâlde bugün miktarı giderek artan e-atıkların gönderim alanı ve tehdidi altında bulunmaktadır. Birçok gelişmekte olan ülkede e-atıkların toplanması ve geri dönüşümü enformel şekilde gerçekleşmektedir. Bu süreçte, elektronik ürünlerin yeniden kullanım değeri olmadığı anlaşılırsa, bu türden atıklar için çoğunlukla “arka bahçe geri dönüşümü” yoluyla veya standart olmayan yöntemlerle ayrıştırılması yolu tercih edilmekte ki, bunun da insan ve çevre için önemli sorunlara yol açtığı söylenebilir (Hayırsever Topçu, 2017, s. 1690). Örneğin Gana'nın başkenti Akra'da bulunan Agbogboshie, dünyanın en büyük e-atık alanlarından birisiydi. Geri dönüşüm alanı olarak hizmet veren bu saha, çalışanların sağlığı için tehdit oluşturması ve güvenlik koşullarını ihlal etmesi gibi nedenlerle ve kamuoyunun da tepkisi sonucu 2021'de Gana hükümeti tarafından yıkılmıştır. Buna karşın, bu ülkedeki yoksulluk ve işsizlik gibi toplumsal nedenler ile atık ithalatını düzenleyen hukuk düzenlemelerindeki yetersizlikler Gana'nın başka bölgelerinde yeni atık ve geri dönüşüm alanlarının açılmasına neden oldu. Belirtmek gerekir ki, Gana, ülkesine ithal ettiği tehlikeli atıkların tümünü geri dönüşüme tabi tutacak imkânlara sahip değil, bununla birlikte, yoksulluk halkı zorunlu olarak bu tür işlere yöneltmekte, bu da ülkenin giderek artan biçimde tehlikeli atıklar için önemli bir pazar hâline gelmesine yol açmaktadır. Öyle ki, her yıl 200 bir tondan fazla e-atık, “ikinci el ürün” adı altında Gana'ya gönderilmektedir (Şanlı, 2024). Yine belirtmek gerekir ki, e-atıkların yoksul ülkelere gönderilmesinin ana nedeni, iş gücünün “ekonomik” olmasıdır. Diğer bir ifadeyle, e-atıkların geri dönüşümü için ABD’de kişi başına 30 dolar, Avrupa’da 20 euro harcanması gerekirken, Çin ve Hindistan gibi ülkelerde 2 euro harcanmaktadır. Bu ülkelerde geri dönüşüm için maliyet artırıcı özel tesis ve önlemlere gerek duyulmaması da cazibeyi artıran diğer bir konudur (Akın ve Kuru, 2011, s. 4).

E-atıklar demir, alüminyum, bakır, altın, gümüş ve diğer nadir metallerin olduğu değerli metalleri içirdiği için küresel düzeyde bir kaynak olarak tanınmaktadır. Gelişmekte olan ülkelere farklılaşan şekilde e-atıkların denetimi veya geri dönüşümüne ilişkin yasal ve kurumsal düzenlemeler ortaya çıkıyor olmakla birlikte Afrika'nın çoğu ülkesinde bu konuda bir yetersizlikten söz edilebilir (Hayırsever Topçu, 2017, s. 1692). Bu yetersizliğin, kayıt dışı yollarla birçok e-atığın Afrika'nın değişik ülkelerine girmesine, bir başka deyişle ihraç/ithal edilebilmesine zemin oluşturduğu söylenebilir. Beck'in (1990, s. 150) üçüncü dünya ülkelerinin büyükşehirlerine ilişkin çevre sorunları bağlamında ulaşılmış olduğu sonuçlardan kimilerini Afrika özelinde biraz dönüştürerek şu şekilde ifade etmek mümkün :

- a) Afrika'nın çevre sorunları ortaya çıktıkları uluslararası ve ulusal azgelişmişlik bağlamından ayrı düşünülemez,
- b) Afrika'nın çevre sorunları informal ve formal sektörün varlığı bağlamında temellendirilebilir; bu formal ve informal sektör, formal sektörün yararına işlemekte ve çoğunlukla merkez-çevre karakterine sahiptir.
- c) Afrika'daki hükümetler, çevre sorunlarını önlemekte isteksiz ve bilgisizdirler,
- d) Informel çevre sorunları Afrika'nın en çaplı ve en ciddi sorunlarıdır.

Yapılan araştırmalara göre, gelişmiş ülkelerin e-atıklarının önemli bir kısmı gelişmekte olan ülkelere satılmakta, bu atıkların %80'ler kadarı Çin ve Afrika ülkelerine gönderilmektedir. Öyle ki bugün Batı Afrika, dünyanın çeşitli bölgelerinden gelen e-atıkların adeta boşaltma alanı hâline gelmiştir. Gana ve Nijerya'daki e-atıkların büyük bir çoğunluğu illegal ithal yoluyla oluşmuştur. Zaten Basel Sözleşmesi müzakerelerinde de bu konuda ülkeler arasında görüş farklılıkları ve tartışmalar ortaya çıkmıştır. Gelişmekte olan ülkeler, özellikle Afrika ülkeleri, "yeni sömürge" boşaltım alanı olma korkusuyla, atıkların sınır ötesi hareketine ilişkin küresel düzeyde geçerli, tam bir yasak getirilmesi doğrultusunda çaba göstermişler, ancak bunda başarılı olamamışlardır (Hayırsever Topçu, 2017, s. 1693 ve 1697). Bunun üzerine Afrika ülkeleri, haklı olarak bölgesel işbirlikleri oluşturma yoluna gitme gereği duymuşlardır.

4. Dünyanın Çöplüğü Olarak Afrika

Bugün Batı Afrika ülkelerinin, dünyanın çeşitli bölgelerinden gelen e-atığın bir boşaltma alanı hâline geldiği söylenebilir. Özellikle dünyanın birçok ülkesinden kullanılmış elektronik eşyaların ya da e-atıkların ithali, Gana ve Nijerya gibi ülkelerdeki e-atığın temel kaynağını oluşturmaktadır. E-atıkların çoğunun Afrika'ya veya Asya'ya yeniden kullanmak veya yenilemek için gönderildikleri iddia edilmektedir. Oysa bu örneklerde çalışmayan ürünler yanlış bir şekilde "ikinci el ürünler" olarak sınıflandırılmaktadır. Diğer taraftan örneğin Gana'da düzenlenmemiş ve sınırlandırılmamış ithalat rejimi uygulanmaktadır. Bunun sonucu olarak örneğin 2009 yılında ithal edilen elektronik donanımların %70'inin ikinci el olarak satılmış olması söz konusu olmakla birlikte, bunların kullanım değerinin çoğunlukla ya çok az ya da hiç olmadığı görülmektedir. Gana'da Agbogbloshe bölgesi Afrika'da en büyük enformel e-atık depolama ve işlem alanıdır. Nijerya'da Lagos'un ticari rıhtımlarına ulaşan kullanılmış elektronik malların aylık toplam hacmi 400.000 bilgisayar monitörü veya 175.000 büyük TV setine eşittir. Yerel uzmanlara göre, bu ürünlerin yüzde 25-75'ini herhangi bir işe yaramayan atıklar oluşturmaktadır. Bu aralığın düşük düzeyi esas alındığında, her ay sadece Lagos aracılığıyla Afrika'ya giren e-atıkların 100.000 bilgisayar veya işlemciye veya 44.000 TV setine eşit miktara karşılık geldiği öngörülebilir. E-atıkların gönderildiği bu ülkelerde enformel sektör ağırlık taşımaktadır. 'Enformel' teriminin, genellikle resmi yönetim mekanizmalarının dışında kalan; düzenleme, yapı ve kurumsallaşmanın olmadığı, kayıt-dışı ve yasadışı olanı tanımlamak için kullanılan bir kavram olduğu (Hayırsever Topçu, 2017, s. 1701) dikkate alındığında, Afrika ülkelerindeki geri dönüşüm temelli bu enformel sektörün beraberinde getireceği olumsuzlukları öngörmek pek de zor olmamaktadır.

Enformel geri dönüşüm, koruyucu malzemeleri ya da teknik bilgi ve ekipmanları olmayan, yoksul insanlar ve yaygın olarak çocuklar tarafından kötü koşullarda gerçekleştirilen bir geri dönüşümü anlatmaktadır. Bu sektör çoğunlukla niteliksiz işgücü için bir iş alanı olma niteliğindedir. Enformel toplama sonrasında, elektronik ürünlerin yeniden kullanım değeri yoksa, o zaman atıklar çoğunlukla "arka bahçe geri dönüşümü" yoluyla ya da standart olmayan yöntemlerle ayrıştırılmaktadır. Diğer taraftan, e-atıkların içerisinde yer alan cıva, yanıcı maddeler, plastikler, kimyasallar gibi tehlikeli maddeler doğrudan insanlara temas etmekte ya da havaya, suya, toprağa karışmaktadır. Gerekli güvenlik önlemlerini almadan yapılan tüm bu işlemler, birinci derecede atığı işleyen kimseler ve işleme ortamındaki toprak ve yer altı suları için tehlikeli yan etkilere yol açmaktadır. Bir diğer zararlı işlem ise tehlikeli bileşen ihtiva eden atıkların yakılmasıyla ortaya çıkan halojenli kloridler ve bromidlerdir.

Yakıldıkları takdirde dioksit olarak ortaya çıkmakta ve atmosfere yayılmaktadır. E-atıkları toprağa gömme yoluyla bertaraf etmek yaygın olarak kullanılmaktadır. Bu yöntem de uzun dönemde çevreye zararlı etkiler doğurabilmektedir. Bu tarz atıklarda bulunan cıvalı bileşenler uzun dönemde yer altı suları ve toprağa zarar verebilmektedir (Akın ve Kuru, 2010, s. 2). Bu nedenle enformel e-atık alanı terk edildiğinde bile bu bileşenler o bölgede kalıcı olarak etki göstermeye devam etmektedir. Bu olumsuzluklarına rağmen, Afrika ülkelerinin dünyanın elektronik çöpünü, dolayısıyla bunun beraberinde getirdiği kirliliği, diğer ifadeyle insanlarda ve çevrede neden olduğu biyolojik bozulmayı kabul etmelerinin temelinde, bu atıkların hem gönderen hem de alan ülkeler açısından ekonomik açıdan karlı bir iş alanı olarak görülmesiyle açıklanabilir (Hayırsever Topçu, 2017, s. 1702-1703). Ancak belirtmek gerekir ki, burada “kazan-kazan” yaklaşımı çok da geçerli değildir; burada esas kazanan, hem çevre kirliliklerini ihraç ederek kirliliklerinden kurtulan, hem de bu ihraçtan kar elde eden ihraç ülkeleridir, diğer bir ifadeyle batılı ülkelerdir. Buna karşın Afrika ülkelerinin, günlük karın tokluğuna karşılık geleceklelerini, yaşam alanlarını, sağlıklarını ve hayatlarını kaybetmekte oldukları belirtilmelidir.

5. Çevrebilimin Temel İlkeleri ve Afrika’nın Dünyanın Çöplüğü Yapılması Uğraşının Anlamsızlığı

İnsan açısından çevre, doğal (ekolojik sistem) ve yapay (kültürel) çevre olarak iki ana kategoriye ayrılır. Yapay çevre ekolojik sistemden yararlanılarak insanlığın oluşturduğu tüm değer ve varlıklar olup, doğal çevre yapay çevrenin alt yapısı niteliğindedir (Ertürk, 2018a, s. 169-170). Şu hâlde doğal çevreyi doğa oluşturur ve doğa, insan çevresinin şu halde bir parçasına karşılık gelir. Çünkü insanın kentsel çevre, toplumsal çevre gibi yapay çevreleri de vardır (Keleş, vd., 2012, s. 50).

Günümüzde doğa düzeninin sürekliliğini sağlama ilkesi olarak tanımlanan çevrebilimsel düşünce içinde çevre sorunlarının çözümü için çevrebilimin temel ilkelerinden daha fazla yararlanmaya gidilmektedir (Ertürk, 2018b, s. 20). Bu ilkelerin öne çıkanları şu şekilde sıralanabilir: (Ertürk, 2018b, s. 19 vd; Kışlalıoğlu ve Berkes, 2003, s. 13 vd; Yıldız, Sipahioğlu ve Yılmaz, 2000, s. 19 vd.): Bütünlük, Özdenetim, Çeşitlilik, Sınırlılık, Yok Olmama, Bedelsiz Yarar Olmaz ilkesi, Tepki, Çevrebilimsel Düşünce.

Bu kapsamda, bu ilkelerden özellikle bazılarının anlamını ortaya koymakta yarar var. Bütünlük ilkesine göre, doğa, belirli unsurları ve bu unsurlar arasındaki ilişkileri kapsayan ve bir denge hâlinde olan bir sistemdir. Bu bütüncül sistemde bütün unsurlar birbirleriyle ilişki hâlinde olduğu için her hangi bir ortama (Afrika’ya) bırakılan zararlı atıklar, başka ortamlara (ABD’ye, Avrupa’ya) ulaşması kaçınılmazdır. Yok olmama ilkesine göre, sistemdeki (dünya ekosistemi içindeki) bir madde ve enerji bir şekilden bir başka şekle geçebilmekte ancak yok olmamaktadır (Termodinamiğin Birinci Kanunu). Şu halde zararını bertaraf etmek (!) için denizlere veya uzak bölgelere (Afrika’ya) gönderilen atıklar, başka bir ortamda kirlетici-zararlı atıklar şeklinde ortaya çıkması söz konusu olabilmektedir. Diğer bir ifadeyle, doğaya bırakılan hiçbir madde (atık) yok olmamaktadır. Doğal sistemler, denge hâlindeki sistemlerdir (Kışlalıoğlu ve Berkes, 2003, s. 20-21; Ertürk, 2018b, s. 22). Çevrebilimin temel ilkelerinden Tepki ilkesine bu açıdan yaklaşıldığında, doğal sistemlere (dışarıdan) aşırı müdahale, sistemi dengeden uzaklaştıracak anlamına gelmektedir. Dengeden uzaklaşma, doğadan, insan ve diğer canlılara zarar veren “doğa olayları” şeklinde bir tepkinin ortaya çıkmasına yol açmaktadır. Şu hâlde dünya ekosisteminin herhangi bir bölgesine bırakılan kirlilikler (atıklar), bu ekosistemdeki kimyasal

madde ve su döngülerine zarar verebilmekte, bu da, sistemin, küresel ısınma ve iklim değişiklikleri, kuraklık ve çölleşme, aşırı hava olayları (aşırı sıcaklık veya soğuma, aşırı yağışlar, fırtınalar vb) şekillerinde kendisini (tepkisini) göstermesine yol açmaktadır. Şu halde, gelişmiş ülkelerden azgelişmiş ülkelere ve Afrika'ya atık (e-atık) ihracı, kısa deyimle, kirliliğin ihracı anlamına gelmektedir. Çünkü hem geri dönüşüm sistemlerinin yarattığı kirlilik, hem de bu az gelişmiş ülkelerin bu konudaki yetersizlikleri dikkate alındığında, e-atıklar temelindeki bu ihraç, var olan çevresel kirliliği önleyici değil, sadece kirliliğin dünya ekosisteminin bir başka bölgesine aktarımı biçimini almaktadır ve nihayetinde dünya ekosistemi içinde bu kirlilik, var olmaya –hatta artarak- devam etmektedir (Özel, 2024, s. 115).

Sonuç

Bir ekosistem niteliğinde olan dünya üzerinde yaşayan günümüz toplumlarının en temel sorun alanlarından birisi çevresel bozulmalardır. Karşı karşıya olunan bu çevresel kirlilikler artık bir küresel ekolojik bir kriz hâlini almıştır. Ancak bu olumsuz gelişmede gelişmiş ülkeler olan kuzey ülkeleri, sosyo-ekonomik faaliyetleri sonucu ortaya çıkardıkları (zehirli/tehlikeli ve e-atıklar) atık ve artıkları, kendi yaşam alanlarından uzaklaştırma düşüncesiyle dünyanın yoksul ülkelerine gönderme yolunu tercih etmektedirler.

Bu gelişmenin birinci sonucu, azgelişmiş ülkelerin, çevresel adalet(sizlik) kavramı kapsamında, üretim ve tüketimiyle kendilerine hiçbir fayda sağlanmamış olan atıkların olumsuzlukları ile karşı karşıya kalmalarıdır. Bu anlamda bugün özellikle Afrika kıtasının Gana gibi birçok ülkesi, e-atıkların atıldığı veya depolandığı ya da ilkel yöntemlerle geri dönüşüme tabi tutulduğu ve sonuçta ciddi sağlık ve çevresel kirlilik sorunlarıyla karşı karşıyadır. Burada, gelişmiş ülkelerin, kirlilikleri ihraç ederek onlardan kurtulma (!) ve dahi atık ticareti yoluyla ekonomik fayda sağlama uyanıklığı içinde hareket ettikleri görülürken, buna karşın, atıkların gönderildiği ülkelerin yoksulluk, işsizlik, toplumsal bilinç düzeyinin düşük olmasının getirdiği dezavantajlar, teknolojik yetersizlikler gibi birçok olumsuzlukla malul oldukları söylenebilir. Bunun sonucu olarak da, Afrika ülkeleri dünyanın (gelişmiş kuzey ülkelerinin) çöplüğü hâline gelmektedir.

İkinci olarak; çevrebilimin “bütünlük ilkesi”, “yok olmama ilkesi” gibi ilkeleri dikkate alındığında, diğer bir ifadeyle ekosistem düşüncesi ile konuya yaklaşıldığında, hangi yoksul ülkeye ihraç ederlerse etsinler, dünyanın zengin toplumlarının, günün birinde bu kirliliklerin ve çevresel bozulmaların olumsuz sonuçlarıyla, hem de daha da katlanmış bir biçimde, kaçınılmaz olarak karşı karşıya kalacağı gerçeğidir. Günümüzde karşı karşıya olunan ekolojik krizden çıkmanın gerçekçi yolu, mevcut üretim ve tüketim sistemlerimizden, diğer bir ifadeyle kapitalist zihniyete dayalı toplumsal yapı ve işleyişten vaz geçmekle mümkün olacaktır. Diğer bir ifadeyle, özelde Afrika'nın, genelde ise insanlığın kurtuluşu, ancak anti-kapitalist bir dünyanın inşası ile olanaklı görülmektedir.

Yazarların Katkı Düzeyleri: M.Ö. %100

Etik Kurul Onayı: Etik kurul onayı gerektiren bir çalışma değildir.

Finansal Destek: Çalışmada finansal destek alınmamıştır.

Çıkar Çatışması: Çalışmada herhangi bir çıkar çatışması yoktur.

Author Contributions: M.Ö. 100%

Ethics Committee Approval: This study does not require ethics committee approval.

Financial Support: The study did not receive financial support.

Conflict of Interest: There is no conflict of interest in the study.

Kaynakça

Akın, B. & Kuru, A. (2011). Elektrikli ve Elektronik Atıkların (E-Atık) Zararları Yönetimi ve Türkiye Uygulamalarının Değerlendirilmesi, İstanbul Aydın Üniversitesi Dergisi, 3(12), 1-12. <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/319350>

Atay, S. (2023). Atık-Türkiye’de Atık Yönetimi. Türkiye’de Kent ve Çevre Yönetimi, İçinde R. Keleş ve H. Kuran (Ed.), Nika Yayınevi, 297-321.

BBC (2024, 07 Kasım). Avrupa'dan Afrika'ya Zehirli Atık. https://www.bbc.com/turkce/haberler/2010/08/100805_europe_waste.

Beck, J. M. (1990). Çevre ve Üçüncü Dünya, (K. Canatan, çev.). Endülüs Yayınları. (Orijinal eserin yayın tarihi 1981).

Chintaram, V. (2009, 20 Kasım). Afrika'daki Sürdürülebilirlik Planları: Daha Geniş Çevresel Koruma İçin Bilinçli Yapılar. (A.M. Kamacı, çev.). “Türk Asya Stratejik Araştırmalar Merkezi”, https://tasam.org/Files/Icerik/File/_e0c62f6d-8562-48f9-afd8-29da75f79f5d.pdf.

Çeken, G. (2017). Ekolojik Tekinsizlik: Sosyo-Kültürel Bağlamda Çöp ve Katı Atık Sorunu (Ankara Üniversitesi Ve Bilkent Üniversitesi Örneği). (Yayın no:490752) [Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi]. <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp>

Daban, E. Z. (2024). Küreselleşme tartışmaları ve Afrika: Başka Bir Dünya Mümkün Mü?, Düzce Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 14(1), 140-157, <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/3817466>.

Ertürk, H. (2018a). Çevre Politikası (Genişletilmiş 2. bs). Ekin Yayınları.

Ertürk, H. (2018b). Çevrebilimleri (Güncellenmiş 5. bs). Ekin Yayınları.

Gündüzalp, A. A. ve Güven, S. (2016). Atık, Çeşitleri, Atık Yönetimi, Geri Dönüşüm ve Tüketici: Çankaya Belediyesi ve Semt Tüketicileri Örneği, Hacettepe Üniversitesi Sosyolojik Araştırmalar E-Dergisi, <https://web.archive.org/web/20200331144634/http://www.sdergi.hacettepe.edu.tr/makaleler/Atik-Cesitleri-Yonetimi-GeriDonusumVeTuketici.pdf>

Hayırsever Topçu, F. (2017). Uluslararası Düzeyde Elektrikli Ve Elektronik Atıkların (E-Atık) Ticareti Ve Sorunlar. Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 22(15), 1689-1705, <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/1015634>.

Hesperian Health Guides. (2024, 24 Kasım). Unsafe Disposal of Toxic Waste. https://en.hesperian.org/hhg/A_Community_Guide_to_Environmental_Health:Unsafe_Disposal_of_Toxic_Waste.

Kabakçı Günay, E. ve Günsoy, G. (2022). Küreselleşmenin Ekonomik Büyüme Üzerindeki Etkisi: Sahra Altı Afrika Ülkeleri Örneği. Journal of Yasar University, 17(66), 453-471. <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/2246719>.

Kaya, Ü. ve Korucu, H. İ. (2018). Elektronik Atıkların Çevreye Etkisi ve Topluma Farkındalık Kazandırmak İçin Öneriler. Asos Journal Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi, 6(73), 368-378. DOI:10.16992/ASOS.13913.

Keleş, R., Hamamcı, C. ve Çoban, A. (2012). Çevre Politikası. (Genişletilmiş 7. bs). İmge Kitabevi.

Keskin, C. ve Baran, M. F. (2021). Atık Kavramı ve Atıkların Sınıflandırılması. Atık Kavramı Sınıflandırılması ve Yönetimi, içinde C. Keskin ve M. F. Baran (Ed.), İKSAD Yayınları, 3-32.

Kışlalıoğlu, M. ve Berkes, F. (2003). Ekoloji ve Çevre Bilimleri. (4. bs). Remzi Kitabevi.

Pınarlı, V. (1992). Yerel Yönetimler ve Çevre Sorunu Olarak Katı Atıklar. Çağdaş Yerel Yönetimler, 1(4), 23-34. https://cyy.hacibayram.edu.tr/documents/article/3/1/4/3_pinarli.pdf.

Orakçı, S. (2020, 20 Mart). Afrika Kıtasında Küresel Rekabet. İNSAMER, <https://www.insamer.com/tr/uploads/pdf/rapor-afrika-kitasi-nda-kuresel-rekabet.pdf>.

Özel, M. (2024). Çevre Sorunlarıyla Mücadelede Kapitalizm Sorunu-Planlı Eskiştirme Üzerinden Bir Yaklaşım. İçinde A. İlyas ve H. Çiftçi (Ed.). Sosyal Bilimlerde Güncel Çalışmalar-6, (s. 89-128). İKSAD Yayınları.

Sapmaz Veral, E. (2018). Atık Sorunsalı Bağlamında Avrupa Birliği'nin Yeni Ekonomi Modeli Olarak Döngüsel Ekonominin Değerlendirilmesi. [Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi], <https://dspace.ankara.edu.tr/server/api/core/bitstreams/4b31ab36-b6a3-4238-9449-8201adb12eca/content>.

Şanlı, S. (2024, 25 Eylül). Teknoloji Çağının Zehiri: Afrika'da E-Atık Sorunu, Independent Türkçe. <https://www.indyurk.com/node/745750/t%C3%BCrki%C3%87yeden-sesler/teknoloji>

Toska, S. (2024). Çevresel Adalet Kurmacası. Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi, 41(1), 1-16. <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/2849280>.

Ünal, S. (2024). Yeni Medya Teknolojileri ve Artan Elektronik Atık (E-Atık) Sorunu Üzerine Bibliyometrik Analiz, TOBİDER, International Journal of Social Sciences, 8(4), 274-293, <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/4390764>.

Vidal, J. (2013, 12 Aralık). Birleşmiş Milletler: Zehirli E-Atıklar Yoksul Ülkelere Atılıyor, The Guardian. <https://ourworld.unu.edu/en/toxic-e-waste-dumped-in-poor-nations-says-united-nations>

Yıldız, K., Sipahioğlu, Ş. ve Yılmaz, M. (2000). Çevre Bilimi. Gündüz Eğitim ve Yayıncılık.

Yılmaz, İ. (2009). Tehlikeli Atıklar ve Sınırışan Tehlikeli Atıklarla İlgili Hukuki Düzenlemeler, [Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi]. <https://www.proquest.com/openviewb/17fc9482c10875e4dcc70a7a3367ef85/1?pq-origsite=gscholar&cbl=2026366&diss=y>.

2000'li Yıllarda Afrika'da Kur Oynaklığı Üzerine Ampirik Çalışmalar: Genel Eğilimler ve Gelecek Perspektifleri

Şükrü Apaydın*, Şeyma Bozkaya**, Mert Anıl Atamer***

Özet

Bu çalışma, Afrika ülkelerinde döviz kuru oynaklığına ilişkin ampirik literatürü kapsamlı bir şekilde değerlendirmeyi amaçlamaktadır. Özellikle 2000'li yıllarda gerçekleştirilen 50 ampirik çalışmanın yöntemsel yaklaşımları, kullanılan veri setleri, analiz edilen değişkenler ve elde edilen bulgular sistematik bir şekilde incelenmiştir. Literatürde yaygın olarak kullanılan GARCH modellerinin, döviz kuru oynaklığını analiz etmede temel bir metodolojik çerçeve sunduğu gözlemlenmiştir. Çalışmaların büyük bir kısmında, ekonomik büyüme, uluslararası ticaret hacmi, petrol fiyatları ve enflasyon gibi makroekonomik değişkenlerin döviz kuru oynaklığı üzerindeki etkilerinin araştırıldığı tespit edilmiştir. Analiz edilen literatür, döviz kuru oynaklığının ekonomik belirsizliği artırarak yatırım ve ticaret üzerinde olumsuz etkiler oluşturduğunu göstermektedir. Ancak, farklı ülkeler ve dönemler arasında kullanılan metodolojik yaklaşımlar ve analiz edilen değişkenlerin büyük ölçüde benzerlik göstermesi, bu alandaki önemli bir boşluğa işaret etmektedir. Çalışmaların belirli bir çerçevede sınırlı kalması, daha yenilikçi ve kapsayıcı yaklaşımların geliştirilmesi gerektiğini ortaya koymaktadır. Bu bağlamda, çalışmada literatürdeki bu eksikliklere dikkat çekilmiş ve gelecekte yapılacak araştırmalara yönelik öneriler sunulmuştur. Özellikle daha güncel verilerin kullanılması, bölgesel ve ülkeler arası karşılaştırmaların artırılması ve yenilikçi ekonometrik yöntemlerin uygulanması gerekliliği vurgulanmıştır. Bu literatür incelemesi, Afrika ülkelerinde döviz kuru oynaklığını anlamaya yönelik mevcut bilgi birikimine katkıda bulunmayı ve politika yapıcılar için önemli bir referans kaynağı oluşturmayı hedeflemektedir.

Anahtar Kelimeler: Afrika ülkeleri, Kur oynaklığı, Döviz kuru dalgalanmaları, Ekonomik etkiler.

Empirical Studies on Exchange Rate Volatility in Africa in the 2000s: General Trends and Future Perspectives

Abstract

This study aims to provide a comprehensive review of the empirical literature on exchange rate volatility in African countries. In particular, the methodological approaches, data sets used, variables analyzed and findings of 50 empirical studies conducted in the 2000s are systematically reviewed. It is observed that GARCH models, which are widely used in the literature, provide a basic methodological framework for analyzing exchange rate volatility. Most of the studies have investigated the effects of macroeconomic variables such as economic growth, international trade volume, oil prices and inflation on exchange rate volatility. The analyzed literature shows that exchange rate volatility increases economic uncertainty and has negative effects on investment and trade. However, the methodological approaches used and the variables analyzed are largely similar across different countries and periods, which points to an important gap in this field. The fact that studies are limited within a certain framework suggests that more innovative and inclusive approaches should be developed. In this context, this study draws attention to these gaps in the literature and offers suggestions for future research. In particular, it is emphasized that more recent data should be used, regional and cross-country comparisons should be increased and innovative econometric methods should be applied. This literature review aims to contribute to the existing body of knowledge on understanding exchange rate volatility in African countries and to serve as an important reference source for policy makers.

Keywords: African countries, Exchange rate volatility, Exchange rate fluctuations, Economic impacts.

* Sorumlu Yazar, Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Nevşehir, Türkiye, sukrupaydin@nevsehir.edu.tr, Orcid: 0000-0003-4640-8135.

** İstanbul Medipol Üniversitesi, İşletme ve Yönetim Bilimleri Fakültesi, İstanbul, Türkiye, seymabozkaya@hotmail.com, Orcid: 0000-0001-8589-6608.

*** Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, Gülşehir Meslek Yüksek Okulu, Nevşehir, Türkiye, mertatamer@nevsehir.edu.tr, Orcid: 0000-0002-1238-9020.

Geliş Tarihi (Received): 24.11.2024 **Kabul Tarihi (Accepted):** 12.01.2025 **Yayın Tarihi (Published):** 30.03.2025

Atıf/Cite: Apaydın, Ş., Bozkaya, Ş & Atamer, M. A. (2025). 2000'li yıllarda Afrika'da kur oynaklığı üzerine ampirik çalışmalar: genel eğilimler ve gelecek perspektifleri. ChronAfrica, 2(1), 62 - 80. <https://doi.org/10.62841/ChronAfrica.2025.242>

Copyright © 2025 The Author(s). This is an open-access article under the Creative Commons Attribution License (CC BY) which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium or format, provided the original work is properly cited.

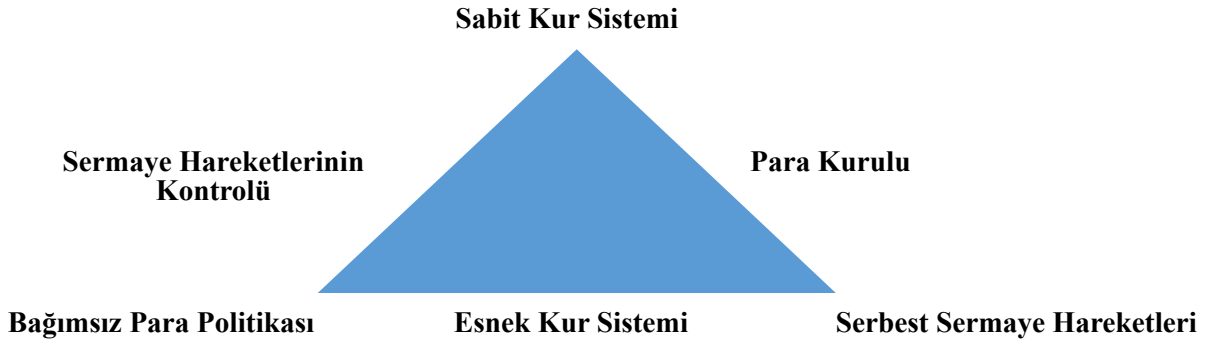
Giriş

İkinci dünya savaşının ardından İngiltere ve Amerika’nın öncülüğünde uluslararası para sistemi ile ilgili arayışlar başlamıştır. Bunun neticesinde Bretton Wodds (1944) kasabasında imzalanan antlaşma ile yeni bir döneme geçildiğini ifade etmek mümkündür. Bretton Wodds sisteminde ülkeler belirli bir parite belirleyecek ve bu belirlenen paritenin yüzde bir oranında dalgalanmasına müsaade edeceklerdir. Üye ülkeler bu dalgalanmadan fazlasına izin vermeyecek ve bu doğrultuda gerekli para politikalarını uygulayacaklardır. (Cömert, 2016). Bretton Wodds sistemi olarak ifade edilen sistem aslında sabit kur sistemine dayanmaktaydı. Bu sistemin bazı eksikleri sistemin gün geçtikçe etkisinin kaybolmasına ve daha sora çökmesine neden olmuştur. Sabit kur rejiminin ve uluslararası sermaye akışkanlığının var olduğu bir ekonomide para politikasının etkin olmadığı söylenebilir. Politika yapıcılarının:

- 1- Uluslararası sermaye akışkanlığına
- 2- Sabit döviz kuru sistemine
- 3- Bağımsız bir para politikasına sahip olan bir iktisat politikası izlemeleri mümkün değildir. Politika yapıcıları bu üç politika aracından sadece ikisini seçebileceklerdir (1-2, 1-3 ve 2-3). Söz konusu bu üç politika aracı arasında bir seçim yapma zorunluluğu TRİLEMMMA (üçlü açmaz) olarak ifade edilmektedir (Aizenman ve Ito, 2011).

Şekil 1

Üçlü Açmaz

Şekilde görülen üçgenin herhangi bir kenarının iki tarafında yer alan araçlara sahip bir politika, üçüncü aracı seçebilmek için o kenarın üzerinde yazılı olan politikayı ihtiva etmek zorundadır. Örneğin; sabit döviz kuru ve bağımsız para politikasına sahip olduğunda sermaye akışkanlığını ihtiva etmesi gerekirken, bağımsız para politikası ve uluslararası sermaye akışkanlığına sahip bir iktisat politikasının ise esnek döviz kuru sistemini ihtiva etmesi gerekir (Azizenman, 2010).

Bütün bu nedenlerden dolayı Bretton Wodds sistemi gün geçtikçe zayıflamaya başlamış ve 1970’li yıllar itibariyle döviz kurundaki dalgalanmalardaki artışlar hız kazanmıştır. Bu durum da nihayetinde 1973

yılında Bretton Wodds sisteminin çökmesiyle sonuçlanmıştır. Bretton Wodds sisteminin çökmesi aslında ülkelerin sabit kur sisteminden vazgeçerek dalgalı kur sistemine geçmeleri olarak da ifade edilebilir. Ülkelerin sabit kurdan dalgalı kura geçmeleri ise beraberinde bazı sorunlar da getirmiştir. Döviz kurlarında önemli dalgalanmalar meydana gelirken bu dalgalanmalar da belirsizliklere yol açmaya başlamıştır. Bunun neticesinde politika yapıcılar döviz kuru oynaklığının olası etkilerini incelemeye başlamışlardır (Köse vd., 2008).

Döviz kuru politikası, küresel ekonomiye ilişkin politika argümanlarının temel bir unsurudur. Döviz kurlarındaki hareketler ekonomik büyüme üzerinde önemli bir etkiye sahip olabilir, Döviz kuru değişiklikleri, enflasyon, ekonomik büyüme gibi makroekonomik faktörleri etkiler. Para politikası yapıcılarının bu nedenle doğru karar vermek için döviz kuru gelişmelerini yakından takip etmeleri gerekmektedir (Van De Merwe, 2004).

Döviz kurunda meydana gelen oynaklıklar ekonomiye olumsuz etkiler yaratabilmektedir. Tüketicinin belirsizleşmesi, kurdaki değişikliklerin firmaların karlarında da değişmelere neden olması, yurtiçi fiyatlardaki artışlar ve beraberinde meydana gelecek enflasyonist açık bunlardan bazılarıdır. Enflasyonist açık beraberinde daha yüksek faiz oranlarına neden olacak bu durum da toplumdaki yatırım ve tüketim harcamalarının azalmasını tetikleyecektir. Nihayetinde döviz kurundaki oynaklıklar ekonomiler için işsizlik sorununun ortaya çıkmasına neden olacaktır (Güney, 2020).

1973 yılında sabit döviz kuru sisteminin sona ermesiyle birçok ülke dalgalı döviz kurunu benimsemiştir. Bazı ülkeler için dalgalı döviz kuru sistemi, ekonomik büyüme üzerinde tehdit oluşturabilse de, bu ülkeler sürdürülebilir dış ticaret dengesi ve makroekonomik istikrarı koruma hedefiyle bu sistemi terk etmekten kaçınmışlardır. Güney Afrika da bu ülkelerden biridir (Courage, 2013). Bu çalışma, Afrika ülkelerinde döviz kuru oynaklığının etkilerini ampirik bulgular ışığında ele alan literatürü sistematik bir şekilde incelemektedir. Döviz kuru oynaklığı, ekonomik istikrar ve sürdürülebilir büyüme üzerinde önemli etkileri olan temel unsurlardan biridir. Özellikle Afrika ülkeleri, döviz kuru şoklarına karşı kırılgan ekonomik yapıları ve sınırlı makroekonomik tamponları nedeniyle bu konuda öne çıkan bir inceleme alanı haline gelmiştir. Döviz kuru oynaklığının belirsizliği artırarak ticaret akışlarını, yatırım kararlarını ve makroekonomik dengeyi olumsuz etkilediği modern ekonomilerde, Afrika ülkelerinin bu konudaki yüksek duyarlılığı, bölgenin önemini daha da artırmaktadır. Bu bağlamda, döviz kuru oynaklığının ekonomik büyüme, dış ticaret ve enflasyon gibi makroekonomik göstergeler üzerindeki etkilerini inceleyen ampirik çalışmalar, son yıllarda giderek daha fazla ilgi görmektedir.

2000’li yıllar, Afrika ülkelerinin küresel ekonomiye daha fazla entegre olmaya başladığı bir dönemdir. Bu dönemdeki kur oynaklığı, bu entegrasyon sürecini ve ekonomik istikrarı nasıl etkilediği açısından kritik öneme sahiptir. Ayrıca birçok Afrika ülkesi, ihracata dayalı bir ekonomik yapıya sahiptir. Döviz kuru oynaklığı, özellikle emtia ihracatçısı ülkelerde ticaret gelirlerini ve dolayısıyla bütçe dengesini ciddi şekilde etkileyebilir. 2000’li yıllar, özellikle 2008 Küresel Finansal Krizi ve emtia fiyatlarındaki dalgalanmalar gibi küresel şokların sıkça yaşandığı bir dönemdir. Bu şoklar, Afrika ülkelerinde kur oynaklığını ve ekonomik etkilerini anlamayı daha da önemli hale getirmiştir. Aynı zamanda Afrika ülkelerinin çoğu, döviz cinsinden dış borç yükü taşımaktadır. Kur oynaklığı, borç yönetimini zorlaştırabilir ve borç krizlerine yol açabilir. Döviz kuru istikrarı, Afrika ülkelerine yapılan doğrudan yabancı yatırımların devamlılığı için önemlidir. Kur oynaklığı, yatırımcı güvenini zedeleyebilir. Bu

durum ise ekonomik büyümeyi olumsuz etkileyebilir. 2000’li yıllarda birçok Afrika ülkesi, ekonomik dönüşüm ve yapısal reform süreçlerine başlamıştır. Bu reformların döviz kuru üzerindeki etkileri ve oynaklık kaynaklı zorlukları anlamak, reformların etkinliğini artırabilir. Bu bağlamda Afrika bölgesi sahip olduğu bu özellikler neticesinde bu çalışmada araştırma bölgesi olarak seçilmiştir. Bu çalışmada, daha geniş bir perspektifle ampirik literatür değerlendirilerek, bu alandaki temel eğilimlerin ve eksikliklerin ortaya konması hedeflenmektedir.

Çalışma üç bölümden oluşmaktadır. İlk bölümde konu ile ilgili temel kavramlar açıklanmış, konunun teorik çerçevesi çizilmiştir. İkinci bölümde ise konu ile ilgili geniş bir literatür incelemesi yapılmıştır. Son bölümde ise yapılan literatür taramasından hareketle literatürün benzer ve farklı yönleri ve aynı zamanda literatürün eksik yanlarına dikkat çekilmiştir. Bu doğrultuda gelecek dönem çalışmalar için önerilerde bulunulmuştur.

1. Afrika’da Döviz Kuru Oynaklığına Dair Literatür

Döviz kuru oynaklığı, özellikle gelişmekte olan ülkelerde makroekonomik istikrarı etkileyen kritik bir faktör olarak dikkat çekmektedir. Afrika ülkeleri, döviz kuru dalgalanmalarının ekonomik büyüme, ticaret dengesi ve enflasyon gibi temel makroekonomik göstergeler üzerindeki etkilerini inceleyen çeşitli çalışmalara konu olmuştur. Bu bölümde, döviz kuru oynaklığını ele alan literatürün genel çerçevesi sunulmaktadır. Özellikle ampirik çalışmalarda kullanılan yöntemler, analiz edilen dönemler, örnek ülkeler ve elde edilen temel bulgular tartışılacaktır. Böylece bu literatür incelemesi, Afrika ülkelerinde döviz kuru oynaklığına yönelik mevcut akademik birikimi derinlemesine değerlendirmeyi ve gelecekteki araştırmalar için yön gösterici olmayı amaçlamaktadır.

Sekkat ve Varoudakis (2002), 1970-2002 dönemi için Kuzey Afrika’daki mamul ihracatlar üzerinde döviz kurunun etkisi araştırılmıştır. Döviz kuru oynaklığı ARCH ile ölçülmüştür. Sonuçlar döviz kuru oynaklığının Kuzey Afrika’daki mamul ihracatlar üzerinde olumsuz etkisi olduğunu göstermiştir.

Bah ve Amusa (2003), Güney Afrika’nın en büyük, tek uluslu ticaret ortağı olan Amerika Birleşik Devletleri’ne (ABD) yaptığı ihracat üzerinde reel döviz kuru oynaklığının etkisi araştırılmıştır. Otoregresif koşullu heteroskedastik (ARCH) ve genel ARCH (GARCH) modellerini kullanır. Sonuçlar, Rand’ın reel döviz kuru oynaklığının hem uzun hem de kısa vadede ihracat üzerinde önemli ve olumsuz bir etki yarattığını, reel döviz kurlarındaki düşüşün ise ihracat faaliyeti üzerinde olumlu bir etki yarattığını göstermektedir.

Todani ve Munyama (2005), 1984-2004 dönemi çeyreklik veriler ile Güney Afrika döviz kurunun kısa vadeli dalgalanmalarının/oynaklığının özelliklerini araştırılmıştır ayrıca bu oynaklığın Güney Afrika’nın ihracat akışlarını nasıl etkilediği incelenmiştir. ARDL sınır testinden faydalanılarak katsayı tahmini yapılmıştır. Bulgular, Güney Afrika ihracat akışları ile döviz kuru oynaklığı arasında istatistiksel olarak anlamlı bir ilişki olmadığını veya anlamlı bir ilişki olduğunda bunun pozitif olduğunu göstermektedir.

Takaendes vd. (2006), 1992:1 - 2004:4 dönemi için Güney Afrika’nın Amerika Birleşik Devletleri’ne ihracat akışları üzerindeki gerçek döviz kuru oynaklığının etkisini araştırmaktadır. Gerçek döviz kuru

oynaklığını ölçmek için üstel genelleştirilmiş otoregresif koşullu heteroskedastisite (EGARCH) modeli kullanılmıştır. Eşbütünleşme ve hata düzeltme modelleri, sırasıyla eşbütünleşme ilişkilerinin ve kısa vadeli dinamiklerin tahminlerini elde etmek için kullanılmıştır. Ayrıca, varyans ayrıştırma analizi, gerçek ihracatın temellerdeki şoklara ve bunların oranına göre dinamik ayarlamalarını göstermek için kullanılır. Ampirik bulgular, reel döviz kuru oynaklığının reel ihracatı olumsuz etkilediğini göstermiştir. Onofowora ve Ovoye (2008), döviz kuru oynaklığının Nijerya'nın en önemli ticaret ortağı olan Amerika Birleşik Devletleri'ne yaptığı ihracat üzerindeki etkisini Ocak 1980 ile Nisan 2001 arasındaki üç aylık dönemde incelemektedir. Eşbütünleşme ve vektör hata düzeltme (VECM) çerçevesini kullanarak, ampirik testler uzun vadede gerçek ihracatı, gerçek dış geliri, görelî ihracat fiyatlarını ve gerçek döviz kuru oynaklığını birbirine bağlayan benzersiz bir eşbütünleşme vektörünün varlığını göstermektedir. Dahası, sonuçlar gerçek döviz kuru oynaklığındaki artışların elde edilecek karlar konusunda belirsizliği artırdığını ve bunun hem kısa hem de uzun vadede ihracat üzerinde önemli olumsuz etkiler yarattığını göstermektedir.

Kyereboah-Coleman ve Agyire-Tettey (2008), 1970-2002 yıllık verileri ile Gana'da döviz kuru oynaklığının doğrudan yabancı yatırımlar üzerindeki etkisi araştırılmıştır. Döviz kuru oynaklığını belirlemek için ARCH ve GARCH modelleri kullanılmıştır. Ayrıca ECM modeli ile katsayı tahmini yapılmıştır. Bu bağlamda sonuçlar, reel döviz kuru oynaklığının doğrudan yabancı yatırım girişlerini olumsuz yönde etkilediğini göstermiştir.

Olowe (2009), 197-2007 aylık verileri ile Nijerya'da naira/dolar döviz kurlarının oynaklığını GARCH, GJR-GARCH, EGARCH, APARCH, IGARCH ve JS-GARCH modelleri ile araştırmıştır. Çalışma, analizini iki bölüme ayırmıştır. İlk kısım deregülasyon öncesi dönem, yani sabit döviz kuru rejimi dönemini (Ocak 1970 - Ağustos 1986) ikinci bölüm ise yönetilen dalgalanma rejimi dönemini (Eylül 1986 - Aralık 2007) kapsamaktadır. Yapılan analizlerden elde edilen sonuçlar, oynaklığın sürekli olduğunu göstermiştir. Ayrıca oynaklığın hem sabit döviz kuru hem de yönetilen (dalgalı) döviz kuru rejimlerinde benzer olduğu gözlenmiştir.

Aliyu (2009), 1986Q1-2007Q4 çeyreklik verilerle Nijerya'da petrol fiyat şoku ve reel döviz kuru oynaklığının reel ekonomik büyüme üzerindeki etkisi araştırılmıştır. Johansen VAR tabanlı eşbütünleşme tekniği kullanılmıştır. Analiz bulguları, petrol fiyat şokunun ve döviz kuru düzeyindeki değer artışının Nijerya'nın reel ekonomik büyümesini olumlu etkilediğini göstermiştir.

Aliyu (2010), 1986Q1 ve 2006Q4 dönemleri için Nijerya'da döviz kuru oynaklığının petrol dışı ihracat akışları üzerindeki etkisini araştırmıştır. Döviz kuru oynaklığı için ARCH yönteminden faydalanılmıştır. Ayrıca döviz kuru oynaklığının petrol dışı ihracatı üzerindeki etkisi OLS ve VECM yöntemi ile araştırılmıştır. Ampirik bulgular, Naira döviz kuru oynaklığının petrol dışı ihracatının azalttığını gösterirken, ABD doları oynaklığı için yapılan ampirik uygulama ise Nijerya'da petrol dışı ihracatı 2003 yılında artırdığını göstermiştir.

Englame vd. (2010), 1999:1 ile 2009:12 dönemi için aylık veriler kullanılarak Nijerya'daki döviz kuru oynaklığı üzerinde petrol fiyat oynaklığı, döviz talebi ve dış rezervlerin etkileri araştırılmıştır. Uzun vadeli ve kısa vadeli analiz için sırasıyla eşbütünleşme tekniğini ve vektör hata düzeltme modelinden (VECM) faydalanılmıştır. Sonuçlar şu şekildedir; uluslararası piyasada petrol fiyatında %1,0'lik kalıcı

bir artışın, döviz kuru oynaklığını uzun vadede %0,54, kısa vadede ise %0,02 artırdığını göstermiştir. Ayrıca, döviz talebinde kalıcı %1,0’lik bir artış, döviz kuru oynaklığını uzun vadede %14,8 artırmaktadır.

Avila (2011), 1915-2006 dönemi için Arjantin ekonomisinde mali açık, makro belirsizlik ve ekonomik büyümenin döviz kuru oynaklığı üzerindeki etkisini araştırmıştır. Bu bağlamda sonuçlar, mali açığın döviz kurundaki oynaklığı belirleyen önemli bir değişken olduğunu ortaya koymuştur.

Joseph (2011), 1970-2009 dönemi yıllık verileri ile Nijerya’daki ticaret akışında döviz kuru oynaklığının etkisi incelenmiştir. Genelleştirilmiş Otoregresif Koşullu Heteroskedastisite (GARCH) tekniği ile döviz kuru oynaklığı tahmin edilmiştir. Ampirik bulgular, Nijerya’da toplam ticaret ile döviz kuru oynaklığı arasında ters ve istatistiksel olarak önemsiz bir ilişki olduğunu göstermektedir.

Musila ve Al-Zyoud (2012), Sahra Altı Afrika ülkelerinde döviz kurlarındaki oynaklık uluslararası ticaret hacmi arasındaki ilişkiyi araştırmışlardır. 1998-2007 dönem yıllık verileri ile analiz yapmışlardır. two-stage least squares (TSLS) and ordinary least squares (OLS) yöntemleri kullanılmıştır. Bulgular döviz kurlarındaki oynaklık ile ticaret hacmi arasında negatif bir korelasyon ilişkisine rastlanmıştır. Ayrıca bulgular döviz kurlarındaki oynaklık ortadan kalktığında ticaret hacminde yalnızca küçük bir artış olacağını tespit etmişlerdir.

Chipili (2012), Ocak 1964-Aralık 2006 dönemi için Zambiya’da reel ve nominal Kwacha döviz kurlarındaki oynaklığın kaynaklarını, ülkenin başlıca ticaret ortaklarının para birimlerine göre araştırmıştır. Kur oynaklığı için GARCH modelleme tekniğinden faydalanılmıştır. Yapılan uygulamadan elde edilen sonuçlara göre; sabit döviz kuru rejimlerinden esnek döviz kuru rejimlerine geçişin, reel döviz kurunun koşullu oynaklığını pozitif yönde etkilemektedir.

Dickson (2012), 1970-2009 yılları arasındaki yıllık veriler temelinde Nijerya’daki döviz kuru oynaklığının ekonomik büyüme üzerindeki etkisi araştırılmıştır. Döviz kuru oynaklığını üretmek için Genelleştirilmiş Otoregresif Koşullu Heteroskedastisite (GARCH) tekniği kullanılarak döviz kuru oynaklığı ile ekonomik büyüme arasındaki ilişki tahmin edilmiştir. Bulgular ayrıca kısa vadede ekonomik büyümenin döviz kuru oynaklığına pozitif tepki verdiğini, uzun vadede ise iki değişken arasında negatif bir ilişki olduğunu göstermektedir.

Musyoki vd. (2012), Ocak 1993 ile Aralık 2009 dönemleri baz alınarak Kenya’daki reel döviz kuru oynaklığının ekonomik büyüme üzerindeki etkisi araştırılmıştır. Genelleştirilmiş Otoregresif Heteroskedastisite Koşulu (GARCH) ve oynaklığı ölçmek için değişikliklerin koşulsuz standart sapmasının hesaplanması ve Genelleştirilmiş Yöntem Momentleri (GMM) kullanılmıştır. Bulgular Kenya’nın RER’inin analiz dönemi boyunca çok oynak olduğunu göstermiştir. Kenya’nın RER’i genel olarak değer kazanan ve oynak bir eğilim sergilemiştir; bu durum ise genel olarak ülkenin uluslararası rekabet gücünün çalışma dönemi boyunca kötüleştiğini göstermektedir. RER Oynaklığı, Kenya’nın ekonomik büyümesi üzerinde olumsuz bir etkiyi yansıtmaktadır.

Adewuyi ve Akpokodokje (2013), 1986–2011 dönemleri için Afrika’nın alt gruplarında döviz kuru oynaklığının ekonomik faaliyetler üzerindeki etkisini araştırmıştır. Panel veri analizi kullanılmıştır.

Ampirik uygulamadan elde edilen bulgulara göre döviz kuru oynaklığının Afrika'nın iki alt grubunda ekonomik faaliyetler üzerindeki etkisi farklılık göstermektedir.

Courage vd. (2013), döviz oynaklığının Johannesburg Borsası üzerindeki etkileri değerlendirmiştir. Genelleştirilmiş Otoregresif Koşullu Heteroskedasite (1.1) (GARCH) modeli kullanılmıştır. 2000-2010 dönemi için aylık Güney Afrika verileri kullanılmıştır. Döviz oynaklığı ile hisse senedi piyasası arasında çok zayıf bir ilişki olduğu gözlenmiştir. Birincil çek hesabı oranı ve toplam madencilik üretiminin piyasa kapitalizasyonu üzerinde olumsuz bir etkisi olduğu bulunmuştur.

Nyahokwe ve Newadi (2013), 2000-2009 dönemi için Güney Afrika'da döviz kuru oynaklığının Güney Afrika'nın geri kalanına olan toplam ihracat akışları üzerindeki etkisi araştırılmıştır. GARCH modeli ile döviz kuru oynaklığı belirlenirken katsayı tahmini için Vector autoregressive models (VARs) yöntemi kullanılmıştır. Ulaşılan sonuçlar, Güney Afrika ihracat akışları ile döviz kuru oynaklığı arasında istatistiksel olarak anlamlı bir ilişki olmadığını, yani belirsiz bir ilişki olduğunu göstermektedir.

Katusiime vd. (2015), 1960-2011 dönemleri için Uganda'da döviz kuru oynaklığının ekonomik büyümeye etkisi araştırılmıştır. ARDL tekniği kullanılmıştır. Sonuçlar hem uzun dönemde hem de kısa dönemde döviz kuru oynaklığının ekonomik büyümeyi olumlu etkilediğini göstermiştir. Buna karşın kısa vadede ise siyasi istikrarsızlık döviz kuru oynaklığı-ekonomik büyüme bağlantısını olumsuz etkilediği gözlenmiştir.

Oaikhenan ve Aigheyisi (2015), 1970-2013 dönemi verileri ile Nijerya'da nairanın ABD dolarına karşı döviz kuru oynaklığını açıklayan faktörler incelenmiştir. EGARCH tekniğinden faydalanılmıştır. Uygulamadan elde edilen bulular şöyledir; net sermaye akışlarında meydana gelen artış, Nijerya ekonomisinin küresel pazarda etkin olması, finansal anlamda sisteminin güçlenmesi, olumlu yönde olan ham petrol fiyatları ve ayrıca ekonomik büyümenin döviz kurunun koşullu oynaklığını azaltmaktadır.

Ajao (2015), 1981-2008 dönemlerinde Nijerya'da reel döviz kuru oynaklığının belirleyicilerini araştırmıştır. Döviz kuru oynaklığını hesaplamak için GARCH (1.1) tekniği kullanılmıştır. Nijerya para biriminin kur oynaklığının nedenlerini araştırmak için hata düzeltme modeli kullanılmıştır. Ampirik bulgular, ekonomi açıklığının, hükümet harcamalarının, faiz oranının hareketinin ve gecikmeli döviz kurunun, çalışmada kullanılan dönemde gerçek döviz oynaklığını etkileyen önemli değişkenler arasında olduğunu ortaya koymuştur. Para politikasının en üst otoritesinin döviz kuru oynaklığını en aza indirecek politikalar uygulaması gerektiğini ve hükümetin döviz kuru oynaklığı üzerinde doğrudan etkisi olan olası makroekonomik değişkenleri kontrol altına alması gerektiğini ileri sürmüştür.

Alagidede ve İbrahim (2016), Gana'da döviz kuru oynaklığının ekonomik büyüme üzerindeki etkilerini araştırmışlardır. GARCH ve GMM tekniğinden faydalanılmıştır. Bulgular, döviz kurunda meydana gelen şoklarının ortalamaya dönüşlü olmasına karşın, uyumsuzlukların ise çok yavaş düzelme eğiliminde olduğunu göstermiştir. Ayrıca döviz kurundaki aşırı oynaklığın ekonomik büyümeyi olumsuz etkilediği gözlenmiştir.

Isola vd. (2016), 2003-2013 yılları arasında Nijerya'da döviz kuru oynaklığı ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi araştırmışlardır. Bu ilişkiler otoregresif dağıtılmış gecikme (ARDL) modeli

kullanılarak incelenmiştir. Elde edilen bulgular, uzun vadede değişkenler arasında bir ilişki olmadığını ortaya koymuştur.

Bahmani-Oskooee ve Gelan (2017), 1971Q1-2015Q4 dönemleri için 12 Afrika ülkesinde döviz kuru oynaklığı ve uluslararası ticaret performansı arasındaki ilişki araştırılmıştır. Ancak veri kısıtından dolayı bazı ülkelerde analiz edilen dönem farklılık göstermektedir. Panel ECM yöntemi kullanılmıştır. Elde edilen bulgular, döviz kuru oynaklığının örneklem grubundaki birçok ülkede ticaret akışlarını kısa vadede etkilediğini göstermiştir. Buna karşın döviz kurundaki uzun vadeli etkilerin yalnızca beş ülkenin ihracatı ve yalnızca bir ülkenin ithalatı üzerinde etkili olduğu gözlenmiştir.

Senedza ve Diaba (2017), 1993-2014 dönemi için on bir Sahra Altı Afrika ekonomisinde döviz kuru oynaklığı ve bunun ithalat ve ihracat üzerindeki etkisini araştırmışlardır. Döviz kuru oynaklığını belirlemek için GARCH yöntemi kullanılmıştır. Dinamik heterojen paneller tekniğinin birleştirilmiş ortalama grup tahmin edicisinden ulaşılan bulgular ise döviz kuru oynaklığının ithalat üzerinde önemli bir etkisinin olduğunu göstermiştir. Buna karşın ihracat durumunda, kısa vadede oynaklığın ihracatı olumsuz etkilediğini ortaya koymuştur. Bu olumsuz etki uzun vadede olumlu etkiye doğru evrilmiştir.

Olomola ve Dada (2017) 2006-2016 yılları için Sahra Altı Afrika ülkelerinde reel döviz kuru ve döviz kuru oynaklığının ticaret dengesi üzerindeki etkileri üzerine analiz yapılmıştır. Çalışmaya on dört ülke dahil edilmiştir. döviz kuru oynaklığının belirlenmesi için Genelleştirilmiş Otoregresif Koşullu Heteroskedastisite (GARCH) modeli kullanılmıştır. Katsayı tahmini için Genelleştirilmiş Moment Yöntemi (GMM) kullanılmıştır. Ampirik bulgular, reel döviz kuru ve döviz kuru oynaklığının Sahra Altı Afrika ülkelerinde ticaret dengesini pozitif yönde etkilediğini göstermiştir.

Dada (2017), 2000-2015 yılları arasında için Sahra Altı Afrika ülkelerinde, döviz kuru oynaklığı ile ticaret dengesi nedensel ilişki yönünden araştırılmıştır. Granger nedensellik testinden faydalanılmıştır. Nedensellik testi bulgularına göre, döviz kuru oynaklığı ile ticaret dengesi arasında tek yönlü nedensellik tespit edilmiştir. Ayrıca reel döviz kuru ile döviz kuru oynaklığı arasında ise çift yönlü nedensellik ilişkisi gözlenmiştir.

Ofori vd. (2018), 1984 to 2014 dönemleri yıllık verileri ile Gana’da döviz kuru oynaklığı ve vergi gelirleri arasındaki ilişki araştırılmıştır. GARCH yöntemi ile döviz kuru oynaklığı hesaplanmıştır. Ayrıca ARDL tekniği ile katsayı tahmini yapılmıştır. Ulaşılan sonuçlar döviz kuru oynaklığının kısa ve uzun vadede vergi gelirini olumsuz etkilediğini göstermiştir.

Umaru vd. (2018), 1980-2017 dönemleri için döviz kuru oynaklığının Batı Afrika’daki İngilizce konuşan ülkelerin ekonomik büyümesi üzerindeki etkileri incelenmiştir. POLS, FE ve RE tahmincisi kullanılmıştır. Elde edilen sonuçlar bağımsız değişkenin (reel döviz kuru) istatistiksel olarak anlamlı olduğunu ve Batı Afrika’daki İngilizce konuşan ülkelere zamana bağlı olmayan değişkenler hariç tutulduğunda bağımlı değişkenle (GSYİH) negatif ilişkili olduğunu göstermiştir.

Oloyede ve Fapetu (2018), 1986-2014 dönemleri için Nijerya’da döviz kuru oynaklığının ekonomik büyüme üzerindeki etkisi araştırılmıştır. Nijerya’da ekonomik büyümenin döviz kuru oynaklığına ne ölçüde ve nasıl tepki verdiğini belirlemektedir. Genelleştirilmiş otoregresif heteroskedastisite (GARCH)

modeli kullanılarak reel efektif döviz kurunun oynaklık derecesini belirlenmiştir ve reel döviz kuru oynaklığının ekonomik büyüme üzerindeki etkisini belirlemek için genelleştirilmiş momentler yöntemi kullanılmıştır. Analiz, reel efektif döviz kurunun oynaklığının yüksek olduğunu göstermiştir. Ayrıca, reel efektif döviz kurunun ekonomik büyümeyle negatif ve anlamlı bir şekilde ilişkili olduğunu ortaya koymaktadır. Bu bulgu, döviz kuru oynaklığının Nijerya ekonomisinin büyümesi için zararlı olduğunu göstermektedir.

Mpofu ve Nikolaidou (2018), 1995Q3 ile 2015Q2 dönemleri için Güney Afrika'da döviz kuru oynaklığının istihdam büyümesi üzerindeki etkisini araştırılmıştır. 1995Q3 ile 2015Q2 dönemi boyunca Otoregresif Dağıtılmış Gecikmeli (ARDL) eşbütünleşme yöntemini kullanarak ve çeşitli özellikleri kullanarak, sonuçlar gerçek döviz kuru oynaklığının imalat istihdam büyümesi üzerinde önemli bir daraltıcı etkiye sahip olduğunu göstermektedir. Dahası, bulgular imalat çıktısı, ücretler ve ihracatın yanı sıra gerçek efektif döviz kuru ve uzun vadeli faiz oranlarının imalat istihdam büyümesi üzerinde önemli bir etkiye sahip olduğunu göstermektedir.

Ehikioya (2019), Ocak 1980 ile Aralık 2017 dönemi için döviz kuru oynaklığının Nijerya'daki ekonomik büyüme üzerindeki etkisi araştırılmıştır. Döviz kuru oynaklığını belirlemek için Genelleştirilmiş Otoregresif Koşullu Heteroskedastisite (GARCH) modeli kullanılmıştır. Katsayı tahmini için ise Sistem Genelleştirilmiş Momentler Yöntemi (GMM) yönteminden faydalanılmıştır. Ampirik bulgular, döviz kuru oynaklığının çalışma dönemi boyunca devam ettiğine ve Nijerya'nın ekonomik büyümesi üzerinde olumsuz etkiye sahip olduğunu göstermiştir.

Yakub vd. (2019), 1997-2016 dönemine ait aylık verileri kullanarak Nijerya'daki döviz kuru oynaklığının ticaret akışları üzerindeki etkisi araştırılmıştır. Nominal döviz kuru oynaklığı serisini oluşturmak için GARCH modeli kullanılmıştır. Değişkenler arasındaki uzun vadeli ilişkiyi tespit etmek için ise ARDL sınır testi yaklaşımı kullanılmıştır. Bulgular, döviz kuru oynaklığının Nijerya'nın ticaret akışlarını kısa vadede olumsuz etkilediğini, ancak uzun vadede etkilemediğini ortaya koymuştur.

İbrahim ve Sumaya (2019), 1997-2017 döneminde Sudan'daki para politikası araçlarının reel döviz kuru oynaklığı oranı üzerindeki etkisi araştırılmıştır. Bu ilişkiyi incelemek için eşbütünleşme analizini kullanılmıştır ve VECM uzun vadeli ilişkilerin varlığını açıklamak için tahmin edilmiştir. Çalışma bulguları, Sudan'ın reel döviz kurunun analiz döneminde istikrarsız olduğunu göstermiştir. Kısa vadeli reel döviz kuru oynaklığı, Sudan merkez bankasının sık müdahalelerini içeren bir kendini düzeltme mekanizması süreciyle para arzı ve kar marjı oranı değişkenlerindeki değişikliklerle açıklanmaktadır. Ayrıca VECM test sonuçları, para arzındaki bir azalmanın reel döviz kuru oynaklığı üzerinde olumsuz bir etkiye sahip olduğunu, yani para arzı değişkeninin değerindeki bir değişikliğin döviz kuru oynaklığına neden olduğunu göstermektedir.

Akintunde vd. (2019), 1986-2017 çeyreklik dönemleri için Nijerya'daki döviz kuru belirleyicisi, 1986-2017 dönemindeki Yapısal Uyum Programı (SAP) sonrası dönemde resmi döviz kuru ile paralel piyasa kurlarının karşılaştırılması yapmışlardır. Potansiyel petrol dışı ihracat, faiz oranı, enflasyon, rezervler, GSYİH ve ithalat, döviz kuru belirleyicilerinin belirlendiği mevcut literatürdür. ARDL tahmincisi kullanılmıştır. Ampirik bulgular, Nijerya'daki resmi döviz kurunun temel belirleyicilerinin faiz oranları, rezervler, GSYİH, petrol ihracatı, enflasyon ve petrol dışı ihracat, paralel döviz kurlarının

başlıca belirleyicilerinin ise GSYİH, enflasyon ve petrol dışı ihracat değişkenlerini içerdiğini göstermiştir.

Mose ve Kaboro (2019), 2000-2016 dönemleri için Sahra Altı ülkeleri için enflasyon oranındaki yakınsamanın etkisini belirlemek amaçlanmıştır. 5 ülkenin panel verisi kullanılmıştır. Standart sapma testi, enflasyon ve döviz kurunun negatif bir ilişki gösterdiği sonucuna ulaşılmıştır. Bu, Doğu Afrika Topluluğu ülkeleri arasındaki enflasyondaki yakınsamanın bölge içindeki döviz kuru değişkenliğini azalttığı anlamına gelmektedir.

Bahmani-Oskooee ve Aweke (2019), 13 Afrika ülkesinin ihracat ve ithalatının, döviz kuru belirsizliği araştırılmıştır. Genelleştirilmiş Otoresif Koşullu Heteroskedastisite (GARCH) tabanlı bir ölçüsüne verdiği yanıt incelenmiştir. Bulgular, etkilerin simetrik olduğu varsayılan doğrusal modeller kullandığımızda, örneklemimizdeki ülkelerin neredeyse üçte birinde uzun vadede önemli etkiler bulunmuştur. Ancak, doğrusal olmayan ihracat ve ithalat talebi modellerine geçtiğimizde, döviz kuru belirsizliğinin neredeyse tüm ülkelerin ticaret akışları üzerinde uzun vadede önemli etkiler gözlenmiştir. Fofanah (2020), Batı Afrika’da 1992 ve 2017 yıllık verileri ile döviz kuru oynaklığı ve ticaret arasındaki ilişkiyi araştırmıştır. Kontrol tahminci olarak FGLS tahmincisi kullanılmıştır. Sonuç, döviz kuru oynaklığının ihracat ve ithalat üzerinde dikkate değer bir etkisinin olmadığını göstermiştir.

Mpofu (2020), 1981 ile 2013 dönemlerinde Güney Afrika'daki döviz kuru oynaklığını etkileyen faktörleri incelemiştir. Aylık zaman serisi verileri kullanmış ve verileri tahmin etmek için GARCH modelinden faydalanılmıştır. Çalışmasının temel odağı, ekonomi açıklığının Rand (ZAR) oynaklığını azaltıp azaltmadığını tespit etmektir. Çalışma, dalgalı döviz kuru rejimine geçmenin ZAR oynaklığı üzerinde olumlu bir etkiye sahip olduğunu keşfetmiş ve ticaret açıklığının ZAR oynaklığını yalnızca ikili dövizler kullanıldığında önemli ölçüde azalttığını, ancak çok taraflı döviz kurları kullanıldığında bunun tam tersinin geçerli olduğunu göstermiştir.

Nor vd. (2020), Ocak 1995-Aralık 2012 dönemleri için makroekonomik faktörlerin Somali'nin düzenlenmemiş döviz kurlarının oynaklığı üzerindeki etkisi araştırılmıştır. EGARCH (üstel genelleştirilmiş otoresif koşullu heteroskedastik) modeli kullanılmıştır. Bulgular, Somali'nin düzenlenmemiş döviz kuru oynaklığının kendi şoklarından ve makroekonomik faktörlerden etkilendiğini göstermiştir. Çalışma, Somali şilini vatansızlık döneminde düzenleyici otorite olmadan dolaşımda olmasına rağmen, bu dolaşımın oynak döviz kurlarıyla birlikte olduğunu ima etmektedir.

Yabu ve Kimolo (2020), 2002 -2018 aylık verilerinden faydalanarak, Batı Afrika’da döviz kuru oynaklığının makroekonomik etkilerini araştırmışlardır. Döviz kuru oynaklığını tespit etmek için ARCH ve GARCH tekniği kullanılmıştır. Ayrıca ARDL ve PMG tahmincileri katsayı tahmini için kullanılmıştır. Bu bağlamda döviz kuru oynaklığı ihracat performansını olumsuz etkilerken kısa vadede kredi oranlarında azalışa neden olmaktadır. Doğrudan yabancı yatırımların döviz kuru oynaklığına vermiş olduğu uzun dönem etkisi olumsuzdur. Ayrıca döviz kuru oynaklığı enflasyonu da etkilemektedir.

Kwarah (2021), seçilmiş beş Afrika ülkesinde 1990Q1-2018Q1 dönemleri için kur oynaklığını ve sermaye akışları oynaklığının döviz kuru oynaklığı üzerindeki etkilerini araştırmıştır. ARCH ve

GARCH yöntemleri kullanılmıştır. Çalışmadan elde edilen bulgular, Botsvana'nın örneklem grubundaki ülkeler arasında en yüksek döviz kuru oynaklığı oranına sahip olduğunu göstermiştir. Buna karşın Fas'ın en düşük kur oynaklığına sahip olan ülke olduğunu göstermiştir. Ayrıca, analiz edilen dönem boyunca seride makul düzeyde dalgalanmaların mevcut olduğu gözlenmiştir. Farklı bir şekilde ifade etmek gerekirse Fas'ta pozitif değer artışlarının olma ihtimali daha yüksekken, diğer örneklem grubu ülkelerinde değer kaybı olasılığı nispeten daha yüksektir.

Fofanah (2022), 1995-2017 dönemi 12 Afrika (Gambiya, Gana, Fildişi Sahili, Mali, Nijer, Nijerya, Senegal, Togo, Benin, Burkina Faso, Gine Bissau ve Sierra Leone) ülkesinde döviz kuru oynaklığının ekonomik büyüme üzerindeki etkisini araştırmaktadır. GMM tahmincisi kullanılmıştır. Bulgular, gerçek döviz kurunun değer kaybetmesinin Batı Afrika ülkeleri için hem kısa vadede hem de uzun vadede yine ekonomik büyüme anlamında daraltıcı olduğu gözlenmiştir.

Anejo vd. (2022), Afrika'nın düşük ve alt-orta gelirli ülkeleri, nominal döviz kurunun belirleyicilerini, oynaklığını ve Afrika'nın alt ve alt-orta gelirli ülkelerindeki çöküş riskini araştırmışlardır. Çalışma, dalgalı veya hafif yönetilen döviz kurları kullanan 15 Afrika LLMIC'si için makro panel tahminini, altı vaka çalışması ülkesinde 17 döviz piyasası katılımcısıyla yapılan 13 yarı yapılandırılmış görüşmeden elde edilen içgörülerle birleştirmektedir. Çalışmada; ticaret şartları, ihracat konsantrasyonu ve ihracat fiyatları gibi üretken faktörlerin döviz kuru ve oynaklık üzerinde önemli bir etkiye sahip olduğunu, finansal faktörlerin ise para birimlerinin ani ve büyük döviz kuru hareketleri yaşama olasılığı için önemli olduğunu gözlenmiştir.

Sylvia vd. (2022), 1981-2019 dönemi için Gana, Nijerya, Gambiya, Liberya ve Sierra Leone gibi Sahra Altı Afrika ülkelerinde döviz kuru belirleyicilerini araştırmıştır. Panel En Küçük Kareler (PLS) tahmin tekniği kullanılmıştır. Sonuçlar, enflasyon oranının, faiz oranının, cari hesap bakiyesinin ve ticaret şartlarının Sahra Altı ülkelerinde döviz kurunu azalttığını veya değersizleştirdiğini ortaya koymuştur.

Bello vd. (2022), 1986Q1 ile 2019Q4 dönemleri için Nijerya'daki döviz kuru oynaklığı ile makroekonomik performans arasındaki ilişki analiz edilmiştir. Döviz kuru oynaklığını belirlemek için Doğrusal Olmayan Genelleştirilmiş Otoregresif Dağıtımsal Koşullu Heteroskedastisite (GARCH) modelinden faydalanılmıştır. Otoregresif Dağıtımsal Koşullu Heteroskedastisite (ARCH) etkisinin varlığı, oynaklığın çalışma dönemi boyunca kalıcı olduğunu gösteren doğrusal olmayan GARCH modellerinin kullanımını sağlamıştır. Sonuç olarak, sonuç döviz kuru oynaklığının çalışma döneminde ticaret dengesi, endüstriyel çıktı ve enflasyon ile pozitif bir ilişki gösterdiğini ortaya koymuştur.

Umoru vd. (2023), 1990-2023 dönemleri için 7 Afrika ülkesinde (Nijer, Sudan, Kamerun, Ekvator Ginesi, Tunus, Kongo ve Fildişi Sahili) döviz kuru oynaklığının belirleyicileri araştırılmıştır. Otoregresif Dağıtım Gecikmesi (ARDL) sınır testinden faydalanılmış ve ayrıca hata düzeltme modeli tahmin edilmiştir. ARCH ve GARCH modelleri ile örneklem grubundaki ülkelerin döviz kuru piyasalarının oynaklığının rastgele olmadığını tespit edilmiştir. Sudan döviz kurunda gözlemlenen oynaklık, enflasyon ve gelir farklarının önemli pozitif etkisi ile faiz oranı farkının önemli negatif etkisi tarafından desteklenmiştir. Nijer Cumhuriyeti'nde döviz kuru oynaklığı, üretkenlik artışı ve para arzının önemli pozitif etkisi ile petrol fiyatlarındaki ve faiz oranı farklarındaki önemli değişim tarafından yönlendirilmiştir. Kamerun döviz kurunda gözlemlenen kısa vadeli oynaklık, enflasyon farkı ve para arzı değişiminden önemli ve pozitif olarak etkilenirken, faiz oranı farkı ve petrol fiyatı şoku tarafından

önemli ancak negatif olarak itilmiştir. Tunus'ta döviz kuru oynaklığı, enflasyon farkı, üretkenlik artışı, petrol fiyatı şoku ve ticaret dengesinin oynadığı önemli negatif rolün önemli pozitif etkisi tarafından uyarılmıştır. Kongo döviz kurunda gözlemlenen kısa vadeli oynaklık, enflasyon farkı, gelir farkı, ticaret dengesi, para arzındaki değişimin önemli pozitif etkisi ve faiz oranı farkının önemli negatif etkisi tarafından tetiklenmiştir. Ekvator Ginesi'nde, gözlemlenen döviz kuru oynaklığı, enflasyon oranındaki farkın, petrol fiyat şokunun, para stoğundaki değişikliklerin ve dış ticaret dengesinin önemli ve pozitif etkisine dayanarak belirlendi. Fildişi Sahili döviz kurunda gözlemlenen oynaklık, enflasyon oranı, faiz oranı ve gelir seviyesindeki farklar, dış ticaret dengesi tarafından önemli ve pozitif bir şekilde yönlendirilmiş ancak petrol fiyat şokunun negatif etkisi tarafından önemli ölçüde teşvik edilmiştir.

Ezirim vd. (2023), 1985-2013 dönemleri için ile Gana, Güney Afrika, Nijerya ve Kenya gibi seçilmiş bazı Afrika ülkelerinde döviz kurlarının belirleyicileri arasındaki uzun vadeli ilişkiyi analiz etmiştir. Ampirik bulgular, iki borsa ve enflasyon, ödemeler dengesi, doğrudan yabancı yatırımlar, net ihracat ve dış rezerv değişkenleri arasında önemli bir uzun vadeli denge bağlantısı olduğunu, Kenya'nın tek istisna olduğunu gösteriyor. Hata düzeltme modeli, tüm ulusların kısa vadeden uzun vadeli dengeye hızlı ve doğru bir şekilde geçebileceğini göstermiştir.

Oliphant (2023), 1985Q1-2020Q4 dönemleri için Güney Afrika'daki enerji fiyatları üzerinde döviz kuru oynaklığının etkisi araştırılmıştır. Döviz kurundaki oynaklık, Genelleştirilmiş Otoregresif Koşullu Heteroskedastisite (GARCH) ve standart sapma kullanılarak ölçülmüştür. Çalışmada teknikleri arasında Johansen Eşbütünleşme ve Vektör Hata Düzeltme Modeli (VECM) tahminicileri kullanılmıştır. Sonuçlar, Güney Afrika'da döviz kuru oynaklığının yüksek olduğunu göstermektedir. Enerji fiyatları (doğal gaz ve ham petrol fiyatları) ile ticaret açıklığı, reel döviz kuru oynaklığı ve para arzı arasında pozitif ve anlamlı bir uzun vadeli ilişki bulunmaktadır.

Yussif vd. (2024) 1993-2017 aylık ve Gana'nın 143 ticaret ortağıyla olan ticaretinin verileri ile döviz kuru oynaklığı ile uluslararası ticaret ilişkisini araştırılmıştır. GARCH ve EGARCH teknikleri ile döviz kuru oynaklığı modellenmiştir. Ampirik bulgular döviz kuru oynaklığının Gana'nın ekonomisinde ihracat performanslarını olumsuz yönde etkilediğini göstermiştir.

Sonuç

Çalışma, Afrika ülkelerinde döviz kuru oynaklığını inceleyen ampirik literatürün sistematik bir değerlendirmesini sunmaktadır. İncelenen çalışmalar, döviz kuru oynaklığının ekonomik büyüme, ticaret dengesi, enflasyon, ihracat dengesi, petrol fiyatları ve faiz oranı gibi makroekonomik değişkenler üzerindeki etkilerini detaylı bir şekilde ele almıştır. Literatür, genellikle döviz kuru oynaklığını ölçmek için GARCH modelleri gibi ileri düzey ekonometrik yöntemlerin tercih edildiğini, analizlerin çoğunlukla dönemsel ve ülke bazında farklılık gösterdiğini ortaya koymaktadır. Afrika ülkelerinde zaman serisi olarak değerlendirildiğinde en çok çalışılan ülkenin Nijerya olduğu dikkat çekmektedir. Bu durum Nijerya'nın süreklilik arz eden siyasi istikrarsızlığının etkilerinin değerlendirilebilmesi için incelenmiş olduğu şeklinde yorumlanabilir.

Ampirik çalışmalardan elde edilen bulguların zaman zaman farklılık gösterdiği ama genel perspektiften bakıldığında paralellik gösterdiği dikkat çekmektedir. Döviz kuru oynaklığının ekonomik istikrar

üzerinde hem olumlu hem de olumsuz etkiler doğurabileceğini, ancak bu etkinin ülkenin ekonomik yapısı, politika çerçevesi ve dışsal şoklara maruz kalma derecesine bağlı olduğunu göstermektedir. Bu durum Afrika bölgesinin ekonomik ve siyasi yapısı değerlendirildiğinde olağan bir durum olduğu yönünde değerlendirilebilir.

Bu literatür incelemesi, döviz kuru oynaklığını etkileyen temel faktörler ile bu oynaklığın ekonomik performans üzerindeki etkileri arasındaki ilişkilere dair genel bir çerçeve sunmaktadır. Ancak literatürde bazı boşluklar da dikkat çekmektedir. Özellikle Afrika ülkeleri özelinde yapılan çalışmaların büyük bir kısmı, ülkelerin farklı sosyoekonomik ve kurumsal yapılarını yeterince dikkate almamaktadır. Ayrıca, teknolojik gelişme, finansal derinleşme, bölgesel entegrasyon, siyasi istikrar ve düzenleyici kalite gibi faktörlerin döviz kuru oynaklığı üzerindeki etkileri yeterince incelenmemiştir. Dijitalleşme ile birlikte yaşanan finansal gelişme her bölgeye aynı anda ve aynı oranda etki etmemektedir. Dolayısıyla Afrika bölgesi özellikle sosyo-ekonomik yapısı değerlendirildiğinde her yönü ile incelenmesi gereken bir örnektir.

Bu doğrultuda, gelecekteki çalışmaların daha kapsamlı ve mikro-temelli analizlere odaklanarak bu boşlukları doldurması önerilebilir. Döviz kuru oynaklığının etkisi ülkeden ülkeye farklılık göstermektedir. Ancak yüksek döviz kuru oynaklığı istenmeyen bir durumdur. Özellikle 2009 yılından sonra yıllarda küresel düzeyde yaşanan olaylar (finansal kriz, pandemi, bölgesel savaşlar) kur oynaklığını artırmış olabilir. Çünkü böyle dönemlerde gelecek ile beklentilerde belirsizlikler oluşabilir ve davranış değişikliği yaşanabilir. Bu bağlamda artan belirsizlik ekonomilerdeki istikrarı ve kuru etkileyebilir. Afrika bölgesi hem ekonomik hem de sosyal açıdan kırılgan bir yapıya sahip olduğundan bu bölgede kur oynaklığının etkisi daha belirgin yaşanıyor olabilir. Dolayısıyla bu etkiler ampirik çalışmaların sonuçlarına yansiyabilir. Çünkü ampirik çalışmalarda ele alınan analiz dönemi oldukça önemlidir. Bu nedenle gelecekteki çalışmalar, ülkelerin ekonomik büyüklükleri, gelir seviyeleri, finansal sistem yapıları ve kurumsal kalite gibi faktörleri modelle entegre etmelidir. Özellikle Afrika ülkelerinde kurumsal kalite (örneğin, yolsuzluk, hukukun üstünlüğü ve siyasi istikrar) ile döviz kuru oynaklığı arasındaki ilişkiyi incelemek, daha anlamlı sonuçlara ulaşılmasını sağlayabilir ve politika yapıcılara rehberlik edebilir.

Afrika ülkelerinin farklı ekonomik yapıları ve politikaları dikkate alındığında, döviz kuru oynaklığının etkilerini bölgesel düzeyde (örneğin, Batı Afrika Ekonomik ve Parasal Birliği, Güney Afrika Kalkınma Topluluğu) veya kıtasal düzeyde karşılaştırmak bölgelerin yapılarının karşılaştırılması ve bu yönde önlemler alınması için faydalı olacaktır. Söz konusu bu tür çalışmalar, bölgesel ekonomik entegrasyonun döviz kuru oynaklığı üzerindeki rolünü değerlendirebilir. Mevcut literatürün, genellikle sınırlı veri setleri kullandığı gözlenmiştir. Daha uzun zaman serileri ve son yıllara ait güncel verilerle yapılacak analizler, özellikle son dönemlerdeki küresel ekonomik dalgalanmaların (örneğin, COVID-19 pandemisi, Ukrayna krizi) döviz kuru oynaklığı üzerindeki etkilerini daha iyi anlamaya katkı sağlayabilir. Literatür döviz kuru oynaklığını belirlemek için genellikle GARCH modellerine odaklanmıştır. Gelecekteki çalışmalar, döviz kuru oynaklığını analiz etmek için yapısal VAR modelleri, dalga analizi (wavelet analysis) veya makine öğrenmesi gibi daha modern ve yenilikçi yöntemleri kullanarak yeni perspektifler sunabilir. Bu durum, daha dinamik ve karmaşık ilişkileri ortaya çıkarmaya yardımcı olabilir. Ayrıca uygulanan döviz kuru rejimlerinin oynaklık üzerindeki etkilerini değerlendirmek için bu yöne ağırlık verilmelidir. Esnek, sabit ve ara rejimler arasındaki farklar, Afrika

ülkeleri için en uygun döviz kuru politikalarının belirlenmesine katkı sağlayabilir. Bu doğrultuda uygulanan döviz kuru politikalarının etkileri değerlendirilebilir. Özellikle pandemi sonrası yaşanan emtia sorunları için küresel emtia fiyat dalgalanmaları, finansal krizler ve iklim değişikliği gibi dışsal şokların döviz kuru oynaklığı üzerindeki etkileri daha detaylı bir şekilde incelenmelidir. Bu çalışmalar, Afrika ülkelerinin dışsal şoklara karşı daha dirençli hale gelmesine yönelik politika önerileri sunabilir. Aynı zamanda Afrika’daki mevcut ve önerilen para birliklerinin döviz kuru oynaklığını azaltıcı etkilerini inceleyen çalışmalar artırılmalıdır. Bu tür analizler, kıtasal serbest ticaret anlaşmaları (AfCFTA) gibi girişimlerin potansiyel faydalarını daha iyi anlamaya yardımcı olabilir. Sonuç olarak, döviz kuru oynaklığına dair literatür, Afrika ülkelerinin ekonomik istikrarını artırmaya yönelik etkili politika çerçeveleri geliştirilmesi için önemli bir bilgi kaynağı sunarken bu çalışma göz ardı edilen konulara dikkat çekerek Afrika bölgesinin kırılganlığını azaltmaya yönelik çalışmaların yetersizliğine dikkat çekmektedir.

Yazarların Katkı Düzeyleri: Ş.A. %40, Ş.B. %30, M.A.A %30.

Etik Kurul Onayı: Etik kurul onayı gerektiren bir çalışma değildir.

Finansal Destek: Çalışmada finansal destek alınmamıştır.

Çıkar Çatışması: Çalışmada herhangi bir çıkar çatışması yoktur.

Author Contributions: Ş.A 40%, Ş.B. 30%, M.A.A. 30%.

Ethics Committee Approval: This study does not require ethics committee approval.

Financial Support: The study did not receive financial support.

Conflict of Interest: There is no conflict of interest in the study.

Kaynakça

Adewuyi, A. O., & Akpokodje, G. (2013). Exchange rate volatility and economic activities of Africa's sub-groups. *The International Trade Journal*, 27(4), 349-384, <https://doi.org/10.1080/08853908.2013.813352>.

Ajao MG. (2015), The determinants of real exchange rate volatility in Nigeria. *Ethiopian Journal of Economics*. 24(2), <https://www.ajol.info/index.php/eje/article/view/146624>.

Akintunde YW, Oyegoke E, Jelilov G & Haruna T. (2019), Determinants of exchange rate in Nigeria: A Comparison of the official and parallel market rates. *The Economics and Finance Letters*, 6, 178-188, <https://doi.org/10.18488/journal.29.2019.62.178.188>.

Alagidede, P., & Ibrahim, M. (2016). On the causes and effects of exchange rate volatility on economic growth: Evidence from Ghana. *Journal of African Business*, 18(2), 169–193. <https://doi.org/10.1080/15228916.2017.124733>.

Aliyu, S. U. R. (2009). Impact of oil price shock and exchange rate volatility on economic growth in Nigeria: An empirical investigation. *Published in: Research Journal of International Studies*, 11, 4-15, <https://mpira.ub.uni-muenchen.de/16319/>.

- Aliyu, S. U. R. (2010). Exchange rate volatility and export trade in Nigeria: An empirical investigation. *Applied Financial Economics*, 20(13), 1071-1084, <https://doi.org/10.1080/09603101003724380>.
- Anejo O, Kalterbrunner A, & Ruiz DP. (2022), Determinants of the exchange rate, its volatility and currency crash risk in Africa's low and lower-middle-income countries, *Asian Journal of Economics, Business and Accounting*, 23 (20). 26-60, <http://archive.pcbmb.org/id/eprint/1153/>.
- Avila, J. C. (2011). Fiscal deficit, macro-uncertainty, and growth in Argentina. *Serie Documentos de Trabajo, Documento*, (456), <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.1898355>.
- Aizenman, J. (2010). The impossible trinity (aka the policy trilemma), *UC Santa Cruz Working Paper Series*, <https://escholarship.org/uc/item/9k29n6qn>.
- Aizenman, J., & Ito, H. (2014). The “impossible trinity,” the international monetary framework, and the Pacific Rim, in I. N. Kaur and N. Singh (ed.), *The Oxford Handbook of the Economics of the Pacific Rim*, (pp. 1-35).
- Bah, I., & Amusa, H. A. (2003). Real exchange rate volatility and foreign trade: Evidence from South Africa's exports to the United States. *African Finance Journal*, 5(2), 1-20, <https://hdl.handle.net/10520/EJC33805>.
- Bahmani-Oskooee, M., & Arize, A. C. (2020). On the asymmetric effects of exchange rate volatility on trade flows: evidence from Africa. *Emerging Markets Finance and Trade*, 56(4), 913-939, <https://doi.org/10.1080/1540496X.2018.1543582>.
- Bahmani-Oskooee, M., & Gelan, A. (2018). Exchange-rate volatility and international trade performance: Evidence from 12 African countries. *Economic analysis and policy*, 58, 14-21, <https://doi.org/10.1016/j.eap.2017.12.005>.
- Bello, K. M., Olayungbo, D. O., & Folorunso, B. A. (2022). Exchange rate volatility and macroeconomic performance in Nigeria. *Macroeconomic Analysis for Economic Growth*, 225, <https://doi.org/10.5772/intechopen.100444>.
- Chipili, J. M. (2012). Modeling Exchange rate volatility in Zambia. *African Finance Journal*, 14(2), 85-107, <https://journals.co.za/doi/epdf/10.10520/EJC126376>.
- Courage, M. L. A. M. B. O., Andrew, M., & Kin, S. (2013). Effects of exchange rates volatility on stock market: A case study of South Africa. *Mediterranean journal of social sciences*, 4(14), 561-570, <https://doi.org/10.5901/mjss.2013.v4n14p561>
- Cömert, H. (2016). İmkansız Üçleme'den İmkansız İkilem'e: Bretton Woods dönemi ve sonrası para politikası. *Hacettepe Üniversitesi İktisadi Ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 34(1), 115-136. <https://doi.org/10.17065/huniibf.309287>.

- Dada, J. T. (2017). Exchange rate volatility and trade balance in Sub-Saharan African Countries: A causal relationship. *American Journal of Business, Economics and Management*, 5(5), 68-73. <http://www.openscienceonline.com/journal/ajbem>
- Dickson, O. O. (2012). Exchange rate volatility and economic growth in Nigeria. *Mediterranean Journal of Social Sciences*, 3(3), 399-407, <https://doi.org/10.5901/mjss.2012.v3n3p399>.
- Dung, S. & Okereke EJ. (2012). Determinants of exchange rate in African sub-Saharan countries. *Saudi Journal of Economics and Finance*, 6(4), 154-163. <http://doi.org/10.36348/sjef.2022.v06i04.006>
- Ehikioya, B. I. (2019). The impact of exchange rate volatility on the Nigerian economic growth: An empirical investigation. *Journal of Economics & Management*, 37(3), 45-68. <http://doi.org/10.22367/jem.2019.37.03>
- Englama, A., Duke, O. O., Ogunleye, T. S., & Isma’il, F. U. (2010). Oil prices and exchange rate volatility in Nigeria: An empirical investigation. *Central Bank of Nigeria Economic and Financial Review*, 48(3), 31-48, <https://www.semanticscholar.org/paper/Oil-Prices-and-Exchange-Rate-Volatility-in-Nigeria%3A-Opata-Ogunleye/4af9bec574bf6de5423b2f1388fa4bde9d72b363>.
- Ezirim Chinedu B, et al. (2023), Capital structure and firm value: Theory and further empirical evidence from Nigeria. *International Journal of Business, Accounting and Finance*, 11(1), 68, <https://www.iabpad.com/capital-structure-and-firm-value-theory-and-further-empirical-evidence-from-nigeria/>
- Fofanah, P. (2020). Effects of exchange rate volatility on trade: Evidence from West Africa. *Journal of Economics and Behavioral Studies*, 12(3 (J)), 32-52, [https://doi.org/10.22610/jebs.v12i3\(J\).3009](https://doi.org/10.22610/jebs.v12i3(J).3009).
- Fofanah, P. (2022). Effects of exchange rate volatility on economic growth: Evidence from West Africa. *International Journal of Business and Economics Research*, 11(1), 32-48, <http://doi.org/10.11648/j.ijber.20221101.15>.
- Güney, P. Ö. (2020). Ekonomik politika belirsizliği ve döviz kuru oynaklığı. *Bankacılar Dergisi*, 114, 3-17, https://www.tbb.org.tr/Content/Upload/dergiler/dosya/89/tbb_114.pdf.
- Belal, I. A. M., & Ahmed, S. A. K. (2018). Impact of monetary policy instruments on exchange rate volatility in Sudan (1997-2017), *The International Journal of Humanities & Social Studies*, 7(2), 294-303, <https://doi.org/10.24940/theijhss/2019/v7/i2/HS1902-064>.
- Isola, I. A., Oluwafunke, A. I., Victor, A., & Asaleye, A. (2016). Exchange rate fluctuation and the Nigerian economic growth. *Euro Economica*, 35(2), 1-15. <http://journals.univ-danubius.ro/index.php/euro-economica/article/view/3312/3761>.
- Joseph, A. I. (2011). An empirical investigation of the link between exchange rate volatility and trade in Nigeria. *Journal of Emerging Trends in Economics and Management Sciences*, 2(3), 175-183, <https://hdl.handle.net/10520/EJC134175>.

- Katusiime, L., Agbola, F. W., & Shamsuddin, A. (2015). Exchange rate volatility–economic growth nexus in Uganda. *Applied Economics*, 48(26), 2428–2442. <https://doi.org/10.1080/00036846.2015.1122732>.
- Kwarah, A.M. (2021). Empirical analysis of exchange rate volatility in emerging African economies, *Finance & Economics Review* 3(2), 47-70. <https://doi.org/10.38157/finance-economics-review.v3i2.333>.
- Kwesi Ofori, I., Obeng, C. K., & Armah, M. K. (2018). Exchange rate volatility and tax revenue: Evidence from Ghana. *Cogent Economics & Finance*, 6(1). 1-17, <https://doi.org/10.1080/23322039.2018.1537822>.
- Kyereboah-Coleman, A. & Agyire-Tettey, K. F. (2008). Effect of exchange-rate volatility on foreign direct investment in Sub-Saharan Africa: *The case of Ghana*. *The Journal of Risk Finance*, 9(1), 52-70, <https://doi.org/10.1108/15265940810842410>.
- Köse, N., Ay, A., & Topallı, N. (2008). Döviz Kuru Oynaklığının İhracata Etkisi: Türkiye Örneği (1995–2008). *Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 10(2), 25-45, <https://dergi-park.org.tr/tr/pub/gaziuiibfd/issue/28328/301037>.
- Mose, N., & Kaboro, J. (2019). Does inflation rate convergence spur exchange rate volatility? Empirical evidence from sub-Saharan Africa. *Asian Journal of Economic Modeling*, 7(2), 95-109, <http://doi.org/10.18488/journal.8.2019.72.95.109>.
- Mpofu T.R. (2020), The determinants of real exchange rate volatility in South Africa. *The World Economy*, 44(5), 1380-1401, <https://doi.org/10.1111/twec.13013>.
- Musila, J. & Al-Zyoud, H. (2012). Exchange rate volatility and international trade flows in sub-Saharan Africa: Empirical evidence, *Journal of African Business*, 13(2), 115-122, <http://doi.org/10.1080/15228916.2012.693440>.
- Musyoki, D., Pokhariyal, G. P., & Pundo, M. (2012). The impact of real exchange rate volatility on economic growth: Kenyan evidence. *Business and Economic Horizons*, 7(1), 59-75, <https://www.ceeol.com/search/article-detail?id=7653>.
- Nor, M. I., Masron, T. A., & Alabdullah, T. T. Y. (2020). Macroeconomic fundamentals and the exchange rate volatility: empirical evidence from Somalia. *SAGE Open*, 10(1), 1-12, <https://doi.org/10.1177/2158244019898841>.
- Nyahokwe, O. & Nwadi, R. (2013). The impact of exchange rate volatility on South African exports. *Mediterranean Journal of Social Sciences*, 4(3), 507-513, <https://doi.org/10.5901/mjss.2013.v4n3p507>.
- Oaikhenan, H. E. & Aigheyisi, O. S. (2015). Factors explaining exchange rate volatility in Nigeria: theory and empirical evidence. *CBN Economic and Financial Review*, 53(2), 47-77, <https://dc.cbn.gov.ng/efr/vol53/iss2/3/>.

Oliphant, O. W. (2023). An empirical analysis of exchange rate volatility on exports: the case of South Africa. [Doctoral dissertation, North-West University (South Africa)].

Olomola, P. A., & Dada, J. T. (2017). Real exchange rate, exchange rate volatility and trade balance in Sub-Saharan African countries: A generalized method of moment (GMM) approach. *International Journal of Scientific Research and Management (IJSRM)*, 5(11), 7395-7403, <http://doi.org/10.18535/ij-srm/v5i11.08>.

Olowe, R. A. (2009). Modeling Naira/Dollar exchange rate volatility: Application of GARCH and Asymmetric models. *International Review of Business Research Papers*, 5(3), 377-398, <https://citeseerx.ist.psu.edu/document?repid=rep1&type=pdf&doi=96b552ee7d1a1ce6376abe885fd55290f3eabd80>.

Oloyede, J. A., & Fapetu, O. (2018). Effect of exchange rate volatility on economic growth in Nigeria (1986-2014). *Afro-Asian Journal of Finance and Accounting*, 8(4), 404-412, <http://doi.org/10.1504/AJFA.2018.095243>.

Onafowora, O. A., & Owoye, O. (2008). Exchange rate volatility and export growth in Nigeria. *Applied Economics*, 40(12), 1547-1556, <https://doi.org/10.1080/00036840600827676>.

Sekkat, K., & Varoudakis, A. (2002). Exchange rate management and manufactured exports in Sub-Saharan Africa. *Journal of Development Economics*, 61(1), 237-253, [https://doi.org/10.1016/S0304-3878\(99\)00067-X](https://doi.org/10.1016/S0304-3878(99)00067-X).

Senadza, B. & Diaba, D. D. (2017). Effect of exchange rate volatility on trade in Sub-Saharan Africa, *Journal of African Trade*, 4(1-2), 20–36. <https://doi.org/10.1016/j.joat.2017.12.002>.

Takaendesa, P., Tsheole, T., & Aziakpono, M. (2006). Real exchange rate volatility and its effect on trade flows: New evidence from South Africa. *Studies in Economics and Econometrics*, 30(3), 79-97, <https://hdl.handle.net/10520/EJC21431>.

Todani, K. R., & Munyama, T. V. (2005). Exchange rate volatility and exports in South Africa. In *TIPS/DPRU Forum* (Vol. 30), <https://www.tips.org.za/files/773.pdf>.

Umaru, H., Aguda, N. A., & Davies, N. O. (2018). The effects of exchange rate volatility on economic growth of West African English-speaking countries. *International journal of academic research in accounting, finance and management sciences*, 8(4), 131-143, <http://doi.org/10.6007/IJARAFMS/v8-i4/5470>.

Umoru, D., Akpoviroro, O. N., & Effiong, S. E. (2023). Causes of exchange rate volatility. *Asian Journal of Economics, Business and Accounting*, 23(20), 26-60, <http://archive.pcbmb.org/id/eprint/1153>.

Van der Merwe, E. J. (2004). Inflation targeting in South Africa. South African Reserve Bank, Occasional Paper No 19. <https://www.resbank.co.za/en/home/publications/publication-detail-page/s/occasional-papers/2005/4704>.

Yabu, N., & Kimolo, D. (2020). Exchange rate volatility and its implications on macroeconomic variables in East African countries. *Applied Economics and Finance*, 7(3), 145-171, <http://doi.org/0.11114/aef.v7i3.4859>.

Yakub, M. U., Sani, Z., Obiezue, T. O., & Aliyu, V. O. (2019). Empirical investigation on exchange rate volatility and trade flows in Nigeria. *Economic and Financial Review*, 57(1), 23-46, <https://www.cbn.gov.ng/out/2019/rsd/efr%2057%201%20empirical%20investigation%20on%20exchange%20rate%20volatility%20and%20trade%20flows%20in%20nigeria.pdf>.

Yussif, A. R. B., Onifade, S. T., Ay, A., Canitez, M., & Bekun, F. V. (2024). Modeling the volatility of exchange rate and international trade in Ghana: empirical evidence from GARCH and EGARCH. *Journal of Economic and Administrative Sciences*, 40(2), 308-324. <https://www.emerald.com/insight/content/doi/10.1108/jjeas-11-2020-0187/full/pdf?title=modeling-the-volatility-of-exchange-rate-and-international-trade-in-ghana-empirical-evidence-from-garch-and-egarch>.

Des hommes et des femmes, des rapports de pouvoir, de la résistance et de la destruction dans *Surtout ne te retourne pas* de Maïssa Bey

Hamouche Noura*

Résumé

Surtout ne te retourne pas (2005) est le roman hommage de Maïssa Bey aux victimes du tremblement de terre de Boumerdès survenu en 2003. L'autrice y met en œuvre l'anecdote d'un pays à la dérive, d'une jeunesse psychologiquement fragilisée par la puissance de l'hypocrisie sociale régnante, des rapports humains frelatés entre les membres de la cellule familiale, entre les hommes et les femmes, le peuple et ses représentants politiques. Les clivages sont nombreux et leurs conséquences sont désastreuses sur la vie en communauté. Le présent article pose le problème des rapports hommes/femmes, pris dans les conflits idéologiques des années 90 pour dire la dislocation des relations humaines, le parti-pris de l'autrice quant au marasme social de cette période. Des concepts empruntés à la théorie du discours de M. Foucault serviront d'outils d'approche pour voir la désarticulation de ces rapports. Il sera question des partages externes, exclusifs de l'ordre du discours, notamment, le permis, la raison et la volonté de vérité. Un quatrième concept s'ajoutera aux trois premiers pour renforcer l'analyse, ce sera le renversement. Cet article aura donc pour objectif de montrer comment une désarticulation sociale, causée par de fausses interprétations de l'Islam, est prônée par des courants intégristes prêts à détruire ce qui ne leur obéit pas, sous la plume de Maïssa Bey.

Mots clés : Femme, Folie, Destruction, Homme, Islamisme.

Men and women, power relationships, resistance and destruction in *Surtout ne te retourne pas* By Maïssa Bey

Abstract

Surtout ne te retourne pas (2005) is Maïssa Bey's novel in homage dedicated to victims of Boumerdès' 2003 earthquake. Author uses an anecdote of a country adrift, a youth psychologically weakened by the strong reigning social hypocrisy, human relationships altered, between members of a family unit, men and women, also between people and their political representatives. Deviations are numerous and their consequences are disastrous on community life. The present article treats the problem of men/women relations, taken under the ideological conflicts of the 90s, to say how the dislocation of human relationships, author's bias towards the social slump of that period were. Concepts borrowed from M. Foucault's "la théorie du discours" will serve as tools of approach to see the disarticulation of these relationships. It will be question of external shares, exclusive from the order of discourse, in particular, the allowed, reason and the will to truth. A fourth concept will be added to this three to strengthen the analysis, it will be the reversal concept. This article will aim to show how social dislocation, caused by false interpretations of Islam, is advocated by fundamentalist currents ready to destroy anyone who opposes them, under the pen of Maïssa Bey.

Keywords: Destruction, Madness, Man, Islamism, Women.

* Université Alger 2, Faculté des Langues Etrangères, Département de Français, Algeria, n.hamouche74@gmail.com, Orcid: 0009-0000-1030-1622

Reçu (Received): 28.11.2024 **Accepté (Accepted):** 18.02.2025 **Publié (Published):** 30.03.2025

Citation/Cite: Noura, H. (2025). Des hommes et des femmes, des rapports de pouvoir, de la résistance et de la destruction dans *Surtout ne te retourne pas* de Maïssa Bey. ChronAfrica, 2(1), 81 - 96. <https://doi.org/10.62841/ChronAfrica.2025.238>

Copyright © 2025 The Author(s). This is an open-access article under the Creative Commons Attribution License (CC BY) which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium or format, provided the original work is properly cited.

Introduction

Surtout ne te retourne pas est un hommage aux victimes du tremblement de terre de Boumerdès, une wilaya du centre au nord de l'Algérie, survenu en 2003. Dans un style simple, presque scolaire, Maïssa Bey semble y exercer des procédés du tremblement, tremblement de la voix de sa narratrice en quête de soi et en reconnaissance des autres, tremblement des certitudes sociales (politiques, religieuses, économiques...), tremblement des relations familiales jusqu'à l'effondrement, à la ruine, tremblement du "je" aussi, ce pronom équivoque qui décline l'identité du sujet de discours dans le récit, mais qui n'est jamais vraiment lui-même, qui devient tout le temps autre. Et enfin, tremblement des frontières entre les genres, le roman, la tragédie, le plaidoyer, le journal intime... Le roman de M. Bey se fait comme une hyperbole sismique qui frappe la terre, traverse les mémoires individuelles et celle collective, secoue les relations hypocrites entre les membres d'une même famille, d'un même clan soudé par des intérêts politiques ou financiers et d'une même communauté, une société qui subit son châtement ou bien son sacrifice, selon le point de vue où l'on se trouve pour interpréter, pour lire le Signe-séisme :

Je crois que tout est signe. Un peu comme si nous, créatures faibles, faillibles et dites cependant raisonnables, étions prises dans un réseau invisible. Le réseau que les faits tissent pour parvenir à une finalité de prime abord indiscernable, incompréhensible. Et même si les raisons premières de chaque événement ne sont pas évidentes dans un premier temps, elles deviennent très vite lisibles si l'on se donne la peine d'examiner le déroulement des événements, et surtout la façon dont ils s'enchaînent. (En italique dans le texte) (Bey, 2005, p. 23)

D'emblée, le signe-symptôme est donné, l'homme avec sa rationalité, sa capacité à penser le monde, à le cerner, et malgré l'ensemble des déterminismes qui dépassent son intelligence à l'appréhender, il peut en saisir les tenants et aboutissants, en comprendre la portée s'il s'attarde sur les indices que ce monde lui offre. M. Bey donne le ton de son écriture : elle ne met pas l'événement-catastrophe de 2003 sur le compte de la seule fatalité, elle veut lire et donner à lire ses "signes", comme ferait un médecin avec les symptômes qu'il perçoit sur son patient.

Avec M. Bey, nous nous proposons de lire les tremblements qu'elle donne à voir et à écouter comme des signes à interpréter, à faire parler, dans une perspective d'analyse du discours au moyen de concepts philosophiques empruntés à Michel Foucault. C'est à l'instar du philosophe français et de sa conception du sujet comme instance politique agissant et subissant des multiplicités de règles coercitives du discours, de sa production et de sa diffusion, que nous voudrions faire parler le texte à la fois accessible et complexe de M. Bey. Il s'agit de montrer comment le sujet qui doit se plier à un arsenal de dogmes sociaux rendus par des dogmes discursifs, sous peine d'exclusion, trouve des moyens pour échapper à leur rigidité implacable pour dire sa perception de la vérité, produire son discours depuis un point de vue qui lui est singulier et unique. Le roman se saisit de la désintégration des rapports hommes/femmes à travers le récit d'une jeune fille en quête de son histoire. Il donne à lire une fissure, une faille dans les relations entre les deux sexes, causée par des paramètres-sociaux multiples, visibles à travers les interstices de la trame qui tourne autour d'un personnage dédoublé, mais c'est une faille dont les racines semblent plus profondes que cette visibilité offerte. Nous tenterons donc de dire comment un être de désir, Amina/Wahida, évolue dans une atmosphère suffocante d'odeurs de charogne et de poussières accumulées depuis des lustres au fond de sa mémoire, se fraie un chemin singulier dans le marasme des interdits familiaux, des tabous sociaux, faits de dogmes religieux pervertis, d'injonctions culturelles

faussées, pour retrouver sa vérité. Et par-delà la narratrice dédoublée, nous verrons comment une enseignante de français au lycée, dans un patelin perdu de l'Algérie profonde, brave des traditions contraignantes, un pouvoir phallique dont les pratiques sont pour la plupart corrompues, pour dire la faille indélébile entre les hommes et les femmes dans un microcosme fictif incarnant la société algérienne des années 2000. Pour ce faire, nous convoquerons les procédures d'exclusion externes de M. Foucault, l'interdit, la folie, la volonté de vérité comme moyens techniques pour faire parler un texte à la croisée des genres et à la nuance transgressive prononcée. En effet, il s'agit d'un ensemble de procédures d'exclusion du discours conçues pour mettre en relief les pratiques de la raison d'Etat qui travaille à raréfier les sujets de discours dans le but de maintenir l'ordre, d'inscrire une mesure sociale à suivre nécessairement, sous peine d'anathème. Nous aurons recours aussi à son concept de renversement qui joue comme principe de création littéraire chez M. Bey et qui donne un caractère lucide à la folie de ses personnages centraux qui, cela s'entend, sont féminins.

1. Du retournement/renversement dans *Surtout ne te retourne pas*

Le concept foucaldien de renversement nous permet de lire le roman de Maïssa Bey comme un champ discursif où s'opèrent des retournements à de multiples niveaux. Pour le philosophe français, le principe du renversement accorde la possibilité de retourner des propositions admises dans l'ordre du discours dans le but de les récuser, de les remettre en question, mais aussi dans le but d'en produire de nouvelles:

Un principe de renversement : là où, selon la tradition, on croit, reconnaître la source des discours, le principe de leur foisonnement et de leur continuité, dans ces figures qui semblent jouer un rôle positif, comme celle de l'auteur, de la discipline, de la volonté de vérité, il faut plutôt reconnaître le jeu négatif d'une découpe et d'une raréfaction du discours. (Foucault, 1971, p. 53-54)

Le sens premier du verbe et de l'injonction des anges au prophète Lot sont inscrits comme un événement historique de l'humanité dans au moins deux des trois religions monothéistes, le Christianisme et l'Islam. Chez M. Bey, cette injonction rappelle le geste fatal devenu mythique de sa femme qui se retourne sur Sodome en train de subir le châtement divin et qui l'emportera elle aussi. Ainsi, dans la Bible, dont le Texte fondateur est la Tora, le geste de la femme du prophète est l'évidence-même de sa révolte contre la loi de Dieu : « [...] tandis que "la femme de Loth regarde en arrière et devient une colonne de sel (Genèse 13, 1-14)" » (Fouilloux, 1990, p. 153) Par ailleurs, dans le Coran, l'allusion est plus vague quant au châtement réservé aux sodomites, mais le geste de la femme du prophète est le même :

Alors [les hôtes] dirent : Ô Lot, nous sommes vraiment les émissaires de ton Seigneur. Ils ne pourront jamais t'atteindre. Pars avec ta famille à un moment de la nuit. Et que nul d'entre vous ne se retourne en arrière. Exception faite de ta femme qui sera atteinte par ce qui frappera les autres. Ce qui les menace s'accomplira à l'aube. L'aube n'est-elle pas proche ? (Saint Coran, Houd, V.81)

Cette même injonction religieuse, mise en relief en titre de l'œuvre *Surtout ne te retourne pas*, contient l'idée du renversement dans la construction de tout l'univers romanesque de M. Bey, car Amina se retourne. Désormais, ce ne sont pas les femmes qui sont soumises aux regards inquisiteurs des hommes, mais plutôt l'inverse. Ce sont les hommes, leurs comportements, leurs lois, leur pouvoir qui sont soumis

à l'analyse, au jugement et à la critique. Le point de vue est féminin, car c'est une femme qui écrit et c'est une jeune fille de vingt-trois ans qui raconte l'histoire, qui porte un regard à la fois impliqué et observateur, à la fois neutre et partie prenante dans le déroulement des événements. Cette mobilité du personnage principal Amina qui devient Wahida après le séisme lui permet de produire des voyages dans le temps très singuliers et d'enchâsser l'analepse de son après-fugue à peine enclenchée, une anecdote complètement imaginée, inventée selon un modèle concret, celui des réactions usitées dans les villages algériens en de pareilles circonstances, et, apparemment bien assimilées par Amina.

D'autre part, l'idée du renversement se situe aussi dans le fait que la narratrice se retourne une dernière fois sur un passé très proche qu'elle est sur le point d'enterrer pour un nouveau commencement : « *Je dois tout de même jeter un dernier regard en arrière...Je vais donc mettre en scène la pièce qui va se jouer derrière moi.* (En italique dans le texte) » (Bey, 2005, p. 43) Et alors qu'on s'attendrait à la voir subir le même sort que la femme de Lot, parce qu'elle n'obéit pas à l'ordre, elle est au contraire sauvée. Le mythe est ainsi renversé. Mais encore, loin d'elle l'idée de provoquer un tremblement de terre qui va ensevelir toute sa famille adoptive. Si elle se retourne, c'est uniquement parce qu'elle se représente avant l'heure la réaction familiale après sa fugue : on se réveille un beau matin et une jeune fille a disparu, aucune trace d'elle nulle part dans la maison, le seul lieu qu'elle a le droit d'occuper avec son corps encombrant. Elle sait le milieu fermé, les clivages traditionnels intransigeants à l'égard de la femme. Elle improvise donc le scénario qui va se jouer dès que "son père" découvrira son absence. Sauf que, tout se passe dans sa tête.

L'ouvrage est estampillé "roman", mais il se déroule comme une pièce tragique, construit en cinq actes, selon le modèle traditionnel grec. L'autrice subvertit ainsi la structure de son récit. D'après Jean-Pierre Vernant (1972), la tragédie serait née en Grèce pour éduquer les citoyens de la cité : « [...] de plus, elle (la tragédie) traduit, comme forme d'expression spécifique, des aspects jusqu'alors méconnus de l'expérience humaine ; elle marque une étape dans la formation de l'homme intérieur, du sujet responsable. » (p. 11) J-P. Vernant insiste sur une mutation dans la société grecque, une mutation obtenue grâce aux représentations tragiques visant à responsabiliser les sujets. Cependant, si le roman de M. Bey rappelle la tragédie, c'est aussi, c'est surtout par la présence du religieux, de la puissance divine, de la faute, du châtement, de la culpabilité et de l'inéluctabilité de l'expiation. Il est tragique aussi dans la mesure où il actualise des mythes grecs universels : celui d'Œdipe, dans Œdipe roi de Sophocle (1947, pp. 247-333) dans laquelle Œdipe transgresse la loi de l'inceste à demi-conscient pour en payer le prix nécessairement. Dans le récit de M. Bey, c'est le père d'Amina qui tente de la violer alors qu'elle n'avait que deux-trois ans. Il expire sous la réaction violente de son épouse qui devra, à son tour, expier sa faute en passant sa vie en prison, jusqu'à la veille du tremblement de terre. L'anecdote racontée par la mère d'Amina remet en question la faculté mnémonique de sa fille. Car un rebondissement en fin de récit laisse voir une autre vérité, celle que raconte la mère, au moment de leurs retrouvailles à sa sortie de prison, un moment qui va provoquer un choc pour la jeune fille et qui lui fait dévaler les escaliers de l'immeuble où elle a toujours vécu avec sa tante Dalila, dans une tentative désespérée de fuite : « Tu étais déjà arrivée au rez-de-chaussée quand la terre s'est mise à gronder. Tout s'est mis à trembler. J'ai eu tout juste le temps de me jeter dehors pour éviter les pierres qui ont commencé à pleuvoir de partout. » (Bey, 2005, p. 200) Cela se passe comme si personne ne devait pouvoir échapper au châtement après la transgression du tabou. La victime et son agresseur sont frappés de la même souillure et doivent expier la faute pareillement. Dans son essai sur les rapports de l'homme au sacré, R. Caillou évoque les

sociétés dites primitives pour appréhender le tabou de l'inceste. Il donne à saisir l'impact de sa transgression sur la vie communautaire : « Le coupable ne met pas seulement sa propre personne en danger, le trouble qu'il a introduit fait tache d'huile autour d'elle, et, en gagnant de proche en proche, détraquerait l'ensemble de l'univers, si le mal ne perdait de sa virulence au fur et à mesure de sa diffusion. » (Caillois, 1950, p. 30) De la même manière que dans les mythes grecs, les tabous de la sexualité, dans les sociétés primitives, sont appréhendés sous l'angle de la punition collective, car, ils engendrent des conséquences néfastes collectives : « Attenter au totem en le consommant, à la femme en la possédant, à l'homme en le tuant sont les trois aspects d'une même faute, d'un même attentat à l'intégrité mystique du clan. » (Caillois, 1950, p. 90) Surtout ne te retourne pas se lit comme une construction romanesque où les personnages sont soumis au même principe du châtement, sous un point de vue très singulier que nous essayons de développer.

Effectivement, chez M. Bey, au-delà d'Œdipe, c'est aussi le mythe d'Antigone qui se déroule pour continuer la malédiction, poursuivre le châtement : Amina décide de braver les barrières familiales et sociales pour revendiquer son droit à choisir la vie qu'elle désire et fugue à la veille de son mariage arrangé. Et quand bien même la révolte se passe dans sa tête remplie de mots et de personnages fictifs et mythiques, les tabous de l'inceste et celui de la femme transgressive des lois de la cité, que lui fait endosser l'écrivaine, sont des thèmes finement revus et retravaillés dans le récit par le truchement de ses amnésies répétées. La présence du chœur, un chœur extérieur et pourtant impliqué dans l'histoire, produit des trous entre la fiction et la réalité, fait trembler l'imperméabilité des deux mondes, de telle sorte qu'ils communiquent par l'intermédiaire de ce chœur tragique/narrataire romanesque tout le temps interpellé par un "vous" solennel : « Je dois cesser de parler seulement de moi. Vous devez l'accepter. (En italique dans le texte) » (Bey, 2005, p. 61) ; « Cette entrée en matière... à vous mettre en condition, vous qui m'écoutez et cherchez à comprendre. (En italique dans le texte) » (Bey, 2005, p. 25) Ce même lecteur hypothétique, ce narrataire, ce chœur tragique, devient aussi à la fin du roman, le docteur : « Mais dites-moi, dites-moi vraiment docteur, je voudrais être sûre. (En italique dans le texte) » (Bey, 2005, p. 61) Toute la complexité de l'histoire s'explique avec la présence du docteur thérapeute, psychiatre ou psychanalyste qui aide Amina/Wahida à se retrouver, à sortir de la confusion psychoaffective où elle se trouve depuis l'enfance.

Tout prête à croire que l'histoire qu'on doit suivre jusqu'à la rencontre avec Dounya est une invention d'Amina qui veut fuir, concrètement, sa mère retrouvée, même si dans son imaginaire perturbé, c'est une famille conservatrice, très puritaine, hypocrite, qu'elle fuit. Dans l'esprit dérangé de la jeune fille, on serait en train d'organiser son mariage, à son insu, comme une transaction commerciale censée consolider les relations politiques de son prétendu père : « Cours, cours et surtout ne te retourne pas. » (Bey, 2005, p. 53) Elle dit être arrivée à Alger au moment où un tremblement de terre se produit. Où ? Aucune explication. Mais c'est un séisme très puissant et qui secoue toute la région centre du pays, Alger y compris. Elle perd connaissance et pousse un cri à son réveil. Recueillie par Dadda Aïcha qui la trouve gisant au sol inanimée, elle fait croire qu'elle a perdu la mémoire, qu'elle ne se souvient même plus de son nom. Cependant, un détail référentiel ne laisse aucune chance au déplacement d'Amina. A. Wissam rappelle la catastrophe en ces termes : « Il y a environ 19 ans, l'Algérie fut touchée par une catastrophe naturelle qui a fait de nombreuses victimes : un séisme de 6,8 de magnitude qui a frappé la wilaya de Boumerdès à environ 60 kms à l'est de la capitale Alger, le 21 mai 2003 à 19 h 44 min. » (Algérie 360°, 21/05/2022) En effet, les camps des sinistrés ont tous été installés dans la région de

Boumerdès, parce que c'est la région où des quartiers entiers se sont effondrés en mille-feuilles ensevelissant vies humaines et biens matériels. Cela étant, l'autrice s'assure de bien marquer la marge entre le monde réel et celui fictif dans un avertissement au lecteur : « La topographie des lieux dans lesquels j'ai installé mes personnages est largement inspirée des lieux où s'est produit le tremblement de terre qui a secoué une grande partie du nord de l'Algérie le 21 mai 2003...Il ne s'agit cependant pas d'une reconstitution. » (Bey, 2005, p. 25) La limite entre la réalité et la fiction semble explicitement marquée à première vue, mais l'écrivaine n'aura de cesse de la retourner, de la fissurer, tout au long du processus d'écriture.

2. De l'exclusion à l'envers

Dans *Surtout ne te retourne pas*, ce sont les hommes qui sont exclus du monde féminin. Sauf de rares exceptions, tous les hommes, tous les personnages masculins du récit sont représentés sous des aspects négatifs. Le père adoptif imaginaire, le présumé fiancé, les barbus, le chauffeur du bus avec l'ensemble des occupants du bus...et le personnage le plus important, le père réel d'Amina, mort sous les coups de pistolet de son épouse qui le surprend en train de tenter l'innommable sur sa fille de deux ans, un acte transgressif qui n'est représenté que par des silences lourds et suggestifs :

...un homme gisant par terre, baignant dans son sang. Près de lui, une femme assise sur un fauteuil, un pistolet à la main...une seule journaliste mentionne les traces de coups et les nombreuses ecchymoses sur le corps de la petite fille. Tous relèvent le mutisme inébranlable de Dounya. Elle n'a pas prononcé une seule phrase pendant toutes les audiences. Son avocat lui-même n'a pas réussi à lui arracher un seul mot. (Bey, 2005, p. 203)

L'innommable s'est produit, il n'y a donc rien à dire, rien à justifier : « La transgression de la loi d'exogamie se trouve assimilée aux paroles de mauvais augure, sacrilèges par essence, qui insultent à l'ordonnance du monde et lui portent atteinte par le seul fait qu'elles sont prononcées. » (Cailliois, 1950, p. 87) Il faut juste se taire et accepter la lourde responsabilité de son acte et l'accusation qui s'en suivra : le meurtre de son mari.

Paradoxalement, le seul personnage masculin nommé, identifié et pour qui l'autrice semble avoir de la sympathie c'est Mourad, l'adolescent de quinze ans et le mâle dans la famille de fortune composée par Dadda Aïcha. Rejeté par sa propre famille, il apprend à compter sur lui-même dès l'âge de douze ans. Chez M. Bey, les limites sont tracées au départ par les hommes, infranchissables pour les femmes, et, elles finissent par retourner la situation à leur profit. Elles prennent le pouvoir et sont aux commandes de la vie dans les camps de sinistrés : « Ce sont les femmes qui, les premières, ont pris possession des lieux, comme si elles avaient toujours vécu dans la précarité [...] » (Bey, 2005, p. 70) S'inscrit alors, par de tels propos, le gouffre qui sépare les deux sexes de manière, certes exagérée, mais représentative d'un univers où la communication égalitaire n'existe pas, où le partage des statuts est visiblement à l'avantage des hommes. C'est l'hyperbole qui, selon P. Fontanier (1968) : « augmente ou diminue les choses avec excès, et les présente bien au-dessus ou bien au-dessous de ce qu'elles sont, dans la vue, non de tromper, mais d'amener à la vérité même, et de fixer, par ce qu'elle dit d'incroyable, ce qu'il faut réellement croire » (p. 117) et c'est elle qui joue comme procédé fondamental pour dire cette faille chez M. Bey. Tentons de voir, dans quelle mesure l'incommunicabilité provoquée par les tabous l'agrandit entre les deux sexes chez l'écrivaine.

Pour M. Foucault, le tabou est l'expression la plus tranchée, la plus claire de la limite entre le permis et l'interdit dont il est la première composante :

On sait bien qu'on n'a pas le droit de tout dire, qu'on ne peut pas parler de tout dans n'importe quelle circonstance, que n'importe qui, enfin, ne peut pas parler de n'importe quoi. Tabou de l'objet, rituel de la circonstance, droit privilégié ou exclusif du sujet qui parle : on a là le jeu de trois types d'interdits qui se croisent, se renforcent ou se compensent, formant une grille complexe qui ne cesse de se modifier. (1971, p. 09)

Est donc tabou tout ce dont on n'a pas le droit de parler, notamment les sujets de la sexualité et celui de la politique qui semblent être les plus renforcés par des limitations invisibles et pourtant partout présentes, depuis le milieu familial jusqu'à la scène publique, passant par l'institution scolaire, celle de la santé ou de la justice, indistinctement.

Dans *Surtout ne te retourne pas*, le tabou est représenté par un large éventail de pratiques d'enfermement, de traditions de bâillonnement, de restrictions et de limitations de la liberté et de la volonté de la femme. Le plus important est le tabou de l'inceste, l'interdit sexuel le plus puissant autour duquel se construit toute la trame. D'ailleurs, M. Foucault (1971) fait des tabous de la sexualité un des moyens les plus puissants pour exclure les sujets de l'ordre du discours et de l'organisation sociale :

Je noterai seulement que, de nos jours, les régions où la grille est la plus resserrée, où les cases noires se multiplient, ce sont les régions de la sexualité et celles de la politique : comme si le discours, loin d'être cet élément transparent ou neutre dans lequel la sexualité se désarme et la politique se pacifie, était un des lieux où elles exercent, de manière privilégiée, quelques-unes de leurs plus redoutables puissances. (1971, p. 09)

Ajouté au tabou politique sur lequel nous n'insistons pas dans ce présent travail consacré aux rapports hommes/femmes, la sexualité est sous l'emprise du silence dans *Surtout ne te retourne pas*. L'on remarque le poids de ce silence écrasant dans le microcosme social mis en œuvre par l'écrivaine, d'abord à travers une fragilité des relations des hommes avec les femmes donnée à lire sous le signe d'une violence difficilement contenue. Ainsi les relations des uns aux autres sont d'autant plus clivées s'il est question de l'ordre familial : « Tous relèvent le mutisme inébranlable de Dounya. Elle n'a pas prononcé une seule phrase pendant toutes les audiences. » (Bey, 2005, p. 203) Effectivement, la femme incarne le tabou dans l'univers romanesque de M. Bey : elle est tabou par son corps désiré par les hommes, elle doit donc l'enfermer, ne sortir que si nécessaire, le cacher, le couvrir de vêtements amples. La mode est au djilbab des salafistes après le séisme, il est le signe de la volonté de l'expiation de la faute qui incombe toute, semble-t-il, aux femmes. La femme est un tabou aussi par sa voix, elle doit donc baisser le ton quand elle parle, quand elle rit, quand elle pleure ; elle l'est par sa fonction procréatrice : ses règles l'excluent de la cuisine, mais on voit bien que dans le récit de M. Bey, les règles sont introduites dans la cuisine, sur le frigidaire. C'est la mère que s'invente Amina et qui n'est que la maîtresse de maison, où sa tante Dalila l'emmène avec elle pour faire le ménage, qui poste le calendrier des menstrues de ses deux filles sur le frigidaire dans la cuisin

Le discours est hautement hyperbolique : la femme comme tabou, la femme à enfermer, à garder, à surveiller tout le temps et en tout lieu est l'occupation fondamentale des hommes dans cette société mâle

où la volonté féminine doit rester sous les verrous. De ce fait, la fugue d'Amina est à même de susciter des réactions inouïes où l'entourage proche et lointain a un avis à donner, une flèche empoisonnée à décocher à ses imaginaires gardiens de la morale qui n'ont pas su/pu la surveiller :

[...] la plus redoutable des épreuves : ce-que-vont-dire-les-gens. Les parents. Proches et éloignés. Les nombreux amis de la famille. Les simples relations. Les voisins-et surtout les voisines. L'ex-future-belle-famille. Les clients et les ouvriers de mon père. Les membres du parti. Les futurs électeurs. Les copains du frère. Les passants. Les hommes assis aux terrasses du café. Les jeunes debout contre les murs. Les policiers. Les gendarmes. Les militaires. Les autorités de la ville. Les marchands ambulants. Les masseuses du hammam. Les guetteuses derrière les volets. Les langues de vipère. Les indifférents. Les uns et les autres, tous les autres. Tous ceux qui sur tout ont toujours un mot à dire. (Bey, 2005, p. 44)

Et c'est Amina, depuis son point de vue de jeune fille rebelle qui donne à voir, à lire, à travers une accumulation suffocante l'inquiétude montante, le désarroi social sans précédent que provoque sa fugue fictive. C'est elle qui donne à saisir l'ampleur, la gravité de son acte transgressif imaginaire.

Par ailleurs, le rituel et le statut interviennent aussi pour limiter et raréfier les sujets de discours pour marquer la limite entre le permis et l'interdit. C'est ce que M. Foucault (1971) appelle : « [...] le rituel de la circonstance, droit privilégié ou exclusif du sujet qui parle [...] » (p. 10) Ce sont deux composantes de l'interdit dont les principes consistent à produire des situations précises pour des prises de parole précises, par des sujets précis et à l'intention d'autres sujets précis. Ce sont tous les détails concrets qui accompagnent une production de discours. Chez M. Bey, les deux procédés opèrent comme moyens mis en œuvre par les hommes pour ôter la parole aux femmes. Mais par un renversement de la loi masculine appuyée sur les discours interprétatifs religieux, celles-ci vont s'approprier ce qu'on leur a interdit depuis la vague intégriste qui frappe comme la peste. En effet, la description de l'échange verbal que doit mesurer Amina avec le chauffeur du bus pour ne pas se faire renvoyer à la maison, l'attitude qu'elle doit tenir, le ton sur lequel elle doit s'exprimer, les phrases mêmes qu'elle doit dire, laissent voir la difficulté voire l'impossibilité pour elle, de prendre la parole face à un homme pour exprimer sa volonté. Tout ce rituel dûment respecté par Amina laisse voir la démesure de la valeur de l'homme au détriment de celle de la femme dans cette société à la morale sciemment exagérée à travers une écriture hyperbolique : « J'essaie d'avoir l'air naturel. Ce qui sous-entend : yeux baissés, gestes maladroits. Il faut que cela soit évident : je suis intimidée, presque apeurée, comme il convient à une jeune fille de bonne famille peu habituée à circuler seule. » (Bey, 2005, p. 36) Le propos est ironique, et même risible, car la jeune fille joue le rôle qu'on lui assigne en toute conscience : faire croire que les hommes sont là pour la sécuriser. Elle sait ce qu'on attend d'elle et accepte de prendre l'habit de la vierge effarouchée qu'elle est censée être pour s'assurer la protection, quand bien même totalement fausse, des mâles du voisinage. Autrement, elle se ferait exclure et deviendrait un paria.

Sous un autre angle, le jeu sur l'exclusion de la femme par l'interdit dans le roman donne une idée sur le statut qu'elle tient dans une hiérarchie sociale où les rôles semblent assignés de façon définitive. Mais très vite, la balance est renversée et les rôles intervertis. On le remarque d'ailleurs à partir du clin-d'œil de la narratrice qui prend presque à témoin le lecteur dans son jeu de rôle au début de son aventure. Et bien au-delà, l'exclusion est indéfiniment celle des hommes. L'exemple le plus frappant reste celui du début de la fugue imaginaire de la narratrice où le chauffeur du bus qui la transporte est décrit dans un

style où le détail prime :

Barré d'une moustache imposante, le visage rubicond du chauffeur de bus. A l'extrémité de ses bras puissants recouverts de poils, des mains étonnamment petites, comme atrophiées, tenant fermement le volant. Un tricot d'un blanc douteux et de larges auréoles de sueur sous les aisselles et dans le dos. (Bey, 2005, p. 35)

Au moyen du sarcasme nuancé d'humour noir, le conducteur est donné à voir à travers des détails qui définissent sa masculinité, mais une masculinité purement biologique. A travers cette description au vitriol, le chauffeur du bus paraît en imposer avec sa moustache, ses poils, et ses bras puissants, mais pas pour longtemps. Ses mains sont trop petites, elles ont même l'air atrophiées, ce qui laisse voir l'ironie sarcastique de l'autrice à l'égard de ce personnage fait comme un homme par ses attributs naturels, mais qui n'est qu'un enfant dont les mains sont loin d'avoir servies à produire, à faire de l'artisanat -la faculté qui définit l'homme dans sa singularité humaine- à tel point qu'elles semblent atrophiées. De cette description jaillit un trait caractéristique de la psychologie masculine investie dans le récit : l'immaturité. Les hommes ne font ou ne feraient rien de leurs deux mains et ils ne peuvent donc pas apporter la sécurité aux femmes. La narratrice est une observatrice avisée et elle a vu que les mains atrophiées ont exclu le chauffeur de la sphère des artisans d'abord, de celle de la maturité et de la sagesse ensuite. Le point est crucial dès le début de l'anecdote, et au même titre que la narratrice, les autres femmes exclurent les hommes de leur univers.

3. Des femmes et/ou des folles dans Surtout ne te retourne pas

Michel Foucault (1971) parle du fou comme d'un sujet dont le discours ne circule pas comme celui des autres : « C'est à travers ses paroles qu'on reconnaissait la folie du fou [...] » (p. 13) D'après le philosophe, dans une société de la mesure, il y a le fou et il y a l'ordre qu'on ne doit pas permettre qu'il casse. Ce "on" regroupe toutes les institutions mises en place pour prévenir les dérapages, pour conjurer les dangers d'une parole qui dépasse l'ordre social, qui enfreint ses règles, qui ne respecte pas son ordonnance. Un discours transgressif est d'emblée dangereux pour la raison d'Etat, dans la mesure où le fait même de qualifier une parole avec de tels adjectifs peut accorder le privilège de l'héroïsme à son auteur. La façon la plus sûre, la plus efficace pour enlever toute dangerosité à un propos transgressif est de le jeter dans la déraison. Placer ainsi une parole hors la loi à l'extérieur du champ de la raison permet de l'annuler simplement. La maladie mentale, comme concept du jargon psychiatrique en Occident depuis la fin du 18ème siècle, a instauré une terreur muette à l'égard du nouveau gendarme, à savoir le corps médical qui, désormais, travaille au service de la Justice et de l'affirmation de la Loi contre toute tentative de transgression. M. Foucault renforce son propos :

Et quand bien même le rôle du médecin ne serait que de prêter l'oreille à une parole enfin libre, c'est toujours dans le maintien de la césure que s'exerce l'écoute. Écoute d'un discours qui est investi par le désir, et qui se croit – pour sa plus grande exaltation ou sa plus grande angoisse – chargé de terribles pouvoirs. S'il faut bien le silence de la raison pour guérir les monstres, il suffit que le silence soit en alerte, et voilà que le partage demeure. (1971, p. 14)

C'est dire ô combien il est dangereux de parler, et de surcroît, de parler contre les règles en vigueur, de les remettre en question, de les interroger avec l'objectif de les déstabiliser, de les

modifier...Heureusement pour la raison d'Etat, les institutions d'Etat sont à son service et travaillent à consolider son pouvoir.

Dans la microsociété de M. Bey, les hommes et les femmes entretiennent des relations très conflictuelles, très mitigées, difficiles à démêler. Ils ont besoin les uns des autres, mais un mur invisible s'est érigé entre eux depuis longtemps. Ils se rencontrent sûrement, mais dans un territoire réservé à la reproduction, aux pratiques sexuelles qui, une fois vécues, sont rejetées au rang d'un silence coupable qui aggrave la faille entre eux. Au sortir de cette zone d'attache purement biologique où se retrouve le couple mâle/femelle, les hommes et les femmes ne se rencontrent plus, ou presque plus chez M. Bey. Ils deviennent des ennemis les uns pour les autres, la plupart du temps.

De cette relation peu amène entre les deux sexes, naît une deuxième forme exclusive pour le féminin dans le récit. C'est l'infériorisation de la femme, son statut d'éternelle mineure. S'appuyant sur des arguments d'autorité, l'Islam, les hommes s'en servent comme d'une épée de Damoclès contre les femmes pour, d'abord les inférioriser, ensuite les mettre au banc des accusés. Elles sont accusées, entre autres crimes et délits, de folie. Et toutes les femmes dans Surtout ne te retourne pas sont folles pour des raisons différentes. L'éventail accumulatif est large, encore une fois, et quasiment interminable:

Chez nous, il faut le savoir, sont déjà considérées comme folles ou –pour rester dans la civilité des formules convenues- mentalement dérangées, celles qui, par exemple, dans une impulsion subite, irraisonnée, sortent de chez elles sans rien dire ni demander à personne. Il y a aussi celles qui vont naturellement vers les autres. Sans calculs, sans craintes ni mauvaises intentions. Celles qui parlent. Qui se dévoilent. Celles qui se livrent. Celles qui se prennent d'amitié, ou plutôt de passion -puisque'elles ne sont qu'excès et démesure- pour tout ce qui bouge et fait bouger : les nuages au-dessus de leur tête, la musique, la pluie, la lumière, le vent, le soleil et les étoiles dans le ciel, les feuilles dans les arbres et les bêtes minuscules qui y trouvent refuge. Celles qui effrontément, vous regardent droit dans les yeux en disant : non. En disant : je veux ou je ne veux pas. Je ferai ou je ne ferai pas. J'irai ou je n'irai pas. Celles qui, indifférentes aux regards qui les suivent, aux remous que leur seul passage fait naître, vont jusqu'à s'exposer, à affronter critiques et jugements sans la moindre trace de cette pudeur innée qui fait baisser le regard aux femmes et monter à leurs joues une délicate rougeur. Celles qui offrent à qui veut l'entendre l'insolence délibérée de leur rire ; celles qui se moquent de la bienséance, de la discrétion, de la réserve, des convenances, des apparences-qu'il-faut-sauvegarder-à-tout-prix (Sic) [...] (Bey, 2005, p. 33-34)

Le trait est poussé à l'exacerbation. L'autrice veut provoquer, recherche l'agacement de ses hypothétiques lecteurs/hommes, et égrène, dans une accumulation saccadée, des interdits dont la femme est frappée depuis des siècles. Mais bien sûr, la plus folle d'entre toutes, c'est le personnage central. Le dédoublement de la personnalité chez elle est franc, il est là, représenté par l'italique qui intervient dès que l'autre, Amina ou Wahida prend la parole pour interroger son thérapeute ou pour s'adresser au chœur. Il se déroule au fil du récit et le lecteur n'a d'autre choix que de jouer au psychologue pour comprendre cette bipolarité, cette psychose ou bien cette névrose du personnage, s'il veut venir à bout de l'enchevêtrement des événements narrés et de leurs rebondissements fracassants. Cela dit, la folie d'Amina/Wahida prend des proportions démesurées en fonction de ses comportements. Au départ, elle n'est folle que dans la mesure où elle est une fille, une femme, et que par définition toute femme est folle : « Folles ? Jusque-là, je ne l'étais que dans des proportions plus ou moins acceptables. Dans des limites

variables plus ou moins tolérables. Car la folie, on le sait, dépend des normes fixées par la société [...] » (Bey, 2005, p. 34) Mais voilà, le mot est lâché, la narratrice maîtrise sa folie, elle sait que ce sont les lois sociales qui décident qui est fou. A ce point du récit, elle est, comme à certains autres moments, le porte-parole de l'autrice et parle pour elle, assume son point de vue, et a l'air beaucoup plus savante que son âge et son instruction ne le lui permettent.

La folie d'Amina atteint un seuil de démesure quand elle fugue, dans son imaginaire, est-il besoin de le rappeler, et dans sa fugue, elle se représente une réaction masculine, celle de son frère : « Elle a osé ! Ce n'est pas possible ! Pas même concevable ! Elle ne perd rien pour attendre. » (Bey, 2005, p. 44) La réplique imaginée par la narratrice en rappelle une autre, beaucoup plus célèbre, celle de Créon à l'encontre d'Antigone qui transgresse son édit contre l'inhumation du corps de Polynice : « Et tu as osé passer outre à mes lois ? » (Sophocle, 1947, p. 105) Amina se nourrit, s'instruit de tragédies Antiques.

Dans la même perspective d'incarnation de la folie, il apparaît qu'Amina n'est pas la seule à être déraisonnable. Sa vraie mère l'a été la première quand elle a tué son mari. Sabrina l'est aussi, puisqu'elle vit un dédoublement de la personnalité par l'habillement. Elle sort du camp de sinistrés en djellaba, le corps entièrement couvert, mais dès qu'elle rejoint la rue, l'autoroute, son lieu de travail, ses tenues sont celles d'une prostituée qui doit attirer la clientèle. Dadda Aïcha peut aussi passer du côté de la barrière qui sépare la raison de la folie malgré les égards qu'on a pour elle. On l'interpelle par Dadda, et la particule appartient au vernaculaire kabyle, typique de la région du centre au nord du pays. C'est une particule de politesse, de droit d'aînesse, ajoutée à des noms masculins au moment de leur interpellation, elle signifie "le plus grand", "l'aîné", celui qu'on respecte parce qu'il est le premier arrivé au monde et censé avoir une expérience de la vie plus élaborée, plus fine, c'est une particule de la sagesse. Et si c'est une femme à qui on l'attribue, c'est qu'on la respecte oui, mais on la respecte parce qu'elle ne ressemble plus beaucoup à son sexe, parce que suffisamment masculinisée pour faire oublier sa féminité parmi les hommes. Dans la microsociété de M. Bey, une femme ne peut prétendre avoir des libertés masculines, sortir à toute heure du jour et de la nuit, discuter avec ses pairs, les hommes, donner son avis et être sûre d'être entendue, écoutée, que si elle est dénaturée. Alors seulement, elle devient "Dadda".

4. La vérité et/ou le pouvoir: M. Bey et le féminisme

La philosophie de M. Foucault (1971) est conçue sur des axes qui la sous-tendent : le désir, le pouvoir et le savoir : « Le désir dit : "Je ne voudrais pas avoir à entrer moi-même dans cet ordre hasardeux du discours [...]" Et l'Institution répond : " Tu n'as pas à craindre de commencer ; nous sommes tous là pour te montrer que le discours est dans l'ordre des lois [...]" » (p. 09) Sur l'axe de désir évolue l'être de désir. Il a une volonté de savoir, de comprendre, de saisir une vérité en dehors de la/les vérité(s) admise(s). Cependant, des contraintes s'interposent entre lui et la vérité recherchée et il doit les braver, les contourner, les maîtriser, les dépasser s'il veut accéder au statut de sujet de discours. C'est-à-dire, s'il veut arriver à faire valoir sa vérité comme une vérité acceptée par la doxa, par les faiseurs de discours et des règles de production des discours.

Dans Surtout ne te retourne pas, M. Bey construit une personnalité équivoque de son personnage principal qui est pourtant son porte-parole. Elle la choisit psychologiquement déséquilibrée, amnésique depuis sa petite enfance, et simulant une autre amnésie après le tremblement de terre, elle la choisit peu

instruite, à peine bachelière, confinée par une gardienne de la morale à son insu, sa tante Dalila. Pourtant, cette jeune fille névrosée, à la mémoire troublée, est cultivée, c'est une lectrice invétérée : « J'ai appris, quand j'étais au lycée et au hasard de mes lectures très diverses, que, dans le langage scientifique, il y a souvent beaucoup de mots pour dire la même chose. » (Bey, 2005, p. 61) La narratrice tient à le faire savoir, elle s'engage pour observer et raconter sa société, montrer et raconter ses travers, ses vices, ses frustrations, son hypocrisie. Il faut que le lecteur lui accorde du crédit, même s'il doute de son équilibre mental à priori.

Par ailleurs, Amina ne s'arme pas seulement de savoirs scientifiques pour parler du tremblement de terre dans ses différentes définitions : secousses telluriques, séisme, réplique, couches tectoniques, épïcentre, échelle de Richter... tous ces vocables savants dûment définis et expliqués ne suffisent pas. Amina semble avoir besoin d'un autre moyen, un autre argument pour faire valoir son discours, pour atteindre sa quête. Elle a l'air d'avoir besoin de la religion. C'est ainsi que, pour contrecarrer la méchanceté des prédicateurs barbus et vêtus à l'afghane responsabilisant, plus, culpabilisant les seules femmes de la catastrophe arrivée, Wahida s'accroche à un rêve qu'elle dit être une vision apaisante, une vision mystique dans laquelle elle se sent encore immergée après le réveil :

Un vieil homme est là, face à une petite fille qui n'est autre que moi, j'en suis sûre [...] Vêtu d'une gandoura d'un blanc immaculé, il psalmodie doucement. Un livre est ouvert sur ses genoux. Lettres d'or sur couverture de cuir vert lustré, peut-être poli par l'usure. C'est le Coran, le livre que personne d'autre que lui n'a le droit de toucher. Il ne lit pas. Les yeux mi-clos, il récite des versets sans même jeter un coup d'œil sur les pages qu'il tourne de temps à autres. (Bey, 2005, pp. 67-68)

L'écrivaine continue sur plus de deux pages à dire la béatitude de sa narratrice, son bonheur, la tranquillité et la paix ressentis pendant et après la vision. Est-il besoin de rappeler que le rêve est la vision sont deux événements différents dans la tradition Arabe et musulmane, le premier étant un voyage onirique dans l'univers de la vérité incontestable (نوم), quand le deuxième serait l'expression d'un désir refoulé, d'une mauvaise digestion, d'un trouble du sommeil (ملاحضة). C'est dans ce sens que la vision de la narratrice la plonge dans une sorte d'extase. On dirait qu'elle a eu la possibilité, la chance aussi, d'aller jusqu'à la source de l'Islam à travers cette vision. Car, cet homme qui -en voilà un qui n'est pas exclu- récite sans lire, cet homme qui est le seul à avoir le droit de toucher Le Coran ne peut être que le prophète de l'Islam, un mot dont le sens premier en Arabe est la paix et que le terrorisme intégriste a rempli de toutes les connotations de la terreur, de l'insécurité, de l'angoisse de la mort et de la destruction.

Avec une arme de cette envergure, une vision du prophète psalmodiant paisiblement Le Coran, ou pour le moins, un saint parmi les saints, Amina peut affronter les barbus et leurs violences. Elle peut aller son chemin pour retrouver son histoire individuelle, elle peut aussi saisir le marasme social qui l'entoure, dire son caractère travesti, montrer l'imposture venue d'ailleurs : « Là où on attendait prières et recueillement, hommes et femmes unis dans le deuil, solidaires, dignes et mesurés, ce ne sont que superstitions, imprécations et débordements. » (Bey, 2005, p. 67) Sa volonté est une volonté de saisir la profondeur d'un événement avec ses tenants et aboutissants. Elle veut comprendre les raisons du tremblement de terre et le pourquoi de ses conséquences. Et on dirait qu'elle touche un point sensible avec les réactions qu'elle voit autour d'elle et qu'elle rapporte. Les gens ne parlent plus qu'au

conditionnel : « [...] si je n'avais pas été appelé au téléphone ; si je n'avais pas eu besoin de pain pour le dîner ; si j'avais pris le bus quelques minutes plus tard [...] » (Bey, 2005, pp100-101) La liste des suppositions n'en finit pas de s'allonger et elle dénote le peu de foi qui anime les gens face à un événement qui dépasse leur volonté, mais surtout leur entendement. Amina parle de sifflement pathologique, le symptôme d'un attachement viscéral à des traditions lointaines et éloignées de l'Islam tel qu'elle l'a entrevu dans la scène de sa vision apaisante : « Un si qui, somme toute, n'est qu'un sifflement, une syllabe exprimée par un souffle sibilant... » (Bey, 2005, p. 101) la métaphore filée de la fragilité de la foi de ses concitoyens ausculte un patient très atteint, la société. Si ce n'est pas l'air qui est irrespirable, ce sont les gens qui souffrent d'avoir leurs bronches respiratoires obstruées.

Dans le même sillage de l'incarnation d'une conscience aiguë, la narratrice réfute deux arguments d'autorité pour l'explication de l'événement : le hasard d'abord : « Il faut que je vous le dise d'entrée, je ne crois pas au hasard. Qu'il soit singulier ou pluriel. Je ne crois pas non plus aux coïncidences. » (Bey, 2005, p. 23) La science ensuite, car il est visible que la narratrice possède une culture scientifique large et approfondie. Elle montre ainsi l'impact néfaste des discours scientifiques sur des populations sans instruction ou peu instruite, exclues des jeux et des enjeux discursifs savants, et, se trouvant sans défense contre les angoisses suscitées par l'usage de mots trop pédants pour elles, plutôt terrorisants :

Plus savamment, on parlera de secousses TELLURIQUES [...] pour précipiter les populations déjà traumatisées hors de leurs maisons et entretenir la peur. Afin que nul n'oublie [...] En langage humain, simplement humain...ce sont de tous autres mots...qui ne laissent aucun interstice par où pourrait s'infiltrer Les Lumières de la Science. (Bey, 2005, p. 62)

Le point de vue de la narratrice est celui du personnage qui ne peut dire les événements que selon sa capacité à les voir, les ressentir et selon le degré de son implication dans les faits. Mais il lui arrive de se voir élevée au rang d'un narrateur omniscient puisqu'elle est aussi le porte-parole de l'autrice et que celle-ci, par le truchement de sa volonté créatrice lui octroie la vision globale pour broser le tableau général de la microsociété dans le camp des sinistrés. C'est à travers cette double attitude d'Amina/Wahida que les exclusions et les rejets sont donnés à lire.

C'est, par ailleurs, dans cette perspective de la recherche d'une authenticité de l'Islam, une humanité dans les relations entre les hommes et les femmes, un partage et une solidarité dans la peine, qu'interviennent deux personnages féminins fondamentaux dans le roman de M. Bey : Sabrina la prostituée et Khadija la coiffeuse. L'une et l'autre sont présentées sous le signe de la révolte, de la prise de pouvoir, du changement nécessaire. Et on pourrait se méprendre sur le sens recherché par l'autrice si on s'aventurait à lire les pages consacrées aux deux guerrières, Sabrina et Khadija séparément de l'ensemble du récit.

Elle s'appelle Naïma et a à sa charge une mère hémiplegique et une nièce orpheline : « Sabrina, c'est son nom de guerre. La guerre qu'elle mène contre la misère. Avec pour seules armes son corps, son insolence et sa détermination. » (Bey, 2005, p. 110) Naïma/Sabrina prend Amina/Wahida pour confidente et la tient au courant de ses relations avec les hommes, du poids de leurs corps sur elle, de leurs odeurs, de leurs sécrétions. Elle en parle avec détachement, sans vanité aucune, sans plaisir, comme si elle avait cette faculté extraordinaire à se séparer de son corps le temps que durent ses activités

et s'observer avec ses clients froidement : « Sabrina parle de tout cela. Sans honte, ni fausse pudeur. Tranquillement. Sans cynisme. Sans amertume. Elle ne cherche ni approbation, ni absolution, ni indulgence... » (Bey, 2005, p. 114) Si Sabrina pratique un métier dégradant c'est parce qu'elle s'est tracée un objectif, construire une maison pour sécuriser sa mère et sa nièce. Exercer la prostitution n'est ni glorifiant ni plaisant pour elle, elle le fait parce qu'elle n'a pas d'autre issue. Ses frères qui l'ont enfermée sa vie durant sont tous morts dans le tremblement de terre, elle doit trouver un moyen pour nourrir sa mère et sa nièce. N'ayant ni instruction ni métier pour affronter les temps durs, son corps devient le seul moyen possible pour elle. Sabrina incarne la patience.

Khadija quant à elle est beaucoup plus indépendante, elle a réussi à accéder à un métier qui lui procure l'autonomie financière et la possibilité de s'imposer. Son salon porte un nom équivoque (le jardin parfumé), un nom emprunté au titre d'un traité érotique perse et qui lui a valu des inscriptions en rouge sur sa vitrine. Elle prend les choses en main dans le camp et décide de mettre de la gaieté dans la vie des femmes en les coiffant et en les maquillant :

C'est l'une d'entre elles...en voyant deux hommes abondamment barbus détourner ostensiblement les yeux et pressant le pas en passant devant elles, a lancé tout haut :

-Eh, Khadija ! Tu ne crois pas que tu devrais de temps en temps te consacrer aux hommes ? Un Après-midi par semaine, pourquoi pas ? Tu fais des épilations, n'est-ce pas ? Et gratuitement ! Tu peux aussi faire des séances de rasage, et de lavage...de lavage de cerveau...Laisse-moi te le dire, tu nous rendrais vraiment un grand service, à nous toutes ! (Bey, 2005, p. 124)

Il est évident que les deux personnages s'inscrivent dans des transgressions ultimes compte tenu des traditions et des circonstances sociales inscrites dans un décor catastrophique : des groupes de fanatiques se constituent dans le camp et s'autoproclament faiseurs de lois et diseurs de vérité. Et l'une et l'autre sont exclues du cercle social, parce que l'une et l'autre font violence aux hommes, à leurs lois intransigeantes. Même si, l'une et l'autre exercent des métiers au service des hommes et pour leurs plaisirs. De ce fait, une interprétation féministe du roman n'est pas à écarter.

Cependant, à la lumière de la vision mystique de la narratrice ; à la lumière aussi de son rejet de ce qu'elle appelle le sifflement des hypothèses fragiles et incertaines quant à la survie des sinistrés exprimant leur chance, selon eux, due au pur hasard. A la lumière aussi de la présence du chœur tragique dont le rôle est de dire le courroux de Dieu, les revendications féminines de l'autrice se présentent alors sans aucun rapport avec le féminisme tel qu'il est prôné en Occident. Sabrina exerce le plus vieux métier du monde pour s'occuper de sa mère et de sa nièce. Elle doit supporter le poids des hommes au sens propre, en exerçant son métier de prostituée, et au sens figuré, avec le rejet violent qu'elle subit dès qu'elle veut réintégrer le corps social. Elle est le personnage paria par excellence. D'un autre côté Khadija, dont le prénom rappelle la mère des croyants, celle qui unit, qui rassemble, s'occupe d'embellir ses clientes pour plaire à leurs hommes, est aussi placée de l'autre côté de la barrière de l'ordre social. Toutes deux tentent pourtant de survivre selon des moyens qu'elles s'inventent perpétuellement, selon les chemins singuliers qu'elles peuvent se tracer sous les innombrables barrières imposées à leurs libertés, dans un marécage de puritanisme, de conservatisme aveugle où les hommes eux-mêmes ne savent plus pourquoi ils sont aussi durs, aussi haineux à leur égard.

Si le texte de M. Bey regorge de revendications féminines, il semble quand même loin de s'inscrire dans une perspective féministe, ou du moins, si féminisme il y a dans l'écriture de M. Bey, il est loin de son expression occidentale. L'ensemble du récit peut prêter à équivoque, mais les nuances se trouvent dans les détails et disent la condition féminine dans la société algérienne durant les années quatre-vingt-dix deux milles. A ce titre, il est difficile d'affirmer que l'autrice s'inscrit dans une perspective féministe à la manière d'une Simone de Beauvoir avec son *Deuxième sexe* ou d'une Marguerite Duras (1984), avec son *Amant*.

Conclusion

L'autrice est fortement imprégnée par son métier d'enseignante, elle crée donc une œuvre à caractère didactique. Un indice, parmi tant d'autres, nous permet de croire qu'elle cherche à responsabiliser les uns et les autres au sein de l'organisation sociale, à l'instar de l'interprétation que fait J-P. Vernant de la tragédie grecque de l'Antiquité :

Il y a une conscience tragique de la responsabilité quand les plans humain et divin sont assez distincts pour s'opposer sans cesser d'apparaître pourtant inséparables [...] Le domaine propre de la tragédie se situe à cette zone de frontière où les actes humains viennent s'articuler avec les puissances divines... (1972, p. 16)

A ce prix, les buts éducatifs escomptés par les représentations tragiques lors des Dionysies, comme démontrés par l'essayiste, semblent atteints à travers la création littéraire de M. Bey:

Tout s'effritait, se désagrégeait presque à vue d'œil, comme rongé par une force mystérieuse. Seuls les arbres restaient. Des arbres plus que centenaires. Parce que, nous a-t-elle expliquée (Dadda Aïcha raconte son passé à ses nouveaux enfants), ce sont les seuls en ce monde, et peut-être dans tout l'univers, à avoir la merveilleuse faculté de pouvoir développer des racines qui s'enfoncent profondément dans la terre. (2005, p. 66)

L'image est hautement symbolique, en effet. La nature biologique, physique des arbres est en rapport étroit avec les liens filiaux humains. Les arbres ont tous une partie de leurs corps qui est visible et une autre enfouie dans le sol. Celle visible, le tronc, les branches et les feuillages permettent de nommer les dernières générations, mais les racines seules déterminent l'ascendance, sa solidité. A-t-on jamais vu un arbre déraciné survivre ? Ce rappel de la nature solidement enracinée des arbres dans la terre laisse voir la valeur symbolique indiscutable de l'arbre généalogique selon lequel tout homme vivant n'est que la partie émergente d'une racine enfouie sous terre, à travers le temps. C'est d'ailleurs à ce titre que la malédiction semble se perpétuer dans le roman de M. Bey (2005) : « Documents légaux qui certifiaient que tous trois nous étions frère et sœurs, fils et filles de feu Mohammed Yacine, lui-même époux de Fatiha Bent Yacoub, elle-même fille de Dadda Aïcha. » (pp. 95-96) Avec cette nouvelle lignée créée à tout hasard lors des circonstances catastrophiques dues au tremblement de terre, il advient que loin de chercher à conjurer le tabou de l'inceste pour échapper au courroux de Dieu, l'ensemble du corps social y participe, y compris les institutions étatiques. Car la confusion de l'ascendance, des arbres généalogiques des trois personnages Mourad, Nadia et Wahida, peut devenir fatale pour les générations à venir. L'héritage maudit a l'air de se perpétuer.

Niveau(x) de Contribution des Auteur(s): H. N. 100%

Approbation du Comité d'Éthique: il ne s'agit pas d'une étude qui nécessite l'approbation du comité d'éthique.

Soutien Financier: Aucun soutien financier n'a été reçu pour l'étude.

Conflit d'Intérêts: Il n'y a aucun conflit d'intérêts dans l'étude.

Author Contributions: H. N. 100%

Ethics Committee Approval: This study does not require ethics committee approval.

Financial Support: The study did not receive financial support.

Conflict of Interest: There is no conflict of interest in the study.

Bibliographie

Bey, M. (2005). Surtout ne te Retourne pas. Barzakh.

Bey, M. (2010). L'une et l'autre suivi de Mes Pairs. Barzakh.

Caillois, R. (1950). L'homme et le sacré, Gallimard. Coll. Folio/Essai.

De Beauvoir, S. (1990). Le deuxième sexe. Gallimard.

Duras, M. (1984). L'Amant. Minuit.

Fontanier, P. (1968). Les figures du discours. Flammarion. Coll. Champs.

Foucault, M. (1971). L'ordre du Discours. Gallimard.

Fouilloux, D. (Dir.). (1990). Dictionnaire culturel de la Bible. Nathan, Coll. Cerf.

Hamidallah, M. Le Saint Coran, Traduction de ses Sens. (version en ligne): https://d1.islamhouse.com/data/fr/ih_books/single/fr_Noble_Coran_et_la_traduction_en_langue_francaise.pdf.

Sophocle, (1947). Antigone & Œdipe roi in: Théâtre de Sophocle. Garnier Frères, pp. 81-155 & pp. 247-333.

Vernant, JP. (1972). Mythes et tragédies en Grèce ancienne. volume I, Coll. Textes à l'appui.

Wissam, A. (2022, May 21). Séisme de Boumerdès, les victimes toujours dans nos mémoires. Algérie360°. <https://www.algerie360.com/seisme-de-boumerdes-de-2003-les-victimes-toujours-dans-nos-memoires/>

Identité et insécurité linguistique en classe des langues et cultures nationales au Cameroun

Ngaouri Landri*, Yomb Mbeleg Basile**

Résumé

Le présent article qui porte sur la gestion des identités et l'insécurité linguistique s'est focalisé sur les classes de langues et cultures nationales (LCN) et selon une approche communicative. Nous nous sommes positionnés dans le pôle enseignant du triangle didactique. Les résultats obtenus mettent en évidence l'insécurité linguistique identitaire marquée par la faute de l'enseignant et la correction de l'apprenant, cette insécurité linguistique est matérialisée spécifiquement dans cette étude par les dysfonctionnements orthographiques, morphologiques et morphosyntaxiques et les entorses conséquentes en termes de dénaturation que cela produit sur la transmission des savoirs. Le constat général de cette étude est que l'insécurité linguistique dans la classe de LCN apporte une inversion des identités apprenants/enseignants et la réduction de l'autorité de ce dernier. De ce constat, nous avons fait des propositions de types pédagogiques sur la formation des enseignants pour essayer d'endiguer ce phénomène qui plombe profondément le processus d'enseignement/apprentissage dans les classes de langues et cultures nationales et qui entraîne une évidente déliquescence des savoirs.

Mots clés : Insécurité linguistique, Pole enseignant, LCN, Insécurité linguistique identitaire, Insécurité linguistique formelle.

Linguistic identity and insecurity in class of national languages and cultures in Cameroon

Abstract

This article, which focuses on identity management and linguistic insecurity, focuses on national language and culture classes (LCN) and uses a communicative approach. We have positioned ourselves in the teaching pole of the didactic triangle. The results obtained highlight the linguistic insecurity of identity marked by the fault of the teacher and the correctness of the learner, the linguistic insecurity materialized specifically in this study by the orthographic, morphological and morphosyntactic dysfunctions that teachers face, and the consequent deviations in terms of distortion that this imprints on knowledge. The general finding of this study is that linguistic insecurity in the LCN classroom leads to an inversion of learner/teacher identities and a reduction in the latter's authority. Based on this observation, we have made proposals for pedagogical types of teacher training in an attempt to stem this phenomenon, which profoundly affects the teaching/learning process in national language and culture classes and leads to an obvious decay of knowledge.

Keywords: Linguistic insecurity, Teacher pole, LCN, Identity insecurity, Formal linguistic insecurity.

* Auteur correspondant, Université de Ngaoundéré, Faculté des Arts, Lettres et Sciences Humaines, Département de Langues Africaines et Linguistique, Ngaoundéré/Cameroun, landrymbaa@gmail.com, Orcid : 0009-0002-5098-2199.

** Université de Ngaoundéré, Faculté des Arts, Lettres et Sciences Humaines, Département de Langues Africaines et Linguistique, Ngaoundéré/Cameroun, yombmbeleg01@gmail.com, Orcid: 0009-0002-5098-2199.

Reçu (Received): 22.03.2024 **Accepté (Accepted):** 10.03.2025 **Publié (Published):** 30.03.2025

Citation/Cite : Landri, N. & Basile, Y.M. (2025). Identité et insécurité linguistique en classe des langues et cultures nationales au Cameroun. ChronAfrica, 2(1), 97 - 113. <https://doi.org/10.62841/ChronAfrica.2025.221>

Copyright © 2025 The Author(s). This is an open-access article under the Creative Commons Attribution License (CC BY) which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium or format, provided the original work is properly cited.

Introduction

La problématique de l'enseignement des langues et cultures camerounaises a longtemps fait l'objet de plusieurs débats quant aux choix des langues à enseigner, tout comme le nombre de langues en présence sur le territoire camerounais. Cette idée semble être renforcée par Sadembouo (Sadembouo, 2005) lorsqu'il présente la situation sociolinguistique camerounaise comme la plus fragmentée d'Afrique. C'est à partir de 1996 qu'on observe une réelle volonté de promouvoir et de protéger les langues nationales camerounaises par l'élite politique à travers plusieurs actes juridiques en particulier l'article premier alinéa 3 de la constitution. Cette volonté de revalorisation de ces langues justifie donc inéluctablement leur présence dans le système éducatif camerounais à travers la loi sur l'orientation scolaire de 1998. Mais comme dans plusieurs autres pays africains, la présence des langues africaines dans le système éducatif pose plusieurs équations à résoudre. La piste de l'insécurité linguistique comme source majeure de difficultés, ouvre un axe de recherche à explorer désormais par des chercheurs. Dans cette réflexion, nous voulons de manière particulière nous intéresser à la question de l'insécurité linguistique dans les classes de langues et cultures nationales camerounaises (LCC) dans la localité de Touboro, zone à contexte linguistique fortement fragmenté. Notre travail est structuré en deux parties : les questions méthodologiques et l'ébauche des propositions pratiques visant à apporter des remédiations à la question de l'insécurité linguistique ambiante dans les classes de LCN.

1. Approche conceptuelle de l'insécurité linguistique

L'insécurité linguistique a été diversement approchée par plusieurs auteurs, chacun en ce qui le concerne essayant d'en faire une description qui convienne au contexte particulier de son étude. W. Labov, par exemple a mené une étude dans le sens de la variation linguistique, et il aborde l'insécurité linguistique aux USA selon la stratification sociale. Bien plus, plusieurs auteurs l'ont abordé sous le prisme de l'approche communicative.

Darbelnet (1970), « l'insécurité linguistique, c'est le flottement, l'hésitation entre un mode d'expression et un autre ». Dans cette façon d'appréhender l'insécurité linguistique, tout porte à croire qu'il est simplement question pour le locuteur de mettre en place une alternance codique qui permet d'utiliser une langue parmi tant d'autres dans son répertoire linguistique. Cette définition ne laisse pas apparaître une situation réelle d'insécurité.

Haugen (1962, p. 63-69) l'insécurité linguistique est l'image négative ou le sentiment de dépréciation de soi-même ressenti par un locuteur exposé à une variété de sa propre langue plus valorisée que la sienne. Dans cette définition, une vulnérabilité apparaît, un réel malaise est ressenti par les locuteurs en rapport avec une variété de leur langue, et se greffe dans les représentations qui entachent la langue parlée par le locuteur. Ici, il est question de marquer une variété du sceau de la perfection, comparer à une autre variété parlée par les locuteurs insécurisés. L'insécurité linguistique dans ce cas est diachronique et est donc la conséquence d'une déliquescence temporelle.

Francard (et al, 1993) l'insécurité linguistique est la prise de conscience, par les locuteurs, d'une distance entre leur idiolecte (ou leur sociolecte) et une langue qu'ils reconnaissent comme légitime parce qu'elle est celle de la classe dominante, ou celle d'autres communautés. L'insécurité linguistique suit un axe diastratique, le locuteur pense que le prestige est une induction d'un parler correct de la

classe dominante, c'est ainsi que s'installe alors chez le locuteur vulnérable, une forme d'infériorisation personnelle et consciente de son propre parler, l'insécurité linguistique dans le cas prend une forme extralinguistique.

Calvet (1993), on parle de sécurité linguistique lorsque, pour des raisons sociales variées, les locuteurs ne se sentent pas mis en question dans leur façon de parler, lorsqu'ils considèrent leur norme comme la norme. À l'inverse, il y a insécurité linguistique lorsque les locuteurs considèrent leur façon de parler comme peu valorisante et ont en tête un autre modèle, plus prestigieux, mais qu'ils ne pratiquent pas. Calvet dans cette définition préfère partir de la notion de sécurité linguistique pour mieux formaliser l'insécurité linguistique. De manière simple, l'insécurité est l'absence de la sécurité, c'est pour cela que cette définition oppose une façon de parler assortie de la quiétude à un parler dévalorisant qui suscite l'inquiétude

Pour clore cette approche conceptuelle, Saidani (2021) souligne que l'insécurité linguistique correspond à un sentiment de dévalorisation et d'incertitude que certains locuteurs ressentent lors de leurs pratiques langagières. Autrement dit, l'insécurité linguistique est un sentiment d'auto-accusation par rapport à sa propre façon de parler qui est comparée désavantageusement à d'autres façons de s'exprimer jugées plus légitimes et relevant de la norme linguistique. Le malaise, l'inconfort, la peur, l'hésitation, la crainte, le flottement, la dépréciation, la surévaluation, la sous-évaluation, la vulnérabilité, la honte, la culpabilité, l'illégitimité, constituent les marques de redondance et des itérations des sèmes génériques de l'isotopie de l'insécurité linguistique dont les origines remontent en 1962 et donc l'évolution a fait atteindre les théorisations actuelles.

1.1.Origine et évolution du concept d'insécurité linguistique

Le concept d'insécurité linguistique voit le jour en 1962 sous la plume de Haugen, Einar dans son ouvrage *Schizoglossia and the Linguistic Norm*, l'auteur analyse une situation où il y a coexistence de deux variétés d'une même langue. Pour lui, ces variétés créent un sentiment d'infériorité et de dépréciation ressenti par les locuteurs qui s'expriment dans une variété de la langue moins prestigieuse que la leur. Les locuteurs insécurisés font une sous-évaluation de leur variété et une surévaluation de la variété supposé avoir plus de valeur relativement à une projection par rapport à la norme. Cette étude est rangée dans une insécurité intralinguistique variationniste. Suivant les traces du prédécesseur et pionnier Haugen, Einar, Labov William (Labov, 1966) dans son ouvrage *the social stratification of (r) in new york department stores* (1966), étudie l'écart entre le [r] que ses enquêtés veulent prononcer et ce qu'ils prononcent effectivement.

Pour W. Labov l'insécurité linguistique n'est qu'un indice permettant de montrer quel est le groupe social moteur dans l'évolution linguistique. En d'autres termes, il expliquait le changement linguistique par des raisons sociales extralinguistiques. Il utilise des phénomènes extralinguistiques pour expliquer des phénomènes linguistiques, l'insécurité linguistique pour lui suit un axe diastatique. En effet cette notion chez Labov est liée étroitement à la variation stylistique, au sein d'une communauté linguistique. Robillard (1996, p. 68) considère les travaux de W. Labov comme étant inscrits dans la description synchronique de la variation, il conteste alors le classement des travaux de William Labov dans les travaux de l'insécurité linguistique. Pour lui ces travaux qui essaient de retracer la genèse de la variation linguistique sont à la fois diachroniques et synchroniques. Robillard pense donc sur la base de sa logique argumentaire que W. Labov ne fait pas parti des précurseurs de l'insécurité linguistique

C'est Francard qui introduit l'insécurité linguistique comme champ d'étude dans l'éducation. Il présente la part des institutions scolaires dans la généralisation de l'insécurité linguistique. Pour lui, l'école accroît l'insécurité linguistique et cela en mettant l'accent sur la dépréciation des variétés linguistiques régionales au profit d'un « modèle mythique » et inaccessible. Selon ce linguiste, « la langue standard est celle des locuteurs fictifs détenteurs de la norme linguistique prônée par l'institution scolaire ». Il fait une première théorisation de la notion de l'insécurité linguistique à partir d'un cas de diglossie des français en Belgique, il pense que l'insécurité linguistique « est la manifestation d'une quête non réussie de légitimité » (1993 : 13). La question de l'illégitimité du locuteur est en réalité la mise en évidence de la distance qui existe entre l'idiolecte du locuteur, une langue normalisée qu'il reconnaît comme légitime et que le cadre scolaire impose comme étant idéale et apprise lors de la scolarisation. Rincón (2020, p. 178), soutient en harmonie avec Francard que « l'instruction donnerait en effet la connaissance de la norme sans pour autant assurer la maîtrise pratique des registres, ce qui crée de l'insécurité ».

2. Méthodologie de la recherche

La méthode de recherche adoptée dans ce travail est de type qualitatif avec un accent particulier sur l'observation de classes. Nous avons estimé que faire des analyses sur les pratiques de classes déclarées par les enseignants à travers le questionnaire et l'interview, ne pouvait pas satisfaire notre besoin en données de base provenant des processus d'enseignement/apprentissage, compte tenu de la délicatesse des informations. Nous avons observé la classe de Madame Mbeguel Caroline, titulaire d'un CAPIEMP obtenu dans une ENIEG de la place, et enseignante de CM2 à l'école publique de Touboro Groupe 1B2, en date du 08 Mai 2023 sur une leçon tirée du centre d'intérêt dans l'espace. Nous nous sommes intéressés à cette classe parce que c'est une classe d'examen, ce qui nous rassurait de la présence des élèves dans la classe pendant l'observation. En plus, l'âge des élèves présage d'une participation consciente et forcément motivée. Cette leçon d'une durée de trente minutes quelle a présenté sur les astres a fait l'objet d'un enregistrement à l'aide d'un téléphone portable, et a été intégralement transcrite à l'aide de la convention de transcription CIEL version 4.2. Nous l'avons exploité sur des extraits qui étaient des points saillants en rapport avec notre recherche.

Durant toute notre transcription nous avons utilisé la convention de transcription CIEL V.4.2 voici quelques indications de cette transcription.

Tableau 1

Indication de transcription

Phénomènes	Conventions
A	Enseignant
E	Apprenant
En (suivi d'un chiffre)	Allongement vocalique
:	Ton montant
/	Ton descendant
\	Apprenant par ordre d'intervention
[]	Chevauchement
+	Pause
Mot suivi de-	Amorce
(())	Commentaire du transcripteur
=	Enchaînement immédiat
()	Silence non attribué

Le choix de la localité de Touboro n'est pas fortuit. Cette ville à l'image de plusieurs centres urbains camerounais présente un répertoire linguistique fortement émietté, et qualifié par Benafla (1998) de « Babel linguistique » pour sa population fortement cosmopolite. C'est ce qui justifie la profondeur du répertoire linguistique de la classe de Madame Mbeguel Caroline, au total 14 langues qui sont : le mbum, le dii, le tupuri, le mundang, le mafa, le haoussa, arabe choa, le massa, le mandara, le mada, le fulfulde, le laka, le guiziga, le kanuri. Pour une séance de trente minutes seules trois langues ont été effectivement exploitées (le mbum, le fulfulde et le dii).

3. Typologie d'insécurités linguistiques dans les classes de LCN

Calvet (1993) estime que l'insécurité linguistique est un phénomène de contact de langues, il l'analyse dans diverses situations de plurilinguisme et pense que l'infériorité à laquelle est assujettie le locuteur insécurisé vient du fait qu'ils interprètent leurs structures syntaxiques et phonétiques comme dévalorisantes. Nous distinguons plusieurs types d'insécurités linguistiques:

L'insécurité linguistique identitaire

Dans ce cas le locuteur pratique une variété linguistique autre que celle de son appartenance, ou celle qu'il souhaite intégrer. En réalité le locuteur s'interroge sur sa place au sein d'une communauté à laquelle il devrait normalement être identifié.

Dans un questionnaire d'une enquête menée par CPF (Canadian Parent For French) en (2020), un membre d'une communauté française vivant au Québec reconnu de minorité francophone, répond à la question suivante:

Question: vous et vos enfants avez-vous déjà senti que votre niveau de français à l'oral à l'écrit ou dans les deux n'était pas aussi bon que celui d'un locuteur natif ?

Réponse: Oui – en tant que Québécois anglophone qui apprend le français dans une école francophone, on me taquine souvent à propos de mon accent et de mes hésitations lorsque je cherche mes mots - et du fait que je n'avais pas autant de connaissances ni de vécu avec la culture. Plus tard, lors de mes visites en France, on me corrigeait souvent, me disant que mon français était très « régional ».

Dans cette réponse, il y a deux aspects majeurs qu'il faut relever, le premier c'est le « taquinement », qui met en exergue la sous-évaluation du français de la personne interviewée et la surévaluation du français de France, sous-entendu le français normé et donc “le bon”. Le deuxième aspect est la marque identitaire, le mauvais français dont on lui fait mention est la résultante d'une absence de connaissances et de vécu de la culture, en plus il y avait dans le français de l'interviewer une marque de l'identité mise en évidence par son accent ce qui fait que son français est qualifié de régional, par conséquent il peut difficilement s'identifier au “vrai” français.

La séquence ci-dessous est une partie de la leçon observée que nous avons transcrite afin d'y mettre en évidence l'insécurité linguistique identitaire. L'activité consistait à dire dans une langue du répertoire de la classe voici le soleil, voici la lune ou voici l'étoile.

A = Enseignant En= Apprenant par ordre de prise de parole

A : maintenant on va encore prendre une langue là où les gens sont nombreux eh : les peuls là dites-nous oui ((en pointant un élève peul))

E11 : ndaare nangué ((en pointant le soleil))

E : ((éclats de rire dans la salle))

A : est-ce que c'est bien ?

E : non :::/

A : ce n'est pas bien+ allons -y pas à pas comment on dit voici ?

E11 : ndaare :

A : ndaare ::/ hééééé :: ça change+++ on est en fulbe, c'est le fulbe n'est-ce pas ? ((écrit au tableau)) bien+ donc ici on a dit que c'est ndaare ?

E : ndaare

A : non on veut dire voici le soleil++ ((continu à écrire au tableau)) foulbe : dahré nangué++ dahré nangué allons-y

E : dahré nangué

A : encore

E : dahré nangué((des bruits de contestation dans la salle))

A : allons-y il y a même encore beaucoup++ on va prendre le soleil en mbum sapou- hein-++ si on part comme ça on va remplir le tableau ci+ il y a jusqu'à quatorze langues ici

E12 : le fulfulde là c'est différent

A : hein ::/++ donc il y a l'autre encore ?++++((écoute les élèves malgré les bruits))+ ((tape sur le banc pour maintenir le silence dans la salle)) kon kon kon

E : ((élève non désigné)) on dit ndaare madame++ on dit ndaare aussi c'est comme ça que le fulbe dit

A :((désigne un autre élève)) oui

E13 : on dit sude nangué

A : ça aussi c'est le fulfulde ?

E : ((discussion entre élèves dans la salle, beaucoup de bruits))

A : ((sude nangué n'a pas été validé+ passe la parole à un autre élève)) oui

E14 : on dit ndaa nangué

E : moi madame

E15 : ((insiste à dire que c'est)) ndaare nangué

A : ce n'est pas que regarde le soleil hein :: + voici++ je passe + je prends seulement ndaare nangué+ je veux le soleil- hein- la lune ++ la lune en mbum sapou

Dans cette séquence l'enseignante s'intéresse au fulfulde, l'exercice consiste à désigner le soleil en fulfulde en disant « voici le soleil », elle interroge l'élève E11 qui répond en disant « ndaare nangué » et il s'en est suivi un bruit dans la salle en signe de désapprobation de la réponse de l'élève E11. L'enseignante essaie de faire valider cette réponse par le groupe classe, en leur demandant si cette réponse était juste. Effectivement le groupe classe invalide cette réponse qui n'est pas juste, mais malgré tout il y a toujours l'élève E12 qui pense que cette réponse est juste, il force sa voix en disant « le fulfulde là c'est différent », un autre non interrogé dit « on dit ndaare madame++ on dit ndaare aussi + c'est comme ça que le fulbe dit ».

En réalité « ndaare nangué » veut dire «a regardez le soleil ». L'enseignante continue à désigner les élèves, l'élève E13 désigné répond à la question en disant « madame++ on dit sude nangué », l'enseignante embarrassée par cette réponse s'exclame « ça c'est le fulfulde aussi ? » Les débats sont très houleux dans la salle, on a même l'impression que l'enseignante ne contrôle plus rien. Elle est dépourvue de la capacité de valider ou d'invalider les réponses. L'élève E14 désigné se lève et dit « madame on dit ndaa nangué » qui est en réalité la bonne réponse qui n'est pas aussi validée. À la fin l'enseignante déclare « ce n'est pas que regarde le soleil hein : + voici++ je passe + je prends seulement ndaare », l'enseignante qui a un niveau approximatif en fulfulde et considère le niveau des élèves au-dessus de son niveau valide sur cette dernière déclaration une réponse fausse.

Rappelons avec Calvet (1993) qu'il y a insécurité linguistique lorsque les locuteurs considèrent leur façon de parler comme peu valorisante et ont en tête un autre modèle, plus prestigieux, mais qu'ils ne pratiquent pas. L'enseignante de cette classe s'est retrouvée en insécurité puisque dans ces représentations, elle a considéré que son niveau de fulfulde est forcément en dessous du niveau de ses élèves puisqu'elle ne parle pas et ne maîtrise pas cette langue. Pour Wernicke (2018) « l'insécurité linguistique en classe de LCN marque une double identité contradictoire de l'enseignant, où il se sent apprenant et enseignant » (p. 1), dans le contexte de cette dame nous l'avons senti dans cette classe plus apprenante qu'enseignante.

3.2. L'insécurité linguistique identitaire marquée par la faute de l'enseignant et la correction de l'apprenant

3.2.1. La faute

Aborder la notion de faute en linguistique c'est rentrer au cœur d'un terrain extrêmement sensible. Habituellement, la faute est un manquement plus ou moins grave à un devoir, à une loi, à une règle, à un usage ou à une convenance. Pour ce qui est de la faute linguistique, le manquement se rapporte plus à la

norme. Robillard (1994, p. 1-13) pense que, toute langue normée, du fait même de l'existence de normes, ne peut éviter de générer chez ses locuteurs un taux minimal d'insécurité linguistique lié à l'inconformité. Ce seuil minimal serait, pour l'essentiel, attribuable au fait que tout locuteur sait bien qu'il ne maîtrise pas parfaitement sa langue, qu'il ne peut en connaître toutes les subtilités.

L'apprentissage de la langue passe généralement par une sanction des fautes, dont certaines (l'on pense notamment aux fautes d'orthographe) pèsent plus lourd que d'autres. Traditionnellement, la faute de langue est présentée comme un manquement aux règles structurelles de celle-ci. Parlant du français et en rapport avec les fautes, voici ce que déclare Philippe Blanchet (2004), la faute distingue ce qui est « français » de ce qui ne l'est pas, ce qui est étranger au système de la langue de ce qui ne l'est pas. Une telle conception de la faute renforce l'idée que certaines formes d'expression manquent de structure ou qu'elles ne sont pas régies par des règles. La faute peut engendrer le silence qui est une manifestation extrême de l'insécurité linguistique.

3.2.2. La correction

La correction est l'état d'un locuteur qui veille en permanence sur son langage, qui maintient une volonté manifeste de le rapprocher le plus possible d'un parler référentiel. Les corrections ponctuelles ou durables, auxquelles les dominés, par un effort désespéré vers une difficile et souvent très lente amélioration, soumettent, consciemment ou inconsciemment, les aspects stigmatisés de leur prononciation, de leur lexique, de leur syntaxe ; ils se mettent dans le désarroi qui leur fait perdre tous leurs moyens, les rendant incapables de trouver leurs mots, comme s'ils étaient soudain dépossédés de leur propre langue, estime Bourdieu (1984).

Bourdieu dans cet extrait pense que les efforts de corrections dans une logique de renivellement des classes sociales, sont généralement voués à l'échec et participent simplement à maintenir les stigmatisés dans une position d'infériorisation, qui les astreint à une spirale de recherche perpétuelle de structures de langues, il s'agit dans ce cas de l'autocorrection. Les communautés francophones peuvent souvent sembler très élitistes et exclusives. Cette perception ainsi que mes propres sentiments que je ne parle pas un assez bon français, ce que des francophones de langue maternelle n'hésitent pas à me dire, m'ont parfois mené à ne pas vouloir ou à me sentir incapable de continuer des études ou participer à des activités en français.

Dans cet extrait, ce canadien vit une stigmatisation provoquée par son entourage, qui ne cesse de lui rappeler que son français n'est pas « le bon », et qui ne devrait normalement pas s'abstenir à lui montrer ce qui est considéré comme norme en matière de « bon français », plus simplement l'hétéro-correction est la correction des autres sur les actes de langage d'un autres, alors autocorrection est une production personnelle.

Nous allons exploiter un autre extrait de la transcription de la leçon qui marque les fautes de prononciation de l'enseignante suivies de correction des apprenants.

A : il y a encore quel mbum ?

E : ((les élèves parlent au même moment)) mbum ngoumi, mbum karang, mbum ndjaga mbaï

A : hein hein on va doucement

E : ((désigne un élève)) mbum ndjaga mbaï

A : mbum nzala mbaï hein ?

E : ((un élève non désigné)) ndjaga mbaï ((plusieurs élèves prononcent pour aider l'enseignante à bien prononcer)) ndjaga mbaï

A : :nzala mbaï++ ((essai de répéter))

E : oui

A : en mbum nzaga mbaï alors comment on dit ?

E1 : moi madame

A : oui

E1 : sé ka hé ((marche et pointe le soleil du doigt au tableau))

A : sé ka hé hein ?

E : oui

Dans cet extrait, l'enseignante ne parvient pas à prononcer « ndjaga mbaï », sa prononciation est erronée et elle dit plutôt « nzala mbaï », fort de ce constat les apprenants essaient de l'amener à prononcer correctement. C'est une situation d'heterocorrection consécutive à la faute de prononciation. L'heterocorrection, est ce processus de surveillance et de correction qui est effectué par les locuteurs qui sont censés posséder la norme et qui marginalisent ceux dont le parler ne s'accommode pas à cette norme, en créant en eux un rejet de leur propre langage. C'est ce qui ressort dans les interactions entre l'enseignante et ses apprenants. Cette disposition à surveiller et à corriger est le produit de ce que Bourdieu (Bourdieu, 1982, p. 26) nomme « la connaissance, du moins la reconnaissance de la norme linguistique ». Cette surveillance constante qui aboutit le plus souvent à une correction est une disposition qui participe à maintenir une insécurité linguistique permanente, mais l'on sait et c'est une évidence pour tous qu'une correction est toujours précédée d'une faute.

3.3 L'insécurité linguistique identitaire marquée par l'accent et le ton

Des moments et des contextes nombreux et différents peuvent déclencher l'insécurité linguistique, des perceptions individuelles aux stigmatisations des autres, l'insécurité linguistique reste marquée par plusieurs signaux tels que l'accent et le ton

3.3.1 L'accent

L'accent est compris parmi les traits prosodiques intensifs parce qu'il se manifeste sur le son. C'est un trait suprasegmental qui permet de mettre en exergue une syllabe ou un mot pour les distinguer des autres unités linguistiques de même niveau. Dans le cas de l'insécurité linguistique, il apporte une variété différente dans l'intonation de la même langue, cette nouvelle variété étant considérée comme erronée, induite par les imperfections langagières, voici un extrait à propos des imperfections accentuelles :

« Un individu qui n'a pas appris une langue dans l'enfance et ne l'apprend qu'à l'âge adulte la parle rarement sans accent. La raison en est que son appareil phonatoire n'aura pas assimilé les mouvements qui permettent de produire correctement les sons d'une langue donnée. La production de sons de la langue maternelle

s'inscrit dans des algorithmes moteurs mémorisés par l'appareil neuromusculaire. Elle privilégie certains muscles et en laisse d'autres en jachère. Ensuite cette mémoire du corps contrarie l'émission normale de la plupart de sons des autres langues. Ainsi en est-il de beaucoup d'éléments de culture qui sont autant de répertoires d'action et de pensées permanents qui nous façonnent parce que nous les avons incorporés » Warnier (2004, p.10).

Cet extrait est d'une illustration très évidente des situations réelles dans les classes de langues et cultures nationales en contexte multilingue, pour l'enseignant et les apprenants, il faut s'approprier des accents et des tons des autres langues en présence dans le groupe classe. Dans son rôle de médiation en général, l'enseignant doit entraîner les autres apprenants à prononcer les mots et les phrases dans les autres langues de leurs camarades, mais ce n'est pas souvent aisé, parfois l'enseignant reconnaît lui-même ne pas avoir bien prononcé. C'est une source et un marqueur évident d'insécurité linguistique dans cette classe, les systèmes phonatoires, très mal entraînés et très peu disposés sont incapables de produire certains sons dans d'autres langues, c'est une difficulté fondamentale dans cette classe.

3.3.2 Le ton

Le ton représente la hauteur relative mais significative de la voix au cours de l'émission d'un son ou d'une syllabe, il est donc segmental et opposé à l'accent qui est suprasegmental et est au même titre que l'accent un trait prosodique. Nous y revenons pour en faire une analyse associée à l'insécurité linguistique.

Voici l'extrait d'un entretien avec l'enseignante de classe de CM2 (Cours Moyen deuxième année) que nous avons observé sur la prononciation en classe de langues et cultures camerounaises.

Avez-vous des soucis de prononciations quand vous dispensez la leçon de LCN ?

Réponse de Madame Mbeguel : justement la prononciation sera très difficile, déjà lorsqu'on voit par exemple dans une classe comme celle-ci où nous avons quatorze langues même si j'avais tout le le + toute la volonté de dispenser les leçons de langues et cultures nationales, où alors toute la volonté de les enraciner dans leurs cultures ce serait difficile pour moi déjà parce que euh euh + quatorze + pour une seule personne avoir la connaissance de quatorze langue nationale ce n'est pas donné, c'est très difficile alors comment est-ce que je pourrais prononcer correctement encore que moi je viens du Sud et ici je me retrouve au Nord avec des langues très étrangères+ comment je pourrais prononcer quand on sait que on peut reconnaître quelqu'un euh euh ou la région d'où vient quelqu'un seulement à travers le ton ou alors la tonalité de son langage

Dans l'analyse que nous faisons de cet extrait, nous constatons que l'enseignante est consciente du fait que les accents et les tons sont des marqueurs identitaires, elle décline ensuite son incapacité à s'en accommoder, ce qui rend sa posture très insécure. Elle considère les langues du répertoire linguistique de sa classe comme des langues étrangères, ce qui provoque en elle un blocage. D'où cette incapacité d'accommodation.

3.4 L'insécurité linguistique formelle

L'insécurité linguistique formelle est rattachée à l'utilisation de la langue. Elle survient lorsqu'il y a des inquiétudes concernant l'emploi du lexique, de la syntaxe et d'autres formes grammaticales. Le locuteur considère l'utilisation des outils de fonctionnement linguistique comme erronés et non conforme à la norme.

Pour le dictionnaire de linguistique Dubois et al (2002, p. 329). la norme est un système d'instructions définissant ce qui doit être choisi parmi les usages d'une langue donnée si l'on veut se conformer à un certain idéal esthétique ou socioculturel. La norme, implique l'existence d'usages prohibés.

Dans une autre définition donnée par le même dictionnaire, la norme renvoie à tout ce qui est d'usage commun et courant dans une communauté linguistique ; la norme correspond alors à l'institution sociale que constitue la langue standard (ibidem).

Si dans la première définition la norme renvoie aux usages et à une conformité aux idéaux d'esthétique sociaux-culturels, les interdits sont marqués par les usages, dans la deuxième définition, celle correspond mieux à notre travail, la norme est une institution sociale, un programme étatique dans la gestion d'une politique linguistique qui oriente les locuteurs dans l'utilisation préférentielle d'une langue donnée. C'est le cas de l'utilisation du français de France comme le seul français standardisé, codifié et conventionnel. Dans tous les cas, la norme consiste au bon usage des règles de la langue, il existe, chez tous les locuteurs, une sorte de norme spontanée qui permet de juger et de dire que telle forme est correcte alors qu'une autre est incorrecte.

Plusieurs auteurs ont approché l'insécurité linguistique en situant son déclenchement à l'existence d'une norme consciemment ou inconsciemment intériorisée par le locuteur et dont la production verbale y est constamment comparée à des fins de correction. L'insécurité linguistique est donc inhéremment liée à la norme, ce qui fait penser à Robillard (Robillard, 1996, p. 68) que « toute langue normée, du fait même de l'existence de normes, ne peut éviter de générer chez ses locuteurs un taux minimal d'insécurité linguistique ». Blanchet et al (2014, p. 294) de son côté stipule que « l'insécurité linguistique d'une personne dépend de sa connaissance de la langue légitime et de la conscience qu'elle a d'une distance entre la norme scolaire et ses façons de parler ».

La relation entre l'insécurité linguistique et la norme apparaît lorsqu'un locuteur ou un groupe social prend conscience de la manière dont il faudrait parler une langue, mais en même temps il se rend compte qu'il ne s'y conforme pas.

Dans une étude menée au Lycée Classique et Moderne et au collège de Mazenod par Atebong (2021) en (2021) sur les diatopismes camerounais et insécurité linguistique, il est posé aux élèves la question suivante

Quelle appréciation faites-vous de votre niveau de langue par rapport au français standard (bon français) ?

140 élèves sur 200 répondent par la modalité « moyen », l'aveu d'un niveau moyen par les apprenants

est une reconnaissance de la non-conformité de leur français aux normes standards ou du moins une assimilation partielle des normes du «bon français ». Ces apprenants se considèrent par cette réponse être en insécurité linguistique et présentent par conséquent une phobie avérée à la norme du français qui paraît inaccessible. Atebong (2021) dans cette montre en d'autres termes que les apprenants vivent un certain complexe vis-à-vis de la norme scolaire. L'analyse faite par l'auteur supra nous aide à mettre en évidence que les manifestations d'une insécurité linguistique formelle dans le système éducatif camerounais ne sont pas conformes au principe de l'utilisation des outils de fonctionnement linguistique.

Bilola (2007, p. 165), considère qu'une insécurité linguistique est au niveau morphosyntaxique lorsque « les locuteurs éprouvent un malaise quant à l'emploi des déterminants, des pronoms, du genre, du verbe, de l'accord... » Cette pensée permet de mettre en évidence la marque de l'insécurité linguistique sur le dysfonctionnement morphosyntaxique.

À l'école Publique de Touboro Groupe 1B2 point focal de la présente recherche, nous avons mis en exergue cette forme d'insécurité linguistique dans la classe observée, voici la substance des constats : Dans l'une des séquences observées, ce sont les difficultés orthographiques qui ont attirées notre attention. L'enseignante écrit au tableau « boum » au lieu de « mbum » ; « se kadeo » au lieu de « se ka dëo », une analyse du prédicat que la dame essaie d'écrire montre que «se ka dëo» est linéairement composé de (soleil = se ; ka = il ; dëo = la constante du verbe être), dans ce que l'enseignante a écrit au tableau, il n'est pas possible d'imaginer une agglutination entre le verbe et pronom personnel, le prédicat qu'elle écrit au tableau est en trois mots au lieu de deux comme elle a écrit, c'est une difficulté orthographique et elle en est consciente quand elle dit à haute et intelligible voix « je ne connais pas écrire les patois des gens ». Ceci renvoie à ce que Roussi (2009) appelle « le sentiment de déficit linguistique », c'est-à-dire le sentiment de peur et de honte de commettre des erreurs pendant leurs cours, ou de reconnaître qu'ils manquent de connaissances linguistiques et culturelles. Ici, l'auteur fait allusion aux enseignants non-natifs du FLE (Français Langue Étrangère). En décrivant les comportements des enseignants en classe dans un milieu très insécurisé comme la Grèce par exemple, il considère comme difficulté l'enseignement des langues dans le milieu multilingue. La peur, la honte de commettre des fautes, qu'elles soient orthographiques ou accentuelles, la reconnaissance du manquement des connaissances linguistiques, sont des éléments qui marque avec la plus grande emphase la présence de l'insécurité linguistique. S'écrier devant les apprenants que « je ne connais pas écrire les patois des gens » est un aveu d'échec, une indécatesse qui dénote le niveau d'insécurité dans lequel se retrouve l'enseignante dans cette classe.

4. Quelques perspectives didactiques

L'insécurité linguistique que nous avons mis en évidence dans cette étude dans les classes de LCN, impose reconsidération des identités dans lesdites classes. Mais pour l'enseignant de conserver son autorité, et de continuer à jouer pleinement son rôle de médiateur entre les savoirs et les apprenants, nous avons proposer des pistes de solutions pour réduire cette insécurité linguistique qui marque négativement la posture de l'enseignant et qui inverse son identité.

4.1. La formation initiale

Nous pensons que la formation des enseignants doit avoir une orientation communicative. L'emphasis devrait de manière conséquente être mis sur la création des situation de communication pouvant susciter à l'apprenant la nécessité d'échanger avec ses camarades, des corpus divers oraux ou écrits (en fonction de la compétence de l'enseignant) devraient être longtemps préparés par l'enseignant à l'avance, dans le respect des contextes de communication. À cet effet, Daouaga (2023), pense : *« l'enseignante fera travailler ses élèves sur ces corpus précis qu'il a pris le soin de connaître et d'étudier avant d'aller en classe. Ainsi, cela pourrait réduire l'insécurité de l'enseignant et donc la transmission des savoirs inexactes »* (p. 32)

Les ENIEG (École Normale des Instituteurs de l'Enseignement Général) du Cameroun présente un déficit en enseignant de LCN, ce qui est alarmant, nous pensons même que les ENIEG devraient constituer une destination prioritaire des enseignant de LCN formée dans les ENS (École Normale Supérieure) du Cameroun. Si les enseignants de l'éducation de base manquent de connaissances professionnelles de base dans leur formation, leur travail sur le terrain va se résumer à la débrouillardise et à la dénaturation des savoirs linguistiques.

En raison de la pluralité des langues dans les répertoires linguistiques des classes, l'orientation de la formation doit prioriser les notions métalinguistiques, entendons par là, la description, la structure et le fonctionnement des langues. Onguéné (2016) par exemple, *« il est impératif que tous ces personnels en charge de ce nouveau programme soient commodément formés en linguistique générale, qu'ils maîtrisent les concepts de phonologie et de phonétique »* (p. 386). Selon lui donc, il est fondamental pour les enseignants de LCN de pouvoir distinguer les tons et les accents dans les langues africaines et en corollaire distinguer les langues à tons et les langues à accents. Daouaga (2023) *« C'est de cette compétence métalinguistique qu'il ou elle se servira au moment de la transposition didactique, en l'occurrence pour s'assurer que les savoirs qu'il ou qu'elle enseigne sont légitimes au regard des programmes et de la science »*. (p. 21).

4.2. Les formations continues

Si au niveau des ENIEG la formation des habiletés en notions linguistiques et métalinguistiques des enseignants interroge encore passionnément, il reste que le retard qui pouvait être rattrapé dans les formations continues. Ici, nous faisons allusion aux journées pédagogiques et aux cellules d'animations pédagogiques dénommées UNAPED (unités d'action pédagogique). Mais nous constatons pour le déplorer avec désolation que lors des journées pédagogiques les conseillers pédagogiques départementaux chargés de l'alphabétisation qui sont en charge de l'enseignement des LCN, qui eux-mêmes sont très peu outillés sur les savoirs linguistiques, se limitent généralement aux lectures sommaires des exposés, alors il arrive souvent que ces exposés concernent les LCN.

Nous soutenons que sur l'étendue du territoire camerounais que des journées pédagogiques spécifiques soient organisées à des fréquences régulières animées par les enseignants chevronnés des LCN, pour permettre un outillage efficace des enseignants de l'éducation de base sur les questions métalinguistiques des langues africaines. Nous postulons également que ces formateurs chevronnés que

nous venons d'évoquer plus haut puissent assister les enseignants dans les cellules pédagogiques appelées UNAPED, pour les accompagner dans les difficultés particulières qu'ils éprouvent en ce qui concerne l'enseignement effectif des LCN.

4.3. L'utilisation des lexiques et des dictionnaires

L'utilisation des lexiques à défaut d'avoir les dictionnaires est fortement conseillée. D'ailleurs, lors de notre étude, quelques enseignants nous ont fait savoir qu'ils utilisent le lexique du fulfulde, c'est une initiative louable. Le fulfulde dispose de dictionnaires bi-unilingues qui peuvent être d'un apport pour les enseignants et permettent de réduire considérablement les difficultés orthographiques, et par conséquent réduire l'insécurité linguistique orthographique. Bref, en ce qui concerne le fulfulde, il est suffisamment documenté, ce qui est en accord avec ce que dit Daouaga (2023) *«En conséquence, l'enseignant ou l'enseignante, puisqu'il ou elle connaît la configuration sociolinguistique de sa classe, ne peut s'empêcher de faire de sérieuses recherches sur le fonctionnement des langues représentatives de la classe pour répondre aux besoins de ses apprenants »*. (p. 32), Nous insistons sur cette recherche documentaire dont fait parties ces dictionnaires, et surtout quand on n'est au courant de leur existence. La recherche lexicographique est un élément important dans l'acquisition d'une langue, particulièrement pour les besoins orthographiques, mais aussi sémantiques. Mohamadou (2014) affirme que : la langue peule compte parmi les langues africaines les plus documentées en matière de ressources lexicographiques.

Pour pallier à l'absence du matériel didactique au programme Mohamadou (2023, p. 153-186) dans son article *des ressources didactiques pour la classe de fulfulde a mis en place une recension d'ouvrages et des propositions d'activités d'enseignement-apprentissage*, il a fait un inventaire des ressources didactiques en langue fulfulde que nous recommandons vivement aux enseignants à l'éducation de base pour une meilleure prise en charge orthographique et sémantique des termes.

Conclusion

Dans cette étude, nous avons parcouru le concept de l'insécurité linguistique de son origine, son évolution. Nous avons également recensé ses marqueurs, et montrer son introduction dans le domaine de l'éducation. Le présent travail nous permet de conclure que l'insécurité linguistique est une difficulté majeure qui plombe le travail des enseignants dans les classes de LCN au Cameroun. Telle que décrite, l'insécurité linguistique dans les classes de LCN est une insécurité intralinguistique qui s'inscrit dans une approche communicative. À la lumière des théories de l'insécurité linguistique, nous avons pu la mettre en évidence dans la classe observée à travers les interactions que nous avons analysés. Ses marqueurs que nous pouvons évoquer ici sur ces mots de fin qui sont : les prononciations erronées, les fautes orthographiques, les déclarations d'intention de l'enseignante, l'inversion des identités, le caractère très bruyant de salle, les hésitations, le silence nous ont montré de l'immersion très prononcée de l'enseignante observée dans une forme irréversible de l'insécurité linguistique. Daouaga (2023) pense qu'*« il est attendu de l'enseignant ou de l'enseignante qu'il ou qu'elle connaisse la langue qu'il ou qu'elle enseigne, qu'il ou qu'elle puisse en connaître le fonctionnement afin d'initier les apprenants à une description rigoureuse et à l'usage de cette langue dans divers contextes »*, ce qui n'est pas le cas dans la classe observée. L'enseignante de cette classe est très loin de cet idéal didactique, et s'avoue

désarmée, donc incapable de jouer pleinement son rôle qui est substitué aux apprenants. Rassuré que cette insécurité linguistique dégrade considérablement la qualité de l'enseignement et porte un coup sérieux à l'intégrité des savoirs linguistiques en jeu, nous avons voulu à travers cette étude, émettre des solutions qui vont redonner à l'enseignement des LCN une vraie valeur.

Niveau(x) de Contribution des Auteur(s): N.L. 50%, Y.M.B. 50%

Approbation du Comité d'Éthique: il ne s'agit pas d'une étude qui nécessite l'approbation du comité d'éthique.

Soutien Financier: Aucun soutien financier n'a été reçu pour l'étude.

Conflit d'Intérêts: Il n'y a aucun conflit d'intérêts dans l'étude.

Author Contributions: N.L. 50%, Y.M.B. 50%

Ethics Committee Approval: This study does not require ethics committee approval.

Financial Support: The study did not receive financial support.

Conflict of Interest: There is no conflict of interest in the study.

Bibliographie

Atebong, F. N. (2021). Diatopisme camerounais et insécurité linguistique dans quelques lycées et collèges de Ngaoundere : analyse des productions écrites des apprenants et perspectives didactiques. dans les cahiers didactiques Edition Ifrikiya.

Bilola, E. et Tankhu Y. A. (2007). L'insécurité linguistique au Nord du Cameroun : causes, manifestations, conséquences et traitement. Dans insécurité linguistique et ethnostylistique. Yaoundé : CLE. Pp 147-174.

Blanchet, P. (2004, Novembre 29-30). L'identification sociolinguistique des langues et des variétés linguistiques: pour une analyse complexe du processus de catégorisation fonctionnelle. Modélisations pour l'identification des langues et des variétés dialectales. [Conference presentation]. MIDL, Paris, France. https://www.researchgate.net/publication/228875381_L'identification_sociolinguistique_des_langues_et_des_varietes_linguistiques_pour_une_analyse_complexe_du_processus_de_categorisation_fonctionnelle

Blanchet, P., Clerc, S. & Rispail, M. (2014). Réduire l'insécurité linguistique des élèves par une transposition didactique de la pluralité sociolinguistique. Pour de nouvelles perspectives sociodidactique avec l'exemple du Maghreb. Éla. Études de linguistique appliquée, 3(175), 283-302. <https://doi.org/10.3917/ela.175.0283>.

Bourdieu, P. (1982), Ce que parler veut dire – l'économie des échanges linguistiques. Fayard.

Bourdieu, P. (1984). Questions de sociologie. Les Éditions de Minuit.

Calvet, L.-J. (1993). *La sociolinguistique*. Presses universitaires de France.

Daouaga S.G. (2023). Les pratiques d'enseignement des langues nationales au Cameroun: entre banalisation et généralisation abusive de savoirs enseignés. *JEYNITAARE-Revue panafricaine de linguistique pour le développement*, 2(1), 11-42. www.revues.scienceafrique.org/jeynitaare/texte/daouaga2023/.

Daouaga S.G. & Metangmo-Tatou, L. (2017). Négociation et reconfiguration des identités en classe de Langues et Cultures Nationales au Cameroun. *La Revue canadienne des langues vivantes*, 73(4), 570-595. <https://doi.org/10.3138/cmlr.4036>

Darbelnet, J. (1970, Avril 26-3). Le bilinguisme. [Conference presentation]. Le français en France et hors de France. II. Les français régionaux, le français en contact. Nice, France. https://www.persee.fr/doc/oeide_0549-1533_1970_act_12_1_872

Dubois, J., Giacomo, M., Guespin, L., Marcellesi, C., Marcellesi, J.B. & J.P. Mevel. (2002). *Dictionnaire de linguistique*. Larousse Bordas.

Francard, M. Lambert, J., Berdal-Masuy, F. (1993). *L'insécurité Linguistique en Communauté Française de Belgique*. Service de la langue française

Grimes B.F. (1996). *Ethnologue: Languages of the World*. 13e éd., SIL Inc.

Haugen, E. (1962). *Schizoglossia and the Linguistic Norm*. Monograph Series on Languages and Linguistics. Georgetown University, No. 15, pp. 63–69.

Labov, W. (1966). *The social stratification of English in New York City*. Center for Applied Linguistics.

Mohamadou. A. (2014). *Le verbe en peul: formes et valeurs en pulaar du Fuuta-Tooro*. Karthala.

Mohamadou, O. (2023). Des ressources didactiques pour la classe de fulfulde. Recension d'ouvrages et propositions d'activités d'enseignement-apprentissage. *JEYNITAARE-Revue panafricaine de linguistique pour le développement*, 2(1), 153-186. <https://www.revues.scienceafrique.org/jeynitaare/texte/mohamadou2023/>

Onguéné E, L-M. (2016). Enseigner L1 et les LE en Afrique francophone: analyse des expériences de didactique du biplurilinguisme de l'initiative. In *École et langues nationales en Afrique*, & B. Maurer (Eds.) *Les approches bi-plurilingues d'enseignement-apprentissage: autour du programme école et langues nationales en Afrique (ELAN-Afrique)*, (pp. 379-391) Éditions des archives contemporaines.

Onguéné Essono, L-M. (2013). Conceptualisation, construction et structuration de l'espace en L2 par des apprenants bilingues du CE2 du Cameroun: analyse écologique et propositions méthodologiques. In Glottopol (Ed), *Revue de sociolinguistique en ligne*, n° 22 *Les langues des apprenants dans les systèmes éducatifs postcoloniaux*, (pp. 136-150). Glottopol.

Rincón, R. C. (2020). Insécurité linguistique chez les enseignants non natifs de FLE: le cas des Colombiens. *Circula*, (12), 177–196. <https://doi.org/10.17118/11143/18448>

Robillard, D. (1994). L'insécurité linguistique en français à Maurice : quand le chat n'est pas là, les souris parlent français?. In M. Francard (Éd.) *L'insécurité linguistique dans les communautés francophones périphériques* vol 9. (pp. 119-121). Cahiers de l'institut de linguistique de Louvain-la-Neuve.

Robillard, D. (1996). Le concept d'insécurité linguistique: à la recherche d'un mode d'emploi. In C. Bavoux (ed) *Français régionaux et insécurité linguistique : approches lexicographiques, interactionnelles et textuelles*. Actes de la deuxième table ronde du Moufia, (pp. 55-76. Université de la Réunion.

Roussi, M. (2009). L'insécurité des professeurs de langues étrangère non natifs: le cas de professeurs grecs de français. [thèse de doctorat, Université Sorbonne Nouvelle] Hal Thesis.

Sadembouo É. (2005, June 23- 26). Enseignement bivectoriel en contexte multilingue au Cameroun. [Conference presentation]. Communication au forum Linguistic diversity and literacy in a global perspective: a comparative look at practice in Europe and Africa LDL, European Centre for Modern Languages in Graz.

Saidani, A. (2017). L'impact de l'insécurité linguistique sur la prise de parole des étudiants de la région du Sahel. [Mémoire de Master, Université de Bejaïa Algérie]

Torres-Castillo, C. (2017). *Culturas lingüísticas: el habitus en un mundo plurilingüe*, [Thèse de doctorat, Universidad Autónoma del Estado de México].

Wernicke, M. (2018). L'insécurité linguistique qu'est-ce-que c'est. Dans *développer la sécurité linguistique*. Canadian Parents for French. <https://www.uottawa.ca/fr/toutes-nouvelles/insecurite-linguistique-quoi-parle-t>.

Yomb, M B. (2023). Analyse des difficultés de l'enseignant des langues et cultures camerounaises en contexte multilingue: cas des écoles publiques du groupe 1 de Touboro. [Mémoire Master, Université de Ngaoundéré].

Mahi Binebine'nin Sidi Moumen'in Yıldızları'nda Yasak Olanı Söylemek*

Salima Khattari**

Çev. Meryem Maşası***

Özet

Mahi Binebine'in ifade ettiği gibi, 'Ce Maroc qui nous fait mal' üzerine yazmak, herhangi bir militan edebiyat türünde yazmakla aynı şey değildir. Onun amacı, rahatsız eden ve sınırları aşan, söylenemez üzerine yazmak ve ifade etmektir. Binebine, seslerinden mahrum bırakılmış olanlara kimliklerini ve varlıklarını yeniden kazandırmayı hedefliyor. Taraflı adaletin olduğu bir toplumda, edebiyat yanlışları düzelterek bir forum haline gelerek sessizlerin kendilerini ifade etmelerine olanak tanımalıdır. Anlatı, adaletsizliği, ikiye bölümlüğü, sefaleti yazmayı hedefler... Güzellik estetiği demek yalnızca güzeli olanı değil, çirkinini de betimlemek anlamına gelir. (Baudelaire'in *Leş* şiirini hatırlayın).
Anahtar Kelimeler: Edebiyat, Yasak, Duvar, Terörizm

Anahtar Kelimeler : Edebiyat, Yasak, Duvar, Terörizm

Giriş

Mahi Binebine'in ifade ettiği gibi "Ce Maroc qui nous fait mal" (Claude Esposio, 2013: 299-308), herhangi bir militan edebiyatına bağlı olmak anlamına gelmez. Yazar yasa dışı göç, uyuşturucu, terörizm, iktidarın gücü gibi konuları işlerken bir yere bağlı kalma etiketini reddeder. Bu kaygı ve hatta bu duyarlılığı öncelikle kardeşi Aziz'in Tazmamart hapisanesinde geçirdiği on sekiz yıla ve halkını dinlemektense sarayı eğlendirmeyi daha çok önemseyen babasının terk etmesiyle şekillenen aile geçmişine borçludur.

Kardeşinden bahsederken, "cılız, kırılğan, maruz kaldıkları karşısında sessiz, tıpkı hapisanedeki hücresin benzeyen karanlık bir odada günlerce kapanan bir adamcağız görüyorum" derdi. Bu sanatçı-yazarda resim ve yazı iç içe geçmiş, bir bütün oluşturmuştur.

* Khattari, S. (2024). Dire l'interdit dans Les Étoiles de Sidi Moumen de Mahi Binebine. Relais, 9(9), 181-189. <https://journals.imist.ma/index.php/Relais/article/view/1875>

Eserin yazarı Salima Khattari'den ve Relais dergisinden makalenin tercüme edilip yayımlanması için izin alınmıştır. Asıl metindeki atıf şekli değiştirilmemiştir

** Université Mohamed V, Faculté des Sciences de l'Education, Rabat, Maroc, s.khattari@um5r.ac.ma, Orcid: 0000-0002-5078-3571

*** Université Mohamed V, Faculté des Sciences de l'Education, Rabat, Maroc, masasimeryem@gmail.com, Orcid: 0009-0002-2460-0003

Geliş Tarihi (Received): 17.02.2025 **Kabul Tarihi (Accepted):** 22.02.2025 **Yayın Tarihi (Published):** 30.03.2025

Atıf/Cite: Maşası M. (2025). Mahi Binebine'nin Sidi Moumen'in Yıldızları'nda Yasak Olanı Söylemek. ChronAfrica, 2(1), 114 - 120. <https://doi.org/10.62841/ChronAfrica.2025.246>

Copyright © 2025 The Author(s). This is an open-access article under the Creative Commons Attribution License (CC BY) which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium or format, provided the original work is properly cited.

Ayrıca romanlarını saran betimlemeler adeta gerçek birer fırça darbesi gibidir. Aynı şekilde bu iki ifade biçimi, konuşma alanları, söz hakkı olmayanların söz alıp konuşma hakkına sahip oldukları platformlar haline gelir. Bu söz hakkı olmayanlar, tıpkı Sidi Moumen'in yıldızları gibi hem yasadışı göçmenleri hem de hem de Sidi Moumen'in Yıldızları'ndaki futbol tutkusuna kapılmış delileri çağırıştırır. Bu ulusal spor Sidi Moumen'e komşu gecekonduardan temsilcileri karşı karşıya getirir. Bu müsabakalar sırasında, bu yıldızlar topa saldırmakla kalmaz, rakiplerine de acımasızca yüklenirlerdi. Aslında, tüm öfkelerini doksan dakika içinde dışa vururlardı. Ancak, bu öfke, onları görmezden gelen, gettolaştıran dış dünyaya yönelmiştir. Romanda hikâyeyi anlatan Yachine, “çamur ve böceklerle biten, bir daha asla paçavralar içinde çöp kamyonlarının arkasından koşuran, ilk ulaşan olmak için kavga eden, beline kadar çöp yığınlarına gömülen çocukları görememek” (Binebin, 2010:136) şeklinde ifade ediyor. Bu viraneden nasıl çıkılır, Sidi Moumen'i metropolden ayıran bu duvardan nasıl aşılır? Dokunulmazlık ve unutulmuşluk içinde yaşamaktan bitkin düşmüş Yachine ve arkadaşları radikalizme sürüklenecekler, böyle bir bağlılığın onları nereye götüreceğini bilmedikleri halde. Aldatılmış ve kandırılmışlardır, bu yanılığı fark etmeleri çok geç olacaktır.

Onlara söz hakkı vererek, Mahi Binebine yaşanmış bir gerçekliği soğuk bir şekilde aktarmaktan çok, onları acımasız ve ruhsuz bir gerçeğin araçları yapmayı amaçlar. Hiç kimsenin yerini almayı amaçlamadan, yazarın, kendine has bir sefalet içinde olan insanlığı resmettiği romanı bizi bu durumu keşfetmeye davet eder.

1. Epistemolojik bir araç olarak duvar

Köprü iki kıyıyı birleştirirken, kapı hem ayırır hem de birleştirir, duvara ise, “geçiş engeller, sınır ise onu düzenler”. Bu duvar, Metropol şehir Kazablanka'nın kalanını Sidi Moumen'in gecekonduından ayıran, “ardı arkası gelmeyen araba selinin cehennem gibi gürültü çıkardığı bulvarı ayıran kerpiçten yapılmış heybetli bir duvardır.” (Sayfa 7) Öyle ki bu toplumsal ayırım “le” artikeli ile dahi gözlemlenebilir; Sidi Moumen'in sakinleri geri çekilmeyi seçmemiştir, tam aksine, onları görünmez kılan, istenmeyen kişiler, yani persona non grata haline getiren başkalarının kararıdır. Bir ülkede istenmeyen kişi anlamına gelen bu ifade, romanda kendi öz vatanında istenmemesi anlamına dönüşmektedir. Sidi Moumen'in sakinleri, her ne kadar böyle tanımlansalar da mutsuz olmak için doğmuşlardır. (Sayfa 28). “Kör bir güç ve kan emici, ayrıcalıklı kişiler tarafından kovulmuş, boyun eğmiş bir şekilde yenilgiyi kabullenerek kaderlerine razı olmuşlardır. Kire, pisliğe alışır, onurlarını hiçe sayarak, zorluklarla başa çıkmayı öğrenerek, parçalanmış yaşamlarını tamir etmeyi öğrenirler”. (Sayfa 48) Şimdiki zamanın kullanımı (genel bir hakikat değeri taşır) onların maruz kaldığı lanetin bir kez daha altını çizer: yaşamak değil, çürümeye mahkûm olmak; ebediyen yoksulluk içinde sürüklenmek ve en doğal haklarından, insanlık onurlarından mahrum bırakılmak.

Ancak, Georg Simmel'in de kabul ettiği gibi, “sınırdan oluşan” bu insan, sınırları aşma yetisine sahiptir. Aslında, mekân anılarla yüklü bir ortamdır çünkü Bachler'de göre (1957:09), “Hayal gücünün kavradığı mekân, artık geometrinin ölçümüne ve rasyonel düşüncesine teslim edilmiş kayıtsız bir boşluk olarak kalamaz. O yaşanmış bir mekandır”. İşte bu anlamda, Anlatıcı Yachine ve arkadaşları, Sidi Moumen'i kendi şehirlerine yasalarına itaat eden şehir yapacaklar (yürürlükteki yasalara göre değil, çünkü onlar vatandaşlık haklarından yoksun bırakılmışlardır. Burada, “insanlar arasındaki anlaşmazlık ya yasakların arabuluculuğuyla çözülür ya da çöplükte yumrukla hesaplaşırdı.” (Binebine, 2010:31). Yazar

tarafından “yıldızlar” olarak nitelendirilmeleri, onları başkalarının gözünde yeniden görünür kılmamanın, onları dünyanın konuşacağı teröristler olarak değil de duygusal bir derinlikle yoğrulmuş ve kendilerine kendi hayatlarından daha parlak bir hayata karşı hassas insanlar olmalarının bir yoludur.

“Ayrıca, Sidi Moumen, Balzac’ın Pension Vauquer’inin kokusu gibi, kendine has kokusuyla tanınabilir. Aslında, Sidi Moumen’in gecekondü kokusundan bahsedilir, çöp kokusu ve özellikle de her birimizin tenine yapışan tanıdık koku”. (Sayfa 22) Aynı şekilde, gecekondü mahallesindeki bu süreklilik arz eden mevcut durum, beraberinde hayal kırıklıkları, acı, öfke, kızgınlık getirecek ve şiddetle kendini gösterecektir.

1.1. Sidi Moumen’ de Şiddet

Aslında romanda şiddet, ivme kazanarak kendini üç farklı biçimde gösterir. İlki, kurulu düzene ve adaletsizliğe karşı durur; en basit örneği, bir polis karakolunun kasten yakılmasıdır, ki anlatıcı bunu kabul etmektedir.

“Başından sonuna kadar şahitlik etme şansının olduğu tek kasıtlı yangın, polis karakolunun yakılmasıdır. Genç bir uyuşturucu satıcısının polisler tarafından ölüme terk edilmesinin ardından, oy birliğiyle alınan bir karardır. Gençler, benzin bidonlarını getirmiş, binayı ateşe vermişlerdi. Öfkeliydiler çünkü ‘doberman’ diye adlandırılan pislik, canı, çöplüğümüzde sürünen bir müfettiş insanlara kötü davranıyor ve kanlarını emiyordu. “(Sayfa 29)

Bu olayın anılması, polis teşkilatı aracılığıyla temsil edilen devlete karşı duyulan bastırılmış öfkeyi ortaya çıkarır. Ayrıca, müfettişi tanımlayan aşağılayıcı dil, Sidi Moumen’in gençlerinin kusmaya çalıştıkları öfkelerini ifade eder. Yangın, aynı zamanda gösteriye dönüşür ve devletin temsilcilerine karşı kazandıkları zaferi kutlayan bu gençlerde canlı bir heyecan uyandırır. Ama yine de bu kutlama, müstehcenlik ve argo ile anarşiye hazır hale gelir. Aşağıdaki imgeler tezimizi doğrular niteliktedir:

‘Kimileri taş fırlatıyor, kimileri havaya küfürler savuruyor. Kimileri ise cinsel organını çıkarıp alevlere doğru işiyordu; unutulmaz bir gösteri’ (Sayfa 30)

Ayrıca bu kesitte bu kesitte şimdiki zamanın hikayesi kullanımı, yapılan eylemin sürekliliğini vurgulayarak sahnenin önemini ortaya öne çıkarır; bu sahne hem anlatıcının hem de arkadaşlarının ruhunda kazınmış halde kalır. Görünüyor ki, alınan haz kaynağını sahnenin şiddetinde buluyor; bu şiddet aynı zamanda gecekondü mahallesinin monotonluğunu kırarak daha önce bahsedilen o çürümüş kokuyu dönüştürmektedir.

Aile ocağı sıcaklık ve samimiyetle ilişkilendiriliyorsa, Sidi Moumen’ de kendi içinde şiddetle doludur. Dövüşler, tokatlar ve darbeler sağanak gibi yağıyor ve itaatsizlik ve direnişin her türlüüne karşı koyuyordur. İsyanı susturmak için her yol mübahtır; bunlar kurbana fırlatılan örgülü öküz kuyruğu, zamanla kaçınmayı öğrendiğimiz tokatlar ve aile içinde günlük hayatın bir parçası haline gelen darbelerdi.

“Artık bu darbelere alışmışlardı, aşağılanmanın acısı gibi, her yanımızı saran çirkinlik gibi, bizleri temsil eden bu lanetli kader gibi ayaklarımız ve kollarımız bu isimsiz harabelere bağlı şekilde hayatımın ayrılmaz bir parçası haline gelmişlerdi” (Sayfa 35).

Üç ardışık karşılaştırmanın varlığı, kahramanların kendi iradeleri dışında yazılmış bir kadere boyun eğişlerini gözler önüne serer. Böylece, onlar adeta trajik bir yazgının pençesine düşmüş, ölümle sonlanan kaderin mahkûmu olan gerçek Racinevari [Çevirmen notu: “Racinevari kahraman” ifadesi, Fransız klasik trajedi yazarı Jean Racine'in eserlerindeki kahramanlara benzeyen karakterleri tanımlamak için kullanılır] kahramanlara dönüşürler. Romanın her sayfasında geçen ve acıyı vurgulamaya hizmet eden bu trajik üslubu vurgulamayı atlamamalıyız. Kaderine razı olma aynı zamanda ‘onlar’ zamiriyle tekrar eden ‘darbe’ isim köküyle de okunuyordu, aynı şekilde, bu darbeler aile içi eksikliğini geçici olarak çözmek için alışılmış bir dil haline gelmiştir. Ayrıca şiddet cinsel tacize de dayanıyor, okurun, Hamid isimli karakterin toplu tecavüzüne tanık olduğu 55. ve 59. sayfalar bu durumu doğrular niteliktedir.

Gördüğümüz gibi, şiddet, Sidi Moumen yıldızları tarafından kendilerine has bir dil haline geliyor; bu dilde futbol oyunlarındaki kavgalarda hakemlik yerini “bıçak yaralarına” (Sayfa 29) zalimce muameleye ve “yaralara” bırakıyordu. (Sayfa 29) Böylesine bir şiddeti cezalandırmak yerine kaynağı üzerine düşünmek ve kafa yormak daha yerinde olacaktır. Bu hususta, Achille Mbembe, şiddeti, iktidar sınıfının sürdürülebilirliğini ve ayrıcalıklarını korumak için iktidar şiddetine başvurduğu politikalarının sonucu olarak açıklar. Ayrıca Mbembe, üç tür şiddetten bahseder; ilki, “aktif şiddet” dayatma yoluyla kendini gösterir. İkincisi, devletin etkin bir şekilde yönetmemesi ve kontrolü altında bulunan yapıyı idare edememesi “pasif şiddet”; son olarak, şiddetin başlı başına bir amaç haline geldiği “yozlaşmış şiddet”. Bu anlamda, Mahi Binebine'in romanı, Sidi Moumen'in gecekondü mahallesinin gençlerinin Kazablanka'da gerçekleştirdikleri intihar saldırısının ardındaki güdülerini sorgulayan bir arayışa dönüşmektedir. Yaklaşım, siyasetten çok psikolojik olmayı amaçlar, bu gerçekliğin kurmaca aracılığıyla yeniden inşasını amaçlar. Jean François Soulet'ye (1994:82) göre, intihar saldırısını daha iyi anlayabilmek için, kişinin bireysel ve toplumsal olarak dünyadaki yerini belirlemek için gerekir. Bu durumda, intihar eylemi iki temel unsuru bir araya getirir: toplum ve birey. Bir yanda toplumsal baskı, diğer yanda ise bireyin yaşadığı derin kaygı, yalnızlık ve kendine terk edilmişliğiyle karşılaşırız.

2. Öteki Dünyadan Sesler

“Size bulunduğum yeri tarif edemem, zira ben bile bilmiyorum. Tüm söyleyeceğim şey şudur ki, en yalın haliyle ‘bilinç’ olarak adlandırabileceğim bir varlığa indirgenmiş olmamdır”. ‘Kısa yaşamım boyunca yolumda iz bırakan bu karanlık ve fakir düşünceler değil de sonsuz yönlü, göz kamaştırıcı yani sonsuz sayıda berrak bir düşüncenin sonucudur”. (Sayfa 9)

Bu anlatıcı tarafından söylenen ve öbür dünyadan gelen bu birkaç cümle 11 Mayıs 2003'te Kazablanka'daki bir beş yıldızlı oteldeki patlamadan sonra bedeni bin parçaya ayrılmış, saldırıyı gerçekleştirenin ta kendisi, Yachine'dir. O, artık yalnızca bir bilinçten ibarettir, kendisinin de ifade ettiği gibi, bir dizi sorular tarafından delilik ve kaos saçan bu hareketine bir açıklamayla son vermeye çalıştığı sorgulama çılgınlığı tarafından ele geçirilmiştir.

Anlatıyı üstlenen bu kişi öteki dünyada olmasına rağmen, kendi için ayrılmamış olan bir yerden hikâyeyi anlatır ve hafızasını zorlayarak kendi ölümüne anlam kazandırmaya çalışır. Kendine kızgın ve öfkeli bir şekilde, Yachine bir zamanlar arzuladığı huzuru bulamaz ve Sidi Moumen'in cehennemine tekrar iner. Abu Zoubair'in kendisine vaat ettiği, o intihar saldırısından sonra Cennet'te yer bulamaz,

bununla birlikte titrek ve ıstırap içinde kalır bir mantıklı bir açıklama getirememenin yetersizliği karşısında bu duruma. Öte taraftan gelen bu ses, söylenmesi imkânsız olanı dile getirir ve terörizm taşıma teorisini açığa çıkarır. Terörizm, bir taşıyıcı (yani, beyni yıkanan kişi) ve taşınanlar (terör eylemini gerçekleştirenler) arasında gerçekleşir. Vatandaşları destekleyen sosyal politikaların yokluğunda, taşıyıcı bu fırsattan yararlanarak, taşınanları sahiplenir ve onları cezbederek mucizeler ve vaatlerde bulunur.

Sidi Moumen’de hayat değişmemiş yine aynı kir içinde boğulmuştur. Yachine’in çaresizliği, yakınlarına çektiği acıyı hafifletme imkansızlığında okunuyor, aşağıdaki satırlar bu durumu kanıtlar niteliktedir:

“Öyleyse sessizce acı çekiyorum ve şeytanlarımın saldırılarına karşı koymaya çalışıyorum. Bazen düşünüyorum da cehennem belki de bir şeyleri değiştirememenin yetersizliğidir çünkü öldüğümde beri sürekli kavruluyorum.” (Sayfa 84)

Ateş anlam olarak Yachine’in acısını ortaya koyar, acaba bir şeyleri değiştirmek için ateşle mi oynamak gerekecekti? Bu soru aslında cevap beklemekten çok barbarca yapılan bu eylemin gereksizliğini gösteriyor. Patlamadan hemen sonra (17. bölümde anlatılır) anlatıcı acının hiçbir rengi, kimliği ya da dini olmadığını anlar. Acı, tüm insanlar için eşittir.

(...) Çığlıklar, yine çığlıklar, yaralıların ve hayatta kalanların çığlıkları. Birden ölme şansına sahip olamayanların inlemeleri; feryatlar farklı dillerde yankılanıyordu ancak gözyaşları renksiz ve yurtsuzdu (Sayfa 150).

“Ancak” bağlacı, insanlığın iki şeyi paylaştığını vurgular: gülümseme ve acı. Jean François Soulet (1994:82) “sorgulama çılgınlığı” kavramını, her bireyin bir olayla karşılaştığındaki yaşadığı ruh halini tanımlamak için kullanır:

“Her birey, birkaç yıl bazen de birkaç hafta içinde, gözleri önünde yaşadığı büyük değişiklikleri, kendi yaşam biçimini altüst eden bu olayların kökenlerini anlamaya çalışırken, ‘uzmanlara’ danışır. Yalnızca bütüncül ve tutarlı bir anlatım. Bu çılgınca sorgulama arzularına cevap verebilir ve duygusal şokun yol açtığı şiddeti dindirebilir...”

Ancak, tarih yoksul sınıfı haklı çıkarmadığı için asla acıları hafifletmeyecek, tam aksine çoğunluğun dolayısıyla iktidarın tarafında yer alacaktır. Algıladığımız tarih, çarpıtılmış, suistimal edilmiş, eksiltilmiş halidir. Ancak böylesine büyük bir eylemin sorumluluğunun hafifletilmesi talep edilemez. Zira “ahlaki açıdan bakıldığında, bir terör eylemi, gerekçesi ne olursa olsun ve hangi koşullar altında gerçekleştirilse gerçekleştirilsin, hiçbir şekilde affedilemez (...)” Bu durumu düzeltmek, parya’ya, tribünde hiçbir zaman söz hakkı olmayanlara söz hakkı vererek edebiyata dönüşür. Edebiyat, insanlığın durumunun en iyi şekilde okunduğu ve en çıplak haliyle sergilendiği andır; çünkü o, ötekine hitap ederek onun katılımını sağlar ve ortak hikâyeyi paylaşır: insanın sevinç ve kederleri. 2000’li yılların Fas cezaevi edebiyatını da anmadan geçemeyiz, özellikle Aziz Binebine’nin (Tazmamort) eserinde [Çevirmen notu: Aziz Binebine bu eserinde Tazmamart orijinal ismi yerine kelime oyununa başvurarak Tazmamort yani Tazma-ölüm şeklinde nitelendirmiştir.] Tazmamart cezaevinin travması büyük bir yer tutar. “Ce Maroc qui nous fait mal” diyen Binebine, bu durumu isteyerek seçmediklerini dile getirir.

Çarpık bir adaletin, sadece güçlü olanın söz hakkının olduğuna, gençleri kullanarak yasadışı göç ve dini aşırılıkla saflarını genişleten bir tehlikeye de işaret eder.

2.1. Abou Zoubeir, Dini Retorik

Aslında entegrizm uzun süre göz ardı edilmiş cevapları sunma sanatında ustalaşmıştır; aşağıdaki satırlar bu durumu doğrular niteliktedir:

“Abou Zoubeir kelimeleri bilirdi, o kelimeler ki, hafızasında yer eden ve orada büyüyerek birikmiş tüm kirli düşünceleri yiyip bitirir...” (Sayfa 85).

Artan sırayla yapılan sıralama (yerleştirmek, yaymak, yok etmek), entegristlerin uyguladığı propagandist yaklaşımı özetlemektedir. Aynı şekilde, propagandist söylem, eleştirel düşünceye vermez, kelimeler ve imgeler zihinleri sarsmak ve herhangi bir kuşkunun doğmasına engel olmak için dikkatle seçilir. 60 sayfa sonra entegrist söylem daha da belirginleşir ve inançsızlara karşı verilen kutsal savaşın renklerini alır:

Biz Tanrı adına savaşırdık. Biz O'nun askerleriydik. Cihat zamanı gelmişti. Tanrı, O'nun istediklerini yerine getirmiş olmamızdan dolayı bizi kutladı. (Sayfa 140).

Geçmiş zaman kullanımı ve aidiyet sıfatlarındaki büyük harfler dikkat çekicidir. Birincisi, hem geçmişte kısa sürede gerçekleşen eylemleri hem de gençlerin düşünmeden, aceleyle gerçekleştirdiği eylemleri ifade eder. Büyük harfler, ideolojinin, Sidi Moumen'in gençlerinin değil, başkalarının ideolojisi olduğunu gösterir. Zaten biraz daha ileride, anlatıcı, sadece bir kukla olduğunu kabul edecektir. Bu, Abou Zoubeir'in dini retoriklerinin sorgulanabilir olduğunu ve dini, siyasi amaçlar için nasıl kullandığını gösterir. Aynı şekilde, bu retorik, Sidi Moumen'in yıldızlarının beklentilerine hiçbir şekilde karşılık vermez; onlar için “Sidi Moumen'den, onun rüzgâr vurdukça sallan asma tavan sacından, sefaletinden ve ayaktakımından” (Sayfa 135) olabildiğince uzaklaşmak onların tek dilekleri idi.

Sonuç

Yachine'in uzun zamandır aradığı hakikat nihayet geldi: şudur ki şiddet ve radikalizm bir çıkış yolu değildir ve asla olmayacaktır. Ancak bu hakikat, geç ortaya çıkıp, onarılamaz olanı düzeltmeyecek kadar geç anlaşılmıştır. Ölmek, taşıyıcının sürekli tekrarladığı gibi Tanrı'nın seçilmiş olduğu anlamına gelmez; buna karşın ölümün dehşeti ancak geç bir farkındalıkla idrak edilmiştir. Yachine ve yoldaşları, lime lime edilmiş ve parçalanmış bedenlere dönüşerek insanlık vasıflarını ebediyen yitirmiştir. Bir zamanlar Sidi Moumen'de bir soyadı taşıyan ve kendilerini seven bir aileye sahip bu gençler, şimdi, yaşama sınıksız tutunan insanlardan bu hayatı zorla söküp almanın izlerini taşıyan, pis kokulu ve yara bere içindeki et parçalarına indirgenmişlerdir. Artık, Sidi Moumen'in kenar mahallelerinden çıkıp kimliklerini kaybederek intihar bombacısı olan birer gölgeye dönüşmüşlerdir. Birer yıldız, hatta birer ikon olmayı arzularken, unutulmuş ve hem bu dünyada hem de öte dünyada lanetle anılan birer isimsiz varlık haline gelmişlerdir.

Böylece beden, Mahi Binebine'in hem yazılarında hem de resimlerinde bir topos haline gelir. Bu, bize

ince iplerden örölmüş binebin maskelerini hatırlatmadan edemez; ağızları çığlık çığlığa açılrsa da hiçbir ses çıkmaz ve dünyanın değışmez kaotik düzenini sarsamaz. Boş ya da dağılmış bu bedenler fizyolojiden yoksun ama yüklü karakterle dönüşür. Bedenin plastik ve edebi işleniş güçlü çağrışımlar taşır ve körlük ile sağırılığın etkisiyle parçalanmış bir dünyayı ima eder. Bu bağlamda, Mahi Binebine’in romanları “didafiction” türüne [Çevirmen notu: Didafiction türü genellikle hikayeleştirme yoluyla öğrenme sürecini destekleyen bir yöntemdir. Bu yöntem, öğrenmeyi daha ilgi çekici ve etkili hale getirmek için öğretici hedefleri kurgusal anlatılarla birleştirir] girer; yazar, dünyayı dinler ama herhangi bir politika ya da ideolojiyi savunmaz. Amaç, genç nesilleri her türlü dogmatik düşünceye karşı duyarlı hale getirerek onları eğitmektir.

Kaynakça

Bachelard, Gaston, La Poétique de l’espace. Paris : PUF, 1957.

Binebine, Mahi, Les Etoiles de Sidi Moume. Casablanca : Le Fennec, 2010.

El Ouazzani, Abdesselam, Dans la peau des terroristes, La représentation du terrorisme dans le roman marocain à l’aube du XXIe siècle. Paris : L’Harmattan, 2021.

Esposio, Claude (2013). « Ce Maroc qui nous fait mal » : Mahi Binebine ile söyleşi. Contemporary French and Francophone Studies, 17, 299-308.

Mbembe, Achille, De la postcolonie, Essai sur l’imagination politique dans l’Afrique contemporaine, Paris, Éd. La Découverte, Collection « La Découverte Poche /Essais », 2020.

Simmel, Georg, La Tragédie de la culture. Paris : Rivages, 1988. Soulet, Jean François, L’histoire immédiate, Paris : PUF, Collection « Que sais-je ? », 1994.